

עיר זוכרת

מצבות ואנדרטאות בתל אביב-יפו

מעוז עזריהו

על העטיפה:

עטיפה קדמית: צילומי אנדרטאות

עטיפה אחורית: מעוז עזריהו בגן הבנים, מאי 2022

עיר זוכרת

מצבות ואנדרטאות בתל אביב-יפו

מעוז עזריהו

טקס, הנצחה, מורשת

מוסד הרצל
לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

Maoz Azaryahu

A City Remembers

Memorial Monuments in Tel Aviv-Yafo

מסת"ב: 978-965-92974-0-5 ISBN:

©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר — כל חלק שהוא
מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול
בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

נדפס בישראל, תשפ"ב — 2022

עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

לחברי,
עמינדב דיקמן

תוכן העניינים

9	הקדמה
15	1 עמודי הזיכרון לזכר צליחת הירקון
21	2 לזכר חללי המאורעות והמלחמה (1921-1948)
41	3 מצבות לגדולי העם בבית הקברות הישן
63	4 לזכר המייסדים והמייסדות
77	5 לזכר הנופלים במלחמת העצמאות
95	6 בית יד לבנים
103	7 גן הבנים
121	8 לזכר השואה, התקומה, הגיבורים והקורבנות
151	9 יד יצחק רבין
163	10 לזכר חללי הטרור
181	הערות
195	רשימת תמונות
199	מפתח אנדרטאות
201	מפתח אישים

הקדמה

עיר היא יותר מאשר מכלול של מבנים, רחובות, מערכות מנהל וממשל, תשתיות פיזיות ומוקדי מסחר ותעסוקה. היא גם יחסי הגומלין בין הסביבה הפיזית מעשה ידי-אדם ובין המרקם האנושי של תושביה הקבועים והארעיים, של המועסקים בה ושל המבקרים בה. ומה שחשוב במיוחד להבנת מקומה של העיר בתרבות: עיר היא בעיקרו של דבר הסיפור שמספרים עליה, כשבאן נודעת חשיבות מיוחדת לסיפור שהיא מספרת על עצמה – לעצמה ולאחרים. ההתייחסות לעיר כאל ישות שמספרת סיפורים הוא נגזרת של האנשת העיר, דבר שמתבטא בהתייחסות לעיר כאל ישות שיש לה תודעה משל עצמה. העיר "פועלת", "יוזמת", "שואפת", "דורשת", "מקווה". במשמעות מטפורית זו העיר גם "זוכרת", כשהכוונה היא למכלול הזיכרונות הציבוריים שנוצקים לתבנית של זיכרון עירוני שניתן למפות אותו ולהתחקות אחר היווצרותו.

נדבך מרכזי של הזיכרון העירוני הוא מכלול ההנצחות הציבוריות שקיימות בשטח הפתוח. המאפיין את ההנצחות הציבוריות הללו הוא שהן חלק בלתי-נפרד מהנוף העירוני וכך גם של החוויה העירונית. חשיבות מיוחדת נודעת להנצחות שאת שילובן במארג העירוני יזמה וקידמה הרשות העירונית. להנצחות ציבוריות מסוג זה יש מעמד רשמי. הן מייצגות ערכים וקדימויות שהיו תקפים בעת שהרשות העירונית שילבה את ההנצחות בנוף העירוני כחלק ממארג הזיכרון העירוני. המעמד הרשמי של הנצחות אלה מתבטא גם בכך שהתחזוקה השוטפת שלהן היא עניינה של הרשות.

ספר זה זורה אור על עיצוב נופי זיכרון ציבוריים בתל אביב-יפו. הספר פורש את ההיסטוריה של ההנצחה הציבורית-מוסדית בעיר כתהליך שמניעים בעלי עניין בעירייה ומחוצה לה. שאלת ההנצחה הציבורית במרחב הופיעה על סדר היום של ועד "אחוזת בית" כבר ב-1910, כאשר נדונה שאלת קביעת שמות לרחובות השכונה החדשה

הנבנית על החולות. בשנים שלאחר מכן התמקדה פעילות השיום של רחובות העיר בהנצחתם של אישים היסטוריים, עסקנים מקומיים, ושל אירועים הרי עולם, מדינה ועיר. תפקיד שמות הרחובות כמנגנון הנצחה עירוני ממוסד הוא בעל חשיבות רבה לקיומה ולתפקודה של "העיר הזוכרת" במרחב הציבורי. בהיסטוריה ובפוליטיקה של שיום רחובות בהנצחה דנתי בספרי שמוקדש לנושא שיום רחובות בישראל.¹

יריעת הדיון בנוכחות המרחבית של "העיר הזוכרת" היא רחבה, ומיקוד הדיון בספר זה באמצעי הנצחה מוגדרים הוא דבר מתבקש. במרכז הדיון בספר נמצאות מצבות קבר ואנדרטאות שהוקמו על ידי או בשיתוף עיריית תל אביב (מאז 1950: תל אביב-יפו) ומצויות במרחב הציבורי הנגיש לכול. מצבות קבר ואנדרטאות מנסחות את הזיכרון במונחים של מיקום ושל תצורות אדריכליות. מצבות קבר מציינות את המקום בו נטמן המת והכתוב עליהן מספק מידע ביוגרפי על מי שקבור שם. צורתן של מצבות קבר מעוגנת במסורת תרבותית. ככלל, הקמתן היא עניינה של המשפחה השכולה או, במקרים נדירים, של חברים ומוסדות. מצבות קבר שהקמתן הוגדרה כעניינו של הציבור, ובמיוחד כאלו שנבנו על ידי או בהשתתפות העירייה, הן ביטוי למעמד מיוחד שמוענק למתים, אם כמי שראויים להנצחה עבור תרומתם לחברה ולתרבות או כמי שנסיבות מותם מחייבת השתתפות של הציבור בהנצחתם.

אנדרטאות הן אלמנטים פיסוליים המשמשים כמצבות זיכרון לאנשים הקבורים במקום אחר או לאירועים היסטוריים, לא דווקא במקום בו התרחשו. מקור המילה התלמודית אנדרטא הוא מהמילה היוונית אנדרו, שפירושה אדם. הכוונה היא לפסלים בדמות אדם שהיו חלק מהפולחן האילי והיו מבחינת היהדות עבודה זרה. המילה הופיעה בלשון העברית המחודשת כמילה גנרית לציון יד או מצבת זיכרון בכלל, ללא קשר אם מדובר בדמות אדם או לא.

אנדרטאות יוצקות רעיונות מופשטים בתבנית חומרית ובעיצוב חזותי. חשיבות מיוחדת נודעת לרשימת השמות המשולבת במבנה האנדרטה. מעבר למסרים הערכיים המובעים באמצעים חזותיים של חומר ועיצוב, השמות שאנדרטה מנציחה הם היבט חיוני של תפקודם כהנצחה ציבורית. השם החקוק באבן או חרות במתכת הוא "שם-עולם", שם שנועד להיזכר על ידי הדורות הבאים וכך להעניק למתים חיי-נצח, שאינם אלא נוכחות בזיכרון של הדורות הבאים.

תפקודה של האנדרטה ככלי הנצחה נותן ביטוי לאופן שבו היא מתקפת הסכמה ערכית משותפת שמאפשרת את תפקודה כממשק בין העבר וההווה, הזיכרון וההיסטוריה, המיתוס והיום-יום, הרעיון המופשט והצורה שהיא לובשת בחומר. בהקשר של תפקודה של תל אביב-יפו כעיר זוכרת, מעורבותה של העירייה בהליך ההנצחה יכולה ללוש צורות שונות. מחד האנדרטאות ומצבות הקבר שהעירייה יזמה את הקמתן, ניהלה את הליך בחירת העיצוב באמצעות סידור תחרות בין אמנים, ומימנה את בנייתן במסגרת

התקציב העירוני. מאידך אנדרטאות שהיוזמה להקמתן הייתה של ועדים של שכונה, או של עמותות ואנשים פרטיים בעלי עניין שקידמו את הקמת האנדרטה ונטלו על עצמם את מימונה. מעורבות העירייה באה לידי ביטוי גם באישור מיקומן וצורתן של האלמנטים הפיסוליים המוצבים בעיר. בשנות התשעים של המאה הקודמת החלה מעורבותה של מחלקת הטקס והאירועים בייזום ובהוצאה לפועל של מפעלי הנצחה עירוניים. קרן תל אביב לפיתוח שנוסדה ב־1977 הייתה מנגנון ביצועי מקביל שאפשר לבעלי עניין, ביניהם נדבנים פרטיים, לקדם מפעלי הנצחה בשטחים ציבוריים בעיר. במידה ידועה ניתן להתייחס למנגנון זה כאל הפרטה בפיקוח העירייה של ההנצחה במרחב העירוני. ללא קשר למידת מעורבותה של העירייה בהקמתן של אנדרטאות, נוכחות ראש העירייה בטקס הסרת הלוח העידה על המעמד הרשמי המוענק להנצחה המשתלבת בנוף הזיכרון העירוני.

הדיון בספר מתמקד באנדרטאות ובמצבות הנגישות לכול במרחב הציבורי. פירוש הדבר שרבדים חשובים של העיר הזוכרת כמכלול של הנצחות במרחב העירוני נמצאים מחוץ למסגרת הדיון. מחוץ ליריעה הנפרשת במהלך הקריאה בספר נמצאות הנצחות במרחבים שנגישותם לציבור הרחב מוגבלת, כמו בבתי ספר ובבתי כנסת. גם מוזיאונים היסטוריים אינם נדונים בספר. מחוץ ליריעת הדיון נמצאות גם כתובות החקוקות באבן וחרוטות במתכת שמכריזות על שמות־הזיכרון שניתנו לגנים ומתקני ציבור. כתובות אלו הן היבט של ההנצחה השמית במרחב העירוני. מפאת קוצר היריעה, הספר אינו עוסק בלוחות הזיכרון מסוג "פה גר" או "פה קרה"/"פה היה": לוחות זיכרון מסוג זה מתמקדים במלל הכתוב, ועיצובם הצורני הוא בעל משמעות משנית בלבד לאופן שבו הם מתווכים מידע ביוגרפי והיסטורי. גם מפעלי הנצחה ליחידים שבוצעו על ידי קרן תל אביב אינם נכללים במסגרת הדיון הנוכחי, כמו גם פסלי חוצות חסרי הקשר של הנצחה. העיקרון המארגן של הספר הוא שזירה של התמאטי והכרונולוגי. כל אחד מפרקי הספר מוקדש להיבט נושאי מוגדר של הנצחה עירונית, כאשר הניתוח הנפרש לאורך הפרק הוא כרונולוגי באופיו. הספר פותח בעמודי הזיכרון שהוצבו על גדות הירקון לזכר צליחת הנהר על ידי כוחות האימפריה הבריטית בדצמבר 1917. פרק קצר זה משמש מעין מבוא לעיצוב נוף הזיכרון העירוני: עמודי הזיכרון לא הוצבו על ידי ועד תל אביב, אך הוועד התחייב לשמר את עמודי הזיכרון ולנצור את זכר האירוע. הפרק השני של הספר מתמקד בהקמת מצבות על קברי חללי המאורעות והמלחמות בבית הקברות הישן ובבית הקברות החדש שנפתח ב־1932 בנחלת יצחק שמעבר לאילון, שאז עוד נקרא מוסררה. הפרק השלישי מוקדש להקמת המצבות על קברי 'גדולי העם' – מקס נורדאו ואחד העם, חיים ארלוזורוב וחיים נחמן ביאליק, מאיר וציונה דיזנגוף ושאלו טשרניחובסקי – באזור אנשי השם בבית הקברות הישן. הפרק הרביעי מרחיב על אנדרטת המייסדים והמייסדות שהוקמה לרגל מלאת 40 שנה לעיר העברית הראשונה.

הפרקים החמישי, השישי והשביעי מוקדשים להנצחת חללי מערכות ישראל בתל אביב-יפו. הפרק החמישי עוסק בהנצחת הנופלים במלחמת העצמאות במרחב העירוני. תחילתו בהקמתה של החלקה הצבאית בבית הקברות בנחלת יצחק, והמשכו ביוזמה העירונית להקים שלוש אנדרטאות בעיר לזכר מלחמת העצמאות. הפרק מסתיים בהנצחת חללי האצ"ל בעימות סביב אוניית הנשק אלטלנה. הפרק השישי מוקדש להקמתו של בית יד לבנים כמוסד הנצחה עירוני לנופלים שמשותף לארגון יד לבנים ולעיריית תל אביב-יפו. הפרק השביעי הוא המשכו של הדיון בהנצחת הנופלים בתל אביב-יפו. הוא נפתח בהקמת האנדרטאות שנבנו בשכונות לזכר נופלים וממשיך בהקמת גן הבנים כאתר ההנצחה העירוני המרכזי בפארק הירקון. הפרק מסתיים בניתוח המשמעויות המקודדות בעיצובו האדריכלי של גן הבנים כנוף זיכרון. הפרק השמיני דן בהנצחת השואה באנדרטאות עירוניות. במוקד הדיון ניצבת האנדרטה לשואה ולתקומה בכיכר מלכי ישראל, לעתיד כיכר רבין, שעיצב יגאל תומרקין. המשך הפרק עוסק באנדרטאות לזכר גיבורים וקורבנות: האנדרטה ללוחמים היהודיים, האנדרטה לראול ולנברג, האנדרטאות לזכר הצלת יהודי בולגריה ולזכר היהודים מהשטחים שנכבשו על ידי בולגריה ונשלחו לטרבלינקה, והאנדרטה לזכר הקורבנות הגאים של המשטר הנאצי שנמצאת בגן מאיר. הפרק התשיעי מוקדש להנצחת יצחק רבין. הפרק מרחיב על ההנצחה הספונטנית בכיכר מלכי ישראל ובאתר הרצח ודן במיסודה של ההנצחה במקום בו נורה ראש ממשלת ישראל. הפרק העשירי עוסק באנדרטאות לזכר חללי הטרור בתל אביב. הפרק מסתיים בדיון בגן חללי הטרור שהוקם לצד גן הבנים ובנפרד ממנו.

הצילומים ההיסטוריים והעכשוויים הם היבט חיוני לספר שעוסק במצבות ואנדרטאות. מקור רב-ערך לצילומים ההיסטוריים הוא ספרם של צבי קרול וצבי קלינמן, **ספר בית הקברות הישן בתל אביב**, שראה אור בתל אביב בת"ש (1939) בהוצאת ספר. הצילומים שלי הם פרי עבודת תיעוד מתמשכת של מרקם הזיכרון העירוני. הצילומים של כפיר סיון הם חלק ממפעל של תיעוד מצולם של אנדרטאות ומצבות בעיר שבוצע בראשית 2022. ברור מאליו כי צילומים אלה מציגים תמונת-מצב הנכונה לעת בה נעשו הצילומים.

לשם איתור מידע על ההיסטוריה של מפעלי הנצחה בעיר נעזרתי בעיתונות ובארכיונים ההיסטוריים. העיתונים מספקים מידע על מפעלי הנצחה, אך הדיווחים הם עצמם חלק מהדיון הציבורי במפעלי ההנצחה. מקור רב-ערך למידע בנוגע למעורבות העירייה בעיצוב הזיכרון העירוני נמצא בארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב-יפו. תודתי לרבקה פרשל-גרשון, יואב גולסט וגליה ורזרבסקי שסייעו במלאכת איתור המסמכים, המפות והצילומים. מידע רב-ערך בנוגע לפעילות גופים עירוניים בשנים האחרונות דליתי ממסמכים השמורים במגנזה, שם מופקד התיעוד של פעילות גופים

עירוניים לפני תיוקו המסודר בארכיון ההיסטורי. מעבר לכך פניתי גם למי שסברתי שיש ברשותו או ברשותה מידע שיועיל לי לפצח את תהליכי עיצוב נוף הזיכרון העירוני. תודתי נתונה לאדריכל גדעון שריג שפתח בפניי את ארכיון המשרד שלו, ולדן רפפורט שהקדיש מזמנו לסייר עמי בעיר ומסר לי מסמכים שברשותו. תודה לוורדה גבעולי שענתה לשאלותיי ולערן לב ששיתף אתי את המידע שברשותו. היו מי שלא נעתרו לפנייתי לקבל גישה לחומרים ששיערת שייכתבן והם רלוונטיים למחקר. יש להניח שסיבותיהם עמם. ואחרון אחרון, תודה לשרי ישראלי, מנהלת הטקס, הנצחה ומורשת, על התמיכה לאורך כל הדרך הפתלתלה מרעיון לספר.

1

עמודי הזיכרון לזכר צליחת הירקון

בליל ה־20-21 בדצמבר 1917 צלחו יחידות הדיוויזיה ה־52 הסקוטית (לולנד) בפיקודו של הגנרל ג'ון היל את נהר הירקון וכבשו את עמדות הצבא הטורקי שמצפון לנהר. ביוזמתו של הגנרל היל הוקמו לאחר המלחמה לאורך הנהר שלושה עמודי זיכרון

תמונה 1: תוכנית עמודי הזיכרון

תמונה 2: כתובת ההקדשה על עמוד הזיכרון, שפך הירקון

באתרי הצליחה. עמודי השיש שהוצבו שם הובאו מאתרים ארכיאולוגיים בארץ ישראל. עמוד אחד הוקם בתל כודאדי, בשפך הירקון. עמוד שני ניצב בכיכר היל בתל אביב, והשלישי הוקם בקרבת מקום לצומת הרחובות בן-גוריון ואבא הלל ברמת גן.

עבור תושבי תל אביב שהוגלו על ידי השלטון הטורקי במלחמת העולם הראשונה, הניצחון הבריטי אפשר חזרה לשכונה הנטושה, כאשר השחרור מעול האימפריה העות'מנית סלל את הדרך להתפתחותה המהירה של השכונה העברית שהייתה לעיר העברית הראשונה. לפני שעזב את ארץ ישראל באביב 1918, הגנרל היל, שהיה אוהד הציונות, נפרד מנציגי הקהילה בביתו של לבונטין. בפגישה הגישו נציגי ועד תל אביב לגנרל היל את אלבום תל אביב. היל ביקש לשמור על עמודי הזיכרון שהציב על גדות הירקון והביע את תקוותו שיום כ"א בדצמבר יהיה ליום זיכרון וחג מקומי בתל אביב, יום חופש לתלמידי בית הספר, בו יבקרו תושבי תל

אביב את המצבות "ויזכרו את בני סקוטיה שנפלו על שחרור א"י".¹ ההתחייבות נכתבה ונחתמה בפרוטוקול.²

על פי החלטת ועד תל אביב בתחילת נובמבר 1918 נעשתה פנייה לזאב ז'בוטינסקי "שיכתוב את ההיסטוריה של המצבה שהעמיד הגנרל היל", והוחלט כי ביום השנה הראשון לקרב "ילכו הילדים לבקר את המצבה שהעמיד הגנרל היל ובט"ו בשבט לנטוע שם עצים".³ בשיבה זו, שנערכה ימים ספורים לפני שביתת הנשק שסיימה את מלחמת העולם הראשונה, גם הוחלט לקרוא רחוב על שמו של הגנרל אלנבי, מפקד חיל המשלוח של האימפריה הבריטית במזרח התיכון. לקראת יום השנה השני החליט ועד תל אביב לפנות לוועד העיר יפו בעניין הקמת גדר ונטיעת עצים ליד עמודי הזיכרון. על פי הצעת ועד תל אביב, ההוצאות יתחלקו בין יפו ובין תל אביב.⁴

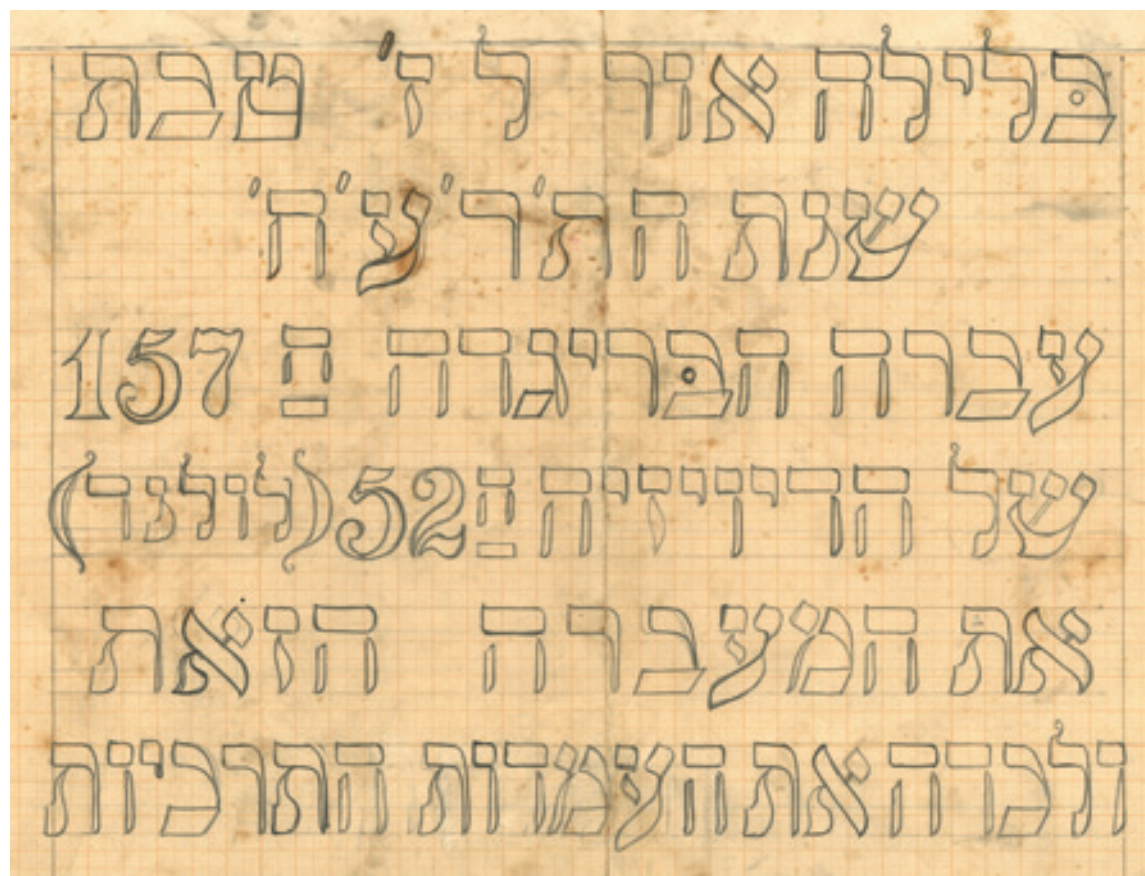
עמודי הזיכרון לזכר צליחת הירקון

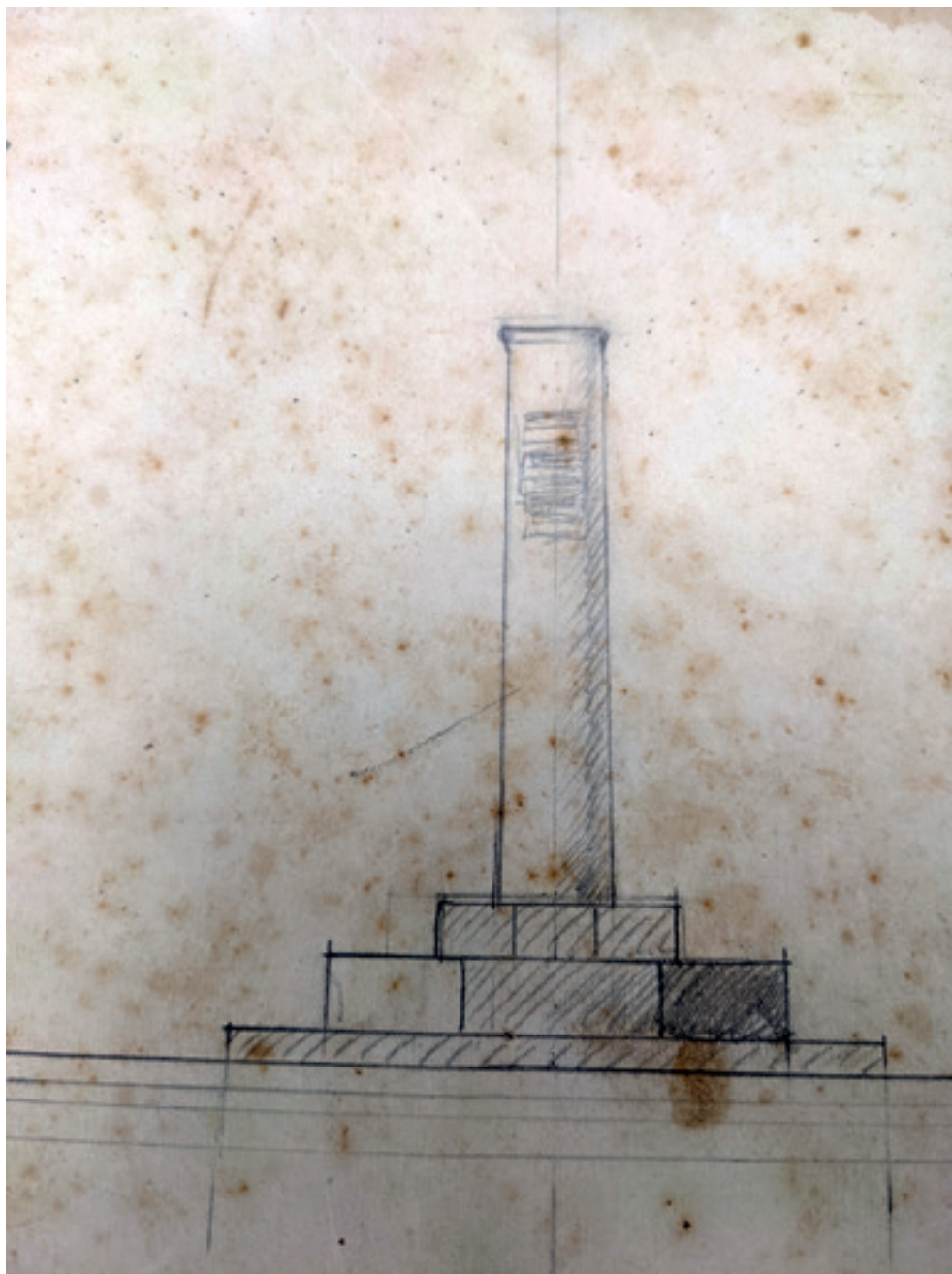
תמונה 3: עמוד הזיכרון, שפך הירקון

תמונה 4: עמוד הזיכרון, כיכר היל

תמונה 5: התרגום לעברית של זאב ז'בוטינסקי לכתובת ההקדשה

תמונה 6: סקיצה של עמוד הזיכרון, שבך הירקון

2

לזכר חללי המאורעות והמלחמה (1921-1948)

התפיסה הרעיונית כי הנופלים במערכות הגשמת הציונות זכאים לציון קבר מיוחד, שידגיש את נסיבות מותם בהקשר של מפעל התקומה, הופיעה בתרבות היישובית בתקופת המנדט הבריטי. המחויבות המוסדית לזכר החללים הייתה ביטוי לתפיסה שראתה במותם היבט של המאבק על הגשמת מפעל התחייה במולדת. ביטוייה של תפיסה רעיונית זו בנוף ההנצחה הציוני היו המצבות שהוקמו על קברי מי שנפלו בהגנה על יישובים ועל קברי אחים של קורבנות מאורעות תרפ"א (1921), תרפ"ט (1929) ותרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) ונקברו בבתי הקברות של היישובים היהודיים. מונח מקובל היה "קבר אחים". בשפת התקופה המונח הופיע בהתייחסות למצבה משותפת על קבריהם של קורבנות שנקברו זה לצד זה בבית הקברות.

ב־5 במאי 1921 אחרי הצהריים נקברו 32 מחללי פרעות תרפ"א ביפו, ביניהם הסופר חיים יוסף ברנר, בבית הקברות בתל אביב. מסע ההלוויה יצא מהגימנסיה, לשם הובאו הנרצחים. כדי למנוע דוחק הותר לקהל ללוות את המתים עד רחוב אלנבי. הקברים נחפרו בריחוק מהקברים הקיימים וסודרו בשורה באורך 34.5 מ'. הדעה המקובלת הייתה שנסיבות המוות דרשו שהקמת המצבות על הקברים תהייה עניינו של הציבור. ידיעה שהופיעה באוקטובר 1921 בדאר היום בישרה על הכנות להקמת מצבת זיכרון "לקורבנות מאי" שנטמנו בבית הקברות העירוני:

לחללי הפרעות שלנו קמו סוף סוף גואלים. ועד העיר התחיל מטפל ברצינות בהקמת מצבה על קבר־האחים של מאורעות מאי. נבחרה ועדה מיוחדת לכך. גם מודעה יפה הודבקה ברחובות המזכירה לקהל את חובתו.¹

תמונה 7: מודעה על איסוף תרומות להקמת מצבה לחללי מאורעות תרפ"א

המונח קבר אחים לא התייחס לקבורה, אלא להקמתה של מצבה משותפת על קבריהם הנפרדים של חללי המאורעות. בראש הוועדה עמד המחנך אליעזר פפר (שנקבר בסמוך לקבר חללי המאורעות). בנו, המהנדס נחום פפר, איש "הפועל הצעיר", גם הוא היה פעיל בקידום מפעל ההנצחה. במסגרת ההכנות להקמת המצבה יזמה הוועדה מבצע התרמה בקרב הציבור היהודי ביפו ובתל אביב. לקראת סוכות תרפ"ב (אוקטובר 1921) פרסמה הוועדה מודעה ציבורית שבישרה כי בחול המועד יתקיים ביפו ובתל אביב מבצע התרמה לצורך גיוס הכספים הדרושים להקמת "מצבה על קברי החללים הקדושים". המודעה הדגישה כי הקמת המצבה היא ביטוי למחויבות "לאחינו שמסרו נפשם על קדושת השם ועל הגנת חיינו וכבודנו" וציינה את הצורך למהר ולהקים מצבה לפני ימי הגשמים. במודעה נמסר כי במהלך יום ההתרמה יפקדו המתרימים את בתי התושבים, והפצירה בתושבים לתרום בנדיבות "למען תהיה אפשרות להוציא לפועל את בניין מצבת הזיכרון בראוי". לא ידוע אם התקיים מבצע ההתרמה ואם כן, כמה כסף נאסף בו. בגלל הצורך לאטום את אתר הקבורה כדי לשמור על הקברים בעת גשמי החורף הקימה חברה קדישא מבנה ארעי על הקברים: "אטם המאחד את כולם, בגובה מטר

תמונה 8: החלק המרכזי של מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"א בבית הקברות הישן

בערך, על יסוד של בטון.² אבן הפינה למצבת הקבע על קברי החללים הונחה באזכרה לחללים שנערכה בבית הקברות ביום השנה הראשון לרצח.³ נחום פפר קידם את רעיון התחרות הפומבית בין אדריכלים לתכנון מצבת קבר האחים.⁴ בקיץ 1922 פרסמה "הוועדה להקמת המצבה שע"י ועד העיר" מודעה בעיתונות העברית ובה קריאה ל"אמני הארכיטקטורה והפיסול" להשתתף בתחרות פומבית לעיצוב המצבה על קבר האחים.⁵ המצבה צריכה הייתה "להביע את כל עומק הטרגדיה של מאורע איום זה". על פי הפרסום, חבר השופטים בתחרות כלל את האדריכלים יוסף ברלין ויוסף טישלר מתל אביב וריכרד קאופמן מירושלים, נציג אגודת הסופרים אשר ברש ונציג הוועדה, המחנך אליעזר פפר.

תמונה 9: מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"א בבית הקברות הישן

כפי שמתברר מנוסח ההודעה, השטח שהוקצב למצבה היה בצורת מלבן באורך של 50 מ' וברוחב של 12 מ' – שטח ניכר שחרג באופן משמעותי מהתחום הצר של שורת הקברים עצמה. כמו כן נמסר כי לא יחולקו פרסים וכי אין התחייבות "לקבל דווקא את התוכנית הראשונה במעלה", היות והוועדה צריכה להתחשב הן במגבלות התקציב והן ב"דרישות הדתיות". כמו נמסרה למשתתפים בתחרות ההנחיה הבאה:

הוועדה המקומית החליטה להקים משני צדי הקבר שני שערים, שצורתם תתאים אל התבנית הכללית של המצבה. בין שני השערים – דמות שער ובאר מזרחית וממערב כתובת (באופן זה יהיה בכניסה שער משולש, שחלקו התיכוני סתום, בדמות באר).

הפסל אברהם מלניקוב, סגן יושב ראש "אגודת אמנים עברית", מחה בפומבי על נוסח ההכרזה על התחרות.⁶ במכתב שראה אור בדאר היום ימים ספורים לאחר פרסום ההכרזה על התחרות הפומבית טען הפסל כי רוב מכריע מבין חברי אגודת האמנים העברים לא שמע על היוזמה וכי לא ברור מי בחר את חבר השופטים. הוא הביע תמיהה על הודעת הוועדה כי אינה מחויבת לקבל את ההצעה הטובה ביותר, שפירושה,

תמונה 10: מצבת האחים על קברות חללי מאורעות תרפ"א (מבט ממערב), 1924

מבחינתו, היה: "אנחנו נעבוד ונגיש לכם תוכנית ואתם תבנו עפ"י התוכנית הגרועה ביותר". כמו כן טען כי מן הראוי היה לפרט מה הן ההגבלות הדתיות על תכנון מצבת הקבר.

לא ברור אם התחרות אכן התבצעה. בפועל תכנון מצבת הקבר ובנייתה הופקדו בידי של דב הרשקוביץ, אדריכל עיריית תל אביב. דב הרשקוביץ עשה את עבודתו בהתנדבות. בהודעה פומבית לאחר טקס גילוי המצבה הדגיש בצלאל יפה מטעם ועד הקהילה העברית כי דב הרשקוביץ לא ביקש כל תגמול עבור התוכנית וכי לא דרש כל תשלום עבור חומרי הבניין ועבודת הפועלים שעסקו בהקמת המבנה.⁷ טקס גילוי המצבה נערך במאי 1924. כך תיאר אותה עיתון הארץ: "המצבה בנויה בצורת שורת עמודים הקשורים בשרשראות. משני הקצוות שתי כיפות קטנות ואחת גדולה באמצע. לאורך השורה קברי הקדושים – ארבעים ואחד מספרם (ביניהם יוסף חיים ברנר). בכיפות חקוקים שמות ההרוגים הנעלמים".⁸ ה"כיפות" היו קירות רבועים עם מבנה בצורת "גג" משולש, דמוי חתך פירמידה. בתוכנית של הרשקוביץ אין זכר לשערים שהופיעו בהנחיות הוועדה להקמת המצבה מ-1922. המבנים דמויי הפירמידה מתכתבים עם תיאור המצבה המונומנטלית שהקים שמעון החשמונאי על קברי בני משפחתו במודיעין:

ויבן שמעון על קבר אביו ואחיו ויגביה אותו למראה, באבן גזית מאחוריו ומפניו. ויקים שבע פירמידות, אחת לפני אחת, לאביו ולאמו ולארבעת אחיו. ולהן עשה בסיסים והקיף בעמודים גדולים, ויעש על העמודים חליפות לשם עולם, ולירד החליפות אניות מגולפות, למען יראו לכל יורדי הים. זה הקבר אשר עשה במודיעין, עד היום הזה.⁹

טקס הסרת הלוט מעל מצבת הקבר נערך במאי 1924, שבועות ספורים לאחר יום השנה השלישי למאורעות. בטקס בבית הקברות נכחו אלפים. בנאומו קרא הרב הראשי, בן ציון חי עוזיאל, לאחדות "בשם המטרה שלה הקריבו הקדושים את חייהם".

באוקטובר 1929 בחר ועד הקהילה ועדה לבניית המצבה על קברי החללים במאורעות תרפ"ט שנקברו בשורה מקבילה לשורת הקברים של חללי מאורעות תרפ"א.¹⁰ ההחלטה העקרונית הייתה כי תוכנית וצורת המצבה יהיו דומות לאלו של המצבה שהוקמה על קבר האחים של חללי תרפ"א. כמו כן הוחלט שלא למסור את העבודה לידי קבלנים. בישיבה שנערכה עם נציגי משפחות החללים התקבלה החלטה לפנות למהנדס דב הרשקוביץ שיכין תוכנית למצבה. המצבה על קבר האחים של חללי מאורעות תרפ"ט נבנתה בשנת 1931.¹¹

בפנייה נרגשת לעיריית תל אביב לקראת יום הזיכרון ה-25 (תש"ו-1946) דרש דוד בדר, שעמד בראש "ועדת ציון" שהקים ושמה לה כמטרה לדאוג להקמת מצבות קבר לחלוצים ולחללי היישוב, לשקם את קבר האחים לחללי תרפ"א:

העניין הוא תיקון קבר האחים הראשון שבבית הקברות הישן בנמצא בטבור העיר הנמצא שמם והרוס... האם לא לחרפת העיר אם נמצא את הקבר הקדוש הזה שקוע, השיש שבור והאותיות נמחקו.¹²

מלאכת השיפוץ החלה לאחר יום הזיכרון. המימון התחלק בין העירייה ובין החברה קדישא.¹³ מאוחר יותר, בעקבות הכללת הנרצחים במאורעות ברשימת חללי מערכות ישראל, עבר הטיפול בקברי האחים ובאזכרת הנרצחים ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל לידי משרד הביטחון.

תרצ"ו-תרצ"ט

מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939), או המרד הערבי הגדול, החלו בכ"ז ניסן תרצ"ו. תשעת הקורבנות שנרצחו ביום הראשון למהומות נקברו זה לצד זה בבית הקברות הישן בתל אביב, "למראשות קבר האחים של הרוגי מאי 1921 ובשורה אחת עם קבר האחים של אב תרפ"ט".¹⁴ בקיץ 1937 יזם ועד הקהילה את הקמת הוועד להקמת המצבה לחללי מאורעות תרצ"ו. עיריית תל אביב מינתה לוועד שני נציגים מטעמה.¹⁵ הוועד התכנס באוגוסט 1937 וקיבל החלטה כי "המצבה צריכה להיות לפי דוגמת המצבות לקדושי תרפ"א ותרפ"ט".¹⁶ בהתאם לכך התקבלה הצעתו של דב הרשקוביץ, שגם הפעם הציע את שירותיו ללא תשלום. כמו כן קבעה הוועדה כי בעול המימון צריכות לשאת

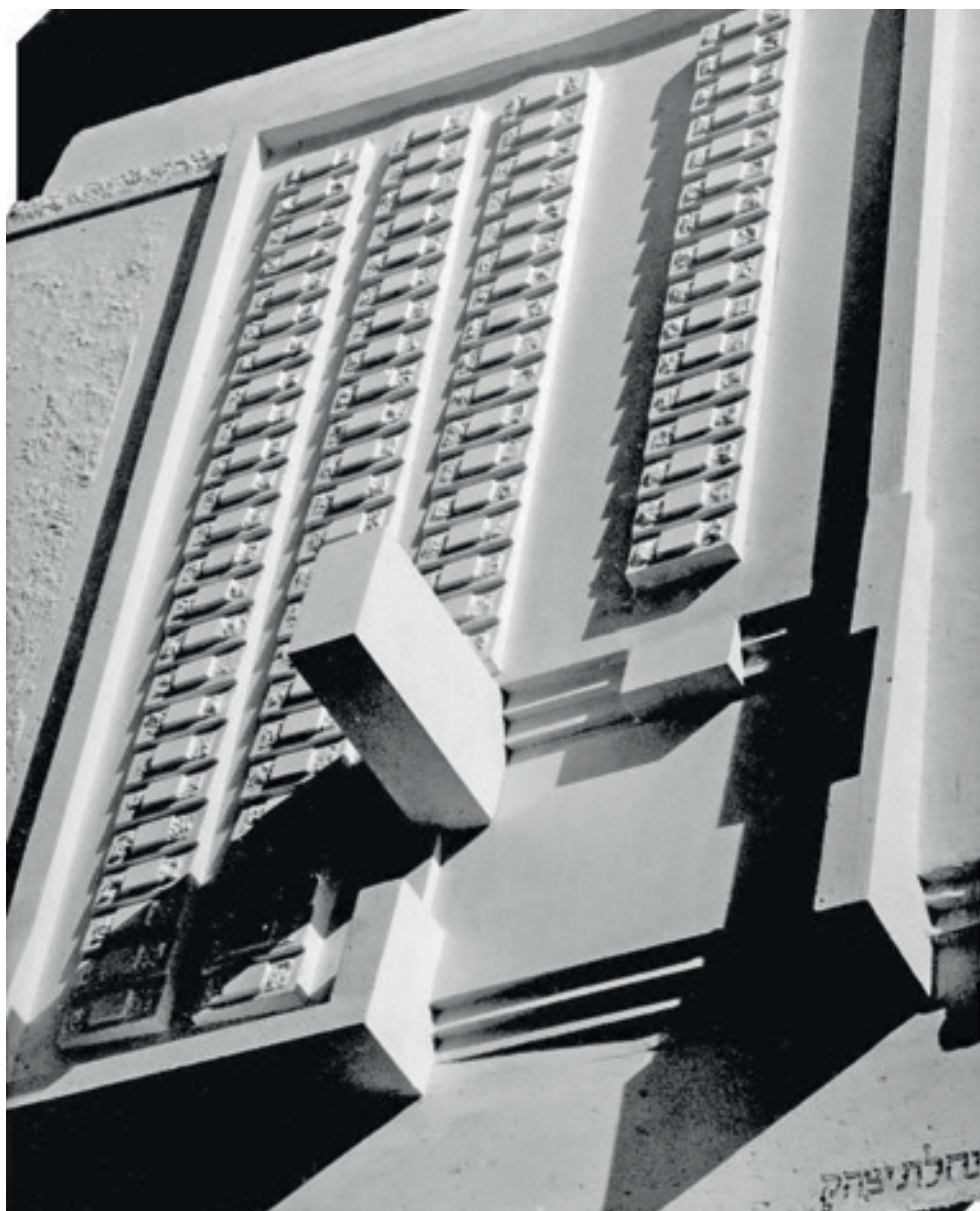
הסוכנות, העירייה, ועד הקהילה וחברה קדישא, אם כי תיעשה פניה למשפחות החללים בהצעה להשתתף בהוצאות. במרץ 1938 הודיעה הוועדה על המכרז להקמת המצבה על פי תוכניתו של הרשקוביץ.¹⁷ הוועדה התכנסה שוב פעמיים באפריל 1938. בישיבה הראשונה קבעה הוועדה כי יש לשאוף לכך שחנוכת המצבה תיערך ביום השנה השני לפרוץ המאורעות – כ"ז ניסן תרצ"ז. כן החליטה הוועדה שהוצאות הקמת האנדרטה בסך 300 לא"י יתחלקו שווה בשווה בין עיריית תל אביב, ועד הקהילה והחברה קדישא.¹⁸ בישיבה השנייה נקבעה החברה הזוכה במכרז להקמת המצבה.¹⁹

באפריל 1939 קיבל על עצמו מהנדס העיר שיפמן (בן-סירה) את מלאכת הפיקוח על עבודת הקמת המצבה בבית הקברות הישן במקומו של הרשקוביץ שנסע לחו"ל.²⁰ בשלב זה כבר נבנה שלד המבנה שעל הקבר לפי תוכניתו של הרשקוביץ, תוכנית ששכללה את צורת קבר האחים של חללי תרפ"א. לאחר שבדק את התוכנית של הרשקוביץ שיפמן קבע כי "התכנית לקויה במידה ניכרת מבחינת צורתה החיצונית".²¹ מה שהפריע לו היה מה שכינה "ההגבהה האמצעית": מבנה בולט בצורת משולש קטום דמוי פירמידה שיועד לכתובת הראשית. לדעת שיפמן הגבהה זו לא התאימה בגלל מיקומה מאחורי ההגבהה שבמרכז מצבת הקבר לחללי תרפ"א, שם נקבעה הכתובת הראשית של המצבה. הצעתו הייתה להרוס את "ההגבהה האמצעית" וסידור מצבת אבן בקצה מבנה הקבר, לצד המעבר המרכזי, עם כתובות שיהיו גלויות לעין העוברים בשביל המרכזי המוביל למזרח בית הקברות. לאור השינויים והעובדה שנקברו חללים נוספים שם, שיפמן העריך את הוצאות הקמת המצבה ב-485 לא"י. לדעתו, אפילו אם המדובר היה בתוספת מחיר הרי כך "יקבל הקבר צורה נאה".

נושא הקמתן של מצבות לקבריהם של חללי מאורעות תרצ"ז-תרצ"ט כמפעל ארצי עלה על סדר היום של היישוב היהודי המאורגן ב-1940. בעקבות פנייה של ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב, מהנדס העירייה יעקב שיפמן (בן סירה) הכין בינואר 1940 מפרט ראשוני לתחרות פומבית להקמת מצבות על קברי חללי המאורעות בבית הקברות נחלת יצחק. להערכתו של שיפמן, עלות הקמתה של "מצבה כללית מאבן ארץ ישראלית" והגינות סביבה תהיה כ-700 לירות ארץ ישראליות (לא"י).²² היוזמה התרחבה למפעל הנצחה ארצי באפריל 1940, עם החלטתה של נשיאות פדר היישוב – המגבית למימון צורכי הביטחון של היישוב שנוסדה על ידי הוועד הלאומי ב-24 ביולי 1938 – לקבוע יום זיכרון לחללי המאורעות ביום השנה לפרוץ אירועי הדמים, "למתן כבוד לאומי לזכר חללינו ולליכוד המוני היישוב בהרגשת גורלנו המשותף בארץ".²³ לפי התוכנית, במרכז אירועי יום הזיכרון שיצוין ברחבי הארץ יעמדו האזכרות הציבוריות בבתי הקברות בהם נקברו החללים, כאשר במהלך האזכרה ייערך טקס הנחת היסוד של המצבות על קברי החללים. התוכנית הייתה שבמהלך יום הזיכרון יימכרו אות מיוחד וחוברת זיכרון לציבור הרחב, שתמורתם תשמש להקמת המצבות על קברי החללים.

הסכום שנאסף ביום ההתרמה הארצי היה 657 לא"י.²⁴ סכום זה היה נמוך מהצפי של מארגני מבצע ההתרמה.²⁵

בניגוד לתוכנית המקורית, לא נערכו טקסי הנחת היסוד של המצבות על קברי החללים במהלך יום הזיכרון. יוצאת מכלל זה הייתה תל אביב, שם נערך ביום הזיכרון

תמונה 11: דגם חלקת חללי ההגנה, הביטחון וההעפלה, בית הקברות נחלת יצחק

שנקבע ליד' אייר ת"ש, 12 במאי 1940, טקס גילוי טבלת הזיכרון על מצבת הקבר הנבנית לחללי המאורעות בבית הקברות הישן, ובבית הקברות החדש בשכונת נחלת יצחק הונחה אבן היסוד ל"מצבת האחים".²⁶ מזכירות פפר היישוב החלה לקדם את הקמת המצבות על קברי החללים כמפעל יישובי רק לאחר יום הזיכרון. כשהתברר כי לא היה די בסכום שנאסף ביום ההתרמה, הוחלט כי פפר היישוב יוסיף למפעל הקמת המצבות 300 לא"י.²⁷

הוועדה הממונה על הקמת המצבות מטעם פפר היישוב החליטה לפתוח בהליכים לקראת הכרזה על תחרות פומבית "לשם הקמת מצבות בכל הארץ".²⁸ נשיאות פפר היישוב אימצה את ההחלטה.²⁹ לצורך ההכרזה נערך סקר ארצי על מספרן ומצבן של המצבות, על ידי פנייה ישירה ליישובים.³⁰ השאלה המרכזית הייתה אם הוקמו מצבות על קברי החללים. במקרה והתשובה הייתה שלילית, נדרש מידע בנוגע לסידור הקברים בטופוגרפיה המקומית. ההיענות של היישובים הייתה מהירה וגורפת. על פי הסקר היו ברחבי הארץ כ-270 קברים ללא מצבה.³¹ בחלקת חללי המאורעות בבית העלמין נחלת יצחק היו 49 קברים ללא מצבות.³²

התפיסה הרעיונית שהנחתה את נשיאות פפר היישוב הייתה שיש להכריז על תחרות אדריכלים "לשם עבוד מצבה אחידה" שתהיה בנויה מאבן ירושלמית או מבטון מצופה באבן ירושלמית.³³ מהנדס עיריית תל אביב התבקש לעבד הצעה לתחרות הפומבית. הרעיון המנחה היה כי המשתתפים בתחרות יתבקשו להציע שתי צורות למצבות: מצבה לקבר בודד ומצבה לקבר אחים. בתשובתו להנהלת פפר היישוב חלק שיפמן על התפיסה לפיה יש לחתור לאחידות כלל-ארצית: "אין אני חושב כי אפשר לפתור את השאלה על ידי הכרזה בין אדריכלים לשני טיפוסים, כמוצע על ידיכם. ראשית, כל מקום ואופיו המיוחד והחומר המצוי בו. בטבריה למשל ישתמשו ודאי באבן בזלת, ובתל אביב ובירושלים באבן ירושלים. אופי המצבה על הר הזיתים יהיה אחר מאשר באחת המושבות החדשות וכ"ו".³⁴

שיפמן הציע לקדם יוזמות מקומיות אשר "תדאגנה לתוכנית ולאמצעים", כאשר "ועדה מרכזית" של אמנים ואדריכלים תסייע ליישובים השונים. את הסתייגותו של שיפמן יש לראות גם על רקע העובדה שעיריית תל אביב החלה לפעול באופן עצמאי להקמת מצבות לפני שפפר היישוב החליט שהקמת המצבות צריכה הייתה לצאת אל הפועל כמפעל הנצחה ארצי. בעת שהעלה שיפמן את הסתייגותו על הכתב כבר חל שינוי במדיניות פפר היישוב בנוגע לתוכנית השאפתנית להקמת מצבות אחידות על קברי הקורבנות. בראשית יולי 1940 נמסר ליישובים כי נשיאות פפר היישוב החליטה לא להכריז על התחרות לעיבוד תוכנית אחידה למצבות ולאפשר לכל יישוב "להקים את המצבות לפי רצונו הוא".³⁵ כמו כן הוחלט, כי מטעמי מצוקה תקציבית לא ניתן לסייע ליישובים לבנות אנדרטאות בבתי הקברות ולהסתפק בסיוע כספי להקמת

תמונה 12: חלקת חללי ההגנה, הביטחון וההעפלה, בית הקברות נחלת יצחק

מצבות בלבד. בהתאם למדיניות החדשה, התבקשו היישובים לשלוח את תוכנית ותקציב המצבות שיוקמו בשטחן לוועדה מיוחדת של כפר היישוב, שתחליט על גובה ההשתתפות בהקמת המצבות.

ביטולה של התוכנית השאפתנית לעיצוב אחיד של מצבות בפריסה כלל-ארצית והעובדה שהיישובים נדרשו לשאת בעלות הקמתן של המצבות, גרמו לעיכוב משמעותי בהקמת מצבות לחללי המאורעות. בפברואר 1941 נמסר כי בחיפה, שם

היה הנושא באחריות ועד הקהילה, עמדה העבודה בשלבי סיום, בעוד שבירושלים עדיין לא התחילה הקמת מצבות הקבע, ובתל אביב הביצוע היה חלקי בלבד.³⁶ בפועל, טקס גילוי טבלת הזיכרון ביום הזיכרון שצוין ב-12 במאי 1940 לא בישר על השלמת עבודת ההקמה של המצבה על קברי חללי המאורעות בבית הקברות הישן בתל אביב. בדצמבר 1940 נדמה היה שהקמת המצבה על קבר האחים של חללי תרצ"ו-תרצ"ט בבית הקברות הישן בתל אביב עמדה לפני סיום,³⁷ ועל הפרק נותרה רק הקמת המצבות בבית הקברות נחלת יצחק. אך האופטימיות הייתה מוקדמת מדי. הבעיה הייתה כספית. הוצאות הקמת האנדרטה עלו על הסכום של 300 לא"י שהוסכם עליו קודם להתחלת הבנייה. החברה קדישא סירבה לבקשת ועד הקהילה להוסיף על 100 הלא"י שהוסכם עליהן בטענה שפפר הישוב הוא שצריך לממן את הבנייה, וכי הכסף שניתן לעיריית תל אביב למטרה זו אמור להספיק להשלמת העבודה.³⁸ פפר הישוב הקציב אמנם סכום של 250 לא"י להקמת המצבות, אך זאת בתנאי שהסכום יתחלק בין המצבות שיוקמו על קברי חללי המאורעות בבית הקברות הישן ובבית הקברות החדש נחלת יצחק. אך הסכום של 125 לא"י שיועד למצבה בבית הקברות הישן לא הספיק: לפי הערכתו של מהנדס העירייה נדרשו 220 לא"י להשלמת העבודה, דבר שחייב את העירייה להוסיף עוד 100 לא"י.³⁹ כפי שהסביר שיפמן, העברת התקציב על ידי פפר הישוב הייתה מותנית בהשלמת הסכום הדרוש להקמת המצבה בבית הקברות הישן על ידי העירייה.

העיכוב הנמשך גרם להתמרמרות של המשפחות השכולות. את התלונות שהגיעו אליה הפנתה החברה קדישא לעיריית תל אביב בדרישה למצוא את "הפתרון הרצוי למען כבוד הקדושים וכבוד הציבור".⁴⁰ בינואר 1942 הכריזה עיריית תל אביב על תחרות "לתוכנית עבוד מצבה על קבר האחים בבית הקברות החדש בנחלת יצחק".⁴¹ כשופטים בתחרות נקבעו אליעזר פרלסון (פרי), סגן ראש העירייה; סעדיה שושני, חבר מועצת העירייה וראש מחלקת הגנים; יעקב שיפמן (בן סירה), מהנדס העירייה, והאדריכלים ג'ניה אברבוך ממחלקת ההנדסה של עיריית תל אביב ויעקב פינקרפלד. לתחרות הוגשו 17 תוכניות, אך השופטים קבעו כי אף אחת מהן לא נמצאה ראויה לביצוע.⁴² הסכום שהוקצב, בסך 25 לא"י, חולק בין שלוש תוכניות: של האדריכל יוסף קלרוויין, של האדריכל אשר חירם ושל האדריכלים אוטו הופמן ובנימין אנקשטיין.

כדי למנוע עיכוב בביצוע מפעל ההנצחה, הכריזו השופטים על תחרות מצומצמת בה ייקחו חלק שלוש התוכניות שנקנו, ועוד שתי תוכניות אחרות, שונות מאלו שהוגשו לתחרות. למתחרים ניתן חודש כדי להגיש את התוכניות. בתחרות המצומצמת זכתה תוכניתו של יוסף קלרוויין.⁴³ לדעת השופטים, "מחבר התוכנית הצליח לנצל יפה את המצב הטופוגרפי ולמצוא פתרון מתאים על ידי הדגשת משטח הכניסה ומצבת הזיכרון, אגב שמירה על האופי האינדיבידואלי של הקברים".⁴⁴ עם זאת, השופטים דרשו שיפורים

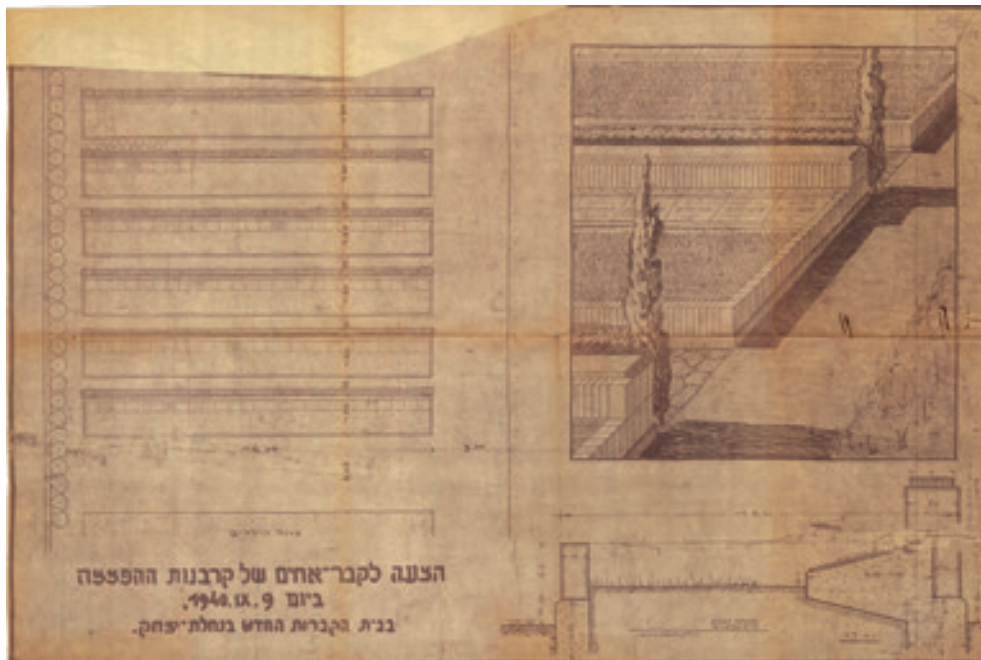
בתוכנית: להתקין מקום ישיבה בשטח הכניסה, להוסיף יציאות נוספות מהחלקה לשטחי הקברים הסמוכים ולהתאים את כתב המצבות לנוסח המסורתי העברי. על פי תוכניתו החדשה של קלרוויין, חלקת הקבורה המלבנית התחלקה לשניים: רחבת כניסה המשמשת למעבר ולהנצחה כללית באמצעות מצבת זיכרון, ושטח הקברים הכולל ארבע שורות של קברים בעלי עיצוב אחיד. מצבת הזיכרון של קלרוויין היא גוש אבן מלבני מסיבי. בניגוד לתוכנית הקודמת, היא אינה ניצבת על בסיס מעוטר, אך כמו בתוכנית הקודמת, הקברים האישיים בולטים מעל פני השטח, בהתאם למסורת הקבורה היהודית. מחלקת ההנדסה העירונית ניגשה מיד לביצוע תוכנית קבר האחים. תאריך היעד לסיום העבודה היה אפריל 1942.⁴⁵ בפועל, התוכנית בוצעה באופן חלקי בלבד. דוד בדר פנה באוקטובר 1945 לגורמים הנוגעים בדבר בתל אביב, ביניהם העירייה, ועד הקהילה וחברה קדישא, בתלונה על כך שלא הוקמו עדיין מצבות בחלקת קבר האחים בנחלת יצחק:

ל-49 מהקורבנות כרו קבר אחים בבית הקברות שבנחלת יצחק (ביניהם שלשה מעפילים שלא הספיקו לעלות על היבשה, ונהרגו), ועדיין אין ציון עליהם. האם אלה אינם קדושי תל אביב ולמה לא נזכה אותם אחר 10 שנים במצבת זיכרון?⁴⁶

בעקבות הפנייה דיווח מהנדס העיר לראש העירייה כי החלקה אמנם גודרה וכי הוצבה המצבה הכללית בשטח הכניסה אליה, אך "טרם נעשו הציונים לכל פרט ופרט".⁴⁷ יוצאים מכלל זה היו קבריהם של קציני המשטרה גולדמן (מפקד משטרת תל אביב) ושיף, שנהרגו ב-1942 על ידי מטען של לח"י ונקברו באותה חלקה. הסיבה שנתן שיפמן לאי-השלמת העבודה הייתה היעדר תקציב. באפריל 1948, בעיצומה של מלחמת העצמאות, פנה רוקח למועצת החברה קדישא בדרישה להקים מצבות על "קברות הקדושים משנות תרצ"ו-תרצ"ט".⁴⁸ ב-1952 דווח כי קרובים וחברים שעלו לקבריהם של "אנשי הביטחון וההגנה" שנקברו בחלקה מצאו אותה עזובה, "כשערמות עשב מוטלות בין הקברים נטולי המצבות".⁴⁹

לזכר קורבנות ההפצצות האוויריות על תל אביב 1940/1

עניין נפרד מהקמת המצבות על קברי חללי המאורעות הקבורים בבתי הקברות של תל אביב היה הקמת המצבות לזכר חללי ההפצצות מהאוויר על תל אביב והכפר סומייל במלחמת העולם השנייה. בהפצצה של מטוסים איטלקיים ב-9 בספטמבר 1940 נהרגו יותר ממאה איש (יש גרסאות שונות לגבי המספר). בהפצצה של מטוס צרפתי ב-12

תמונה 13: תוכנית חלקת הקבורה לחללי ההפצצות על תל אביב 1940-1941

ביוני 1941 נהרגו 13 איש. התוכנית הייתה שהעירייה תפעל להקים מצבות אחידות על קברי הקורבנות. כפי שניסח זאת מאוחר יותר יהודה נדיבי, מזכיר העיר, "לפי הנוהג אצלנו הרי שאת כל המצבות בכל קבוצות הקדושים מקימים במתכונת אחת עם לוחות היכר נפרדים על כל קבר".⁵⁰ באוגוסט 1941 נמסר מטעם עיריית תל אביב כי "העירייה תיגש בקרוב להציב ציון הולם לחללי הפצצת הזרדון".⁵¹ העירייה ביקשה מהמשפחות השכולות להמתין עד שתיערך תחרות אדריכלים לעיצוב מצבת הקבר האחידה, ובינתיים נותרו הקברים ללא מצבות.⁵² לאחר מלחמת העצמאות פנו קרובי משפחה לעירייה בדרישה לטפל בהקמת מצבות הקבע על קברי חללי ההפצצות. ב-1949 הסכים מזכיר העירייה יהודה נדיבי כי הקמת המצבות "היא צורך ציבורי דחוף".⁵³ תכנון המצבות האחידות על שבע שורות הקברים, בהם נטמנו 127 החללים, הופקד בידי יוסף קלריוויץ. בינואר 1950 קיבלה העירייה מהחברה קדישא רשימה מלאה של הרוגי ההפצצות מהאוויר. בקיץ 1950 הודיע ממלא מקום המהנדס העירוני לבן משפחה שכול, כי העירייה מטפלת "בקביעת צורתה הסופית של המצבה האחידה",⁵⁴ ובדצמבר אותה שנה נשלחו התוכניות למשפחות השכולות.⁵⁵ בנובמבר 1951 הודיע יהודה נדיבי

למערכות העיתונים כי העירייה החלה לבנות את "המצבות הבודדות בקבר האחים של חללי הפצצות תל אביב בשנות 1940/1".⁵⁶

המלאכה התעכבה בגלל היעדר פרטים ביוגרפיים על מספר חללים: בספטמבר 1952 פנתה העירייה שוב לקרובי הנספים בבקשה לקבל את הפרטים החסרים. כפי שהסביר נדיבי, חוסר היענות של משפחות לספק את הפרטים הביוגרפיים הנחוצים היה הגורם העיקרי לעיכוב. לצד משפחות שכולות שהתעלמו מבקשת העירייה לספק מידע, היו משפחות שכולות שלחצו להקים סוף-סוף את המצבות על קברי יקריהם. באוקטובר 1952 ביקש נדיבי ממהנדס העיר לטפל בדחיפות בנושא,

כי אין כל אפשרות יותר לעמוד בפני תגובת המשפחות השכולות, אשר אין להסביר להן את העיכוב עד כה בביצוע הפעולה אשר הובטחה על ידינו במועדו.⁵⁷

בשלב זה אף ביקשה העירייה לקדם הקמתה של "מצבה אחת כוללת למאה עשרים ושבע המצבות המוקמות על ידה".⁵⁸ החברה קדישא הסכימה עקרונית לשאת בעול מימון המצבה הכללית. למרות הרצון הטוב, העיכוב בהקמת המצבות על הקברים נמשך, ואתו הכעס של בני ובנות משפחה שכולים על מה שראו כהפרת ההבטחה שנתן רוקח לאחר קבורת חללי ההפצצות ב־1940/1.⁵⁹

תמונה 14: חלקת הקבורה לחללי ההפצצות על תל אביב 1940-1941, בית הקברות נחלת יצחק

תמונה 15: חלקת הקבורה לחללי ההפצות על תל אביב 1940–1941, בית הקברות נחלת יצחק

באפריל 1953 נהרסו מצבות זמניות שנבנו על כמה מהקברים. במאי נמסרו הרשימות המלאות של הנספים ונקבע כי יום השנה להפצת הראשונה על תל אביב בספטמבר 1940 הוא תאריך היעד לטקס הסרת הלוחט מעל המצבות המסודרות בשש שורות.⁶⁰ המשפחות השכולות נדרשו לשלם 25 ל"י, ואת השאר מימנה עיריית תל אביב. צורת המצבה הייתה אחידה: לוח אבן עם שם הקורבן. למרות המאמץ, לא כל הפרטים הביוגרפיים היו ידועים. על חלק מהמצבות נכתב "אלמוני"; אחרות לא ציינו את שם האב. טקס גילוי המצבות בחלקת חללי ההפצות במלחמת העולם השנייה התקיים באוגוסט 1953, במלאת שמונה עשרה שנים להפצת הראשונה על תל אביב, בנוכחות ראש העירייה חיים לבנון.⁶¹

בניית המצבות על קברי חללי ההפצות מהאוויר על תל אביב בבית הקברות נחלת יצחק הייתה השלב הראשון בהנצחת הקורבנות. השלב השני בא לידי ביטוי בהקמת האנדרטה לזכר קורבנות ההפצות ברחבה הצפונית בפינת רחוב המלך ג'ורג' ושדרות בן ציון, ליד קולנוע מקסים (שנסגר מאז). היוזמה להקמת אלמנט הנצחה לזכרם של הקורבנות הייתה של דוד צבי, חבר מועצת העירייה מטעם סיעת הליכוד וחבר ועדת

תמונה 16: לזכר חללי ההפצצות על תל אביב 1940-1941, כיכר מיכאלס

שמות והנצחה, שאביו נספה בהפצצות. ראש העירייה שלמה להט נעתר ותמך בהקמת האנדרטה. בשלב הראשון הוצב אלמנט הנצחה מאבן עם מידע היסטורי על ההפצצות מהאוויר על תל אביב במלחמת העולם השנייה.

בהיעדר טקס רשמי שמסמן את מעמדה כהנצחה רשמית לא ברור מתי הוצב אלמנט ההנצחה במקומו. לטענתה של חברת המועצה שרית גרינברג הוצבה האנדרטה במקומה בשלהי כהונתו של שלמה להט, כלומר, בראשית שנות ה-90.⁶² בעקבות פנייתה בנושא למנכ"ל העירייה נקבע כי טקס הסרת הלוח ייערך ב-1 בספטמבר 1995, במלאת 55 שנים להפצצה האיטלקית הראשונה על העיר.⁶³ בטקס השתתף ראש העירייה רוני מילוא.

בפנייתה למנכ"ל העירייה בדצמבר 1994 קבעה חברת המועצה גרינברג כי אמנם "הסלע יפה מאוד", אך חסרה רשימת החללים. נושא השמות לא עלה לדיון בשלב זה: האנדרטה שהלוח עליה הוסר לא הנציחה את שמות הקורבנות. בפברואר 1997 חברת

המועצה שבה והזכירה למנכ"ל העירייה ששמות החללים עדיין לא רשומים על אלמנט ההנצחה.⁶⁴ מרדכי הרה, שעמד בראש מחלקת טקס ואירועים, הציג את השתלשלות האירועים שהובילו לכך שהשמות נעדרו מלוח ההנצחה. כפי שהסביר, מאמץ ניכר נעשה לגבש רשימה מוסכמת ואמינה של שמות. על המאמץ הופקדו דוד צבי, כמי שמייצג את המשפחות השכולות, והפסל דן רפפורט. בשלב הראשון של מלאכת איתור השמות הועתקו השמות שעל קברי הקורבנות בבית הקברות נחלת יצחק, ואז הוכן לוח עם השמות. אלא שבשלב זה התגלו רשימות נוספות בארכיון העירייה, ואז גם נעשה ברור כי אין התאמה מלאה בין הרשימות השונות, וכי "אין ודאות גמורה לגבי אף אחת מהן".⁶⁵ בהסתמך על הסבר זה קבע מנכ"ל העירייה באפריל 1997 שאין טעם לחרוט את השמות על לוח ההנצחה: "עדיף להשאיר מצב זה כמו שהוא".⁶⁶

אלא שנושא השמות לא ירד מהפרק. באוגוסט 1997 – שלושה חודשים לאחר שמנכ"ל העירייה סתם לכאורה את הגולל מעל האפשרות להוסיף לאנדרטה את שמות הנספים – דיווח דוד צבי כי הצליח להרכיב את "הרשימה הסופית". הוא אישר בחתימתו את הרשימה שכללה את 130 הנספים בהפצצה הראשונה (9 בספטמבר 1940), יהודים וערבים, בהם ארבעה אזרחים אלמונים וחייל אוסטרלי אלמוני, ואת 13 הרוגי ההפצצה השנייה (12 ביוני 1941). לאחר הרכבת הרשימה הוחלט להחליף את שלט ההנצחה בשלט חדש, ועליו השמות.⁶⁷ במקום הלוח הקודם הוצב לוח חדש מאלומיניום יצוק עם פירוט שמות הנספים באותיות בולטות על רקע כחול בוהק. השלט הישן, ובו סיפור האירועים ההיסטוריים, הוצב בחזית אלמנט ההנצחה. מאוחר יותר הוחלף הלוח בצבע כחול בלוח אחר בצבע בז'.

לזכר חללי ההפצצות על תל אביב במלחמת העצמאות

ביוני 1948 הציעה החברה קדישא לרוקח לבנות מצבות על 220 קברי האזרחים חללי המלחמה שנטמנו בבית הקברות נחלת יצחק.⁶⁸ העלות למצבה הייתה 18 לירות. לפי הצעת החברה קדישא העירייה תשתתף בסך 12 לא"י. אלא שימים ספורים קודם לכן הנחה מהנדס העירייה בן סירה את החברה קדישא שלא להעניק רישיונות להקמת מצבות על חללי המלחמה, וזאת עד לגיבוש מדיניות בנושא.⁶⁹ בן סירה חשב על האפשרות של תוכנית כלל-ארצית, כפי שנעשה בנוגע לחללי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט שנים ספורות קודם לכן. תוכנית כלל-ארצית כזו אמנם התגבשה באפריל 1949 בנוגע לבתי הקברות הצבאיים. אלא שהאפשרות לבנות מצבות אחידות על קברי האזרחים שנספו במלחמת העצמאות ביישובים השונים לא עלתה כלל על סדר היום הלאומי כאפשרות שיש לחשוב על מימושה.

בנובמבר 1948 יידע דוד צבי פנקס את רוקח כי החברה קדישא החלה בעבודות

תמונה 17: מצבות על קברי חללי ההפצצות על תל אביב בתש"ח, בית הקברות נחלת יצחק

באזור בבית הקברות נחלת יצחק שבו נטמנו האזרחים שנהרגו במלחמה. העבודות נעשו על פי תוכנית משותפת ובמימון של העירייה והחברה קדישא.⁷⁰ עבודות אלו היו הכנה לקראת החורף. הן לא כללו הקמת מצבות על הקברים. בדצמבר 1949 הפנה דוד בדר את תשומת לבו של ראש העירייה כי עדיין לא נבנו מצבות על קברי הקורבנות האזרחיים של מלחמת העצמאות.⁷¹ ביוני 1951 מסר דובר העירייה כי עדיין לא התקבלה החלטה בשאלת הקמת המצבות על קברי החללים האזרחיים של מלחמת העצמאות.⁷² בפועל לא ניתן היה לתכנן תוכנית כללית לחלקה נפרדת לקברי האזרחים שנהרגו במלחמת העצמאות, כיוון שהקברים היו מפוזרים בין קבריהם של מי שמתו מוות טבעי במהלך המלחמה. בעקבות הידיעות בעיתונות על ההתקדמות בסידור קבר האחים של חללי ההפצצות על תל אביב ב-1/1940, באפריל 1951 נאלץ יהודה נדיבי להבהיר כי עדיין לא נעשו סידורים כלשהם בנוגע לבניית המצבות על "קדושי ההפצצה מימי מלחמת השחרור".⁷³ ביולי 1952 העביר מהנדס העירייה לחברה קדישא את תוכנית המצבה הסטנדרטית שהציעה העירייה, אך קבע כי ההוצאה לפועל תהיה אינדיבידואלית.⁷⁴ בעקבות הודעה זו פרסמה החברה קדישא בעיתונים כי אפשר

להגיש בקשה להקים מצבות ב"אזור קדושי ההפצצה"⁷⁵. העובדה שלא העירייה אלא המשפחות נדרשו לבנות את המצבות מצאה את ביטוייה בביקורת על העירייה. בדצמבר 1953 כתבה אם שכולה, שבנה בן האחת עשרה נהרג בהפצצות על תל אביב במלחמת העצמאות, לעיריית תל אביב:

הובטח לי כי העירייה תקים מצבה על קברי כל חללי ההפצצות על תל אביב... עברו כבר חמש וחצי שנים, הגיע הזמן לסיים פרשה מכאיבה זו.⁷⁶

בניגוד לקבר האחים לחללי ההפצצות על תל אביב במלחמת העולם השנייה, המצבות שנבנו על קברי האזרחים שנהרגו במלחמת העצמאות השתייכו לשני סוגים. בסוג האחד נמנו המצבות שהציבו המשפחות השכולות על פי בחירתן. בסוג השני נמנו המצבות שנבנו לפי התוכנית שהציעה עיריית תל אביב. אלו היו בצורת כרית רבועה למראשות המצבה ועליה משטח שיש, ועליו נוסח דומה: שם המת, שם האב, העובדה שנהרג/ה בהפצצת תל אביב וציון התאריך העברי. בניגוד לחללי ההפצצות על תל אביב במלחמת העולם השנייה, האזרחים שנהרגו בתל אביב במלחמת העצמאות לא הונצחו באופן קיבוצי באמצעות לוח זיכרון או אנדרטה.

תמונה 18: מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"ט, בית הקברות הישן, 1939

3

מצבות לגדולי העם בבית הקברות הישן

מקס (מאיר שמחה) נורדאו

[רופא, מיוצרי הציונות המדינית, תרי"ט-תרפ"ג (1849-1923)]

ב־5 במאי 1926 נטמנו עצמותיו של הסופר והמנהיג הציוני מקס נורדאו בבית הקברות בתל אביב.¹ נורדאו לא ביקר מעולם בתל אביב. הוא נפטר ב־1923 ונקבר בבית הקברות מונטפרנס בפריז. ראש עיריית תל אביב מאיר דיזנגוף, "מחולל הרעיון של הבאת נורדאו לארץ ישראל",² שכנע את אלמנתו ובתו של נורדאו, ומועצת עיריית תל אביב אישרה את החלטת הוועד הפועל להעביר את עצמותיו של נורדאו לקבורה בתל אביב.³ כחודשיים לאחר טקס ההלוויה נכתב בדאר היום בנימה של ביקורת כי "עיריית תל אביב לקחה לה לעצמה את גופת נורדאו", וכי הדבר נעשה "למרות שאפשר היה למצוא מקום אחר עבור גופת נורדאו", כשהכוונה הייתה כנראה לירושלים.⁴ בדבריו למועצת העיר הסביר דיזנגוף מדוע ביקש לטמון את עצמותיו של נורדאו בתל אביב:

כיוון שישנן בתל אביב שתי שכונות: נורדיה ותל-נורדוי, הנושאות את שמו של נורדוי, החליט הוועד הפועל להעביר את גוויית המנהיג המנוח לתל אביב. באתי בדברים עם הגב' נורדוי ועם בתה הגב' מקסה נורדוי וקיבלתי את הסכמתן להעברת עצמותיו הנה. הוועד הפועל החליט להקציב לשם הוצאת הדבר לפועל סך 300-400 לירות מצריות ומציע למועצה לקבל את ההצעה ביחד עם התקציב הדרוש לזה, באופן שהוועד הפועל יוכל לגשם את הדבר בזמן הקרוב ביותר.⁵

עיר ית תל-אביב

מודעה עירונית מס' 8

שכם קבלת עצמות

מנהיגנו הגדול

ד"ר משה נורדוי ז"ל

והובלת לקבורה בבית הקברות בתל אביב

ביום ג' כ' אייר תרפ"ו (4.5.26)

- 1 בשעה 7:15 בבקר - יגיע הארון לרחובות תל-אביב. קבלת פנים רשמית של ביכ המוסדות וההסתדרות לפי המנהגים.
- 2 בשעה 7:30 בבקר - רחובות תל-אביב, הארון לבית העצמות תחת משמר כבוד של ימכבים וצופים ודרך רחובות תל-אביב, אלנבי, ע"י בית המסות הגדול ב"ר אלנבי תפלת אל טלא רחמים, ושם הדרך רחובות גרונברג, נחלת בנימין, אלנבי וביאליק. לאורך כל הדרך משני הצדדים יעמדו תלמידים בתי הספר בתל-אביב.
- 3 משעה 10 בבקר עד 2 אח"צ - יוצג הארון תחת משמר כבוד של ימכבים וצופים בביתן פתוח שיוקם למטרה זו על הרחבה שלפני בית העצמות.
- 4 בשעה 2 - אח"צ - הספר על יד בית העצמות ע"י ביכ העצמות. ביכ התנהלה הציונית והרוב הראשי מנגנת אבל יחדעו הרמפות ע"י תזמורת המטכלה.
- 5 בשעה 2:30 אח"צ - רחובות תל-אביב, הארון לפי סדר זה:
 1. דרך רחובות, ביאליק, פינסקי, גרונברג, אליעזר בן-יהודה עד בית העם.
 2. ע"י אל הספר בשם העד האומי. מ"ה דרך רחוב טרומפלדור לבית הקברות.
 3. בבית הקברות יספדו בארכת הסתדרות הספרים ובארכת הסתדרות הציונית.
 4. הכניסה לבית העם ולבית הקברות תהיה אך ורק ע"י כרטיסים.
 5. ביכ המוסדות, נקודות הישוב ובי המוסמים בסתב להשתתף בחלויה יקבלו כרטיסים מיוחדים מועדה המסדרת ורק להם יורשה ללכת אחרי הארון בפנים שרשרת משמר הכבוד.
 6. כל ב"רי הספר בשטח עירית תל-אביב יהיו מנויים במשור כל היום.
 7. העצמה מסריוה על בטול מל-אביב, בכל שטח העצמה משעה 12 בצהרים עד אחרי הצהריה.
 8. עירית תל-אביב מוזמנת את תושבי העיר להשתתף בחלוקת הכבוד האחרון למתנו הגדול.
 9. העצמה מבקשת את קהל המשתתפים להשמע להוראות הסדרנים הממונים על שמירת הסדר בשעת הסם.

עירית תל-אביב

תמונה 19: מודעה עירונית על קבורת מקס נורדאו בבית הקברות הישן בתל אביב, מאי 1926

ההצעה התקבלה פה אחד על ידי כל חברי המועצה, ביניהם גם אחד העם. באפריל 1926 נמסרה הודעה על העברת עצמותיו של נורדאו לא"י בישיבת נשיאות הוועד הפועל של הארגון הציוני.⁶ ארונו של מקס נורדאו נטמן בבית העלמין של תל אביב ב-4 במאי 1926. בדברים שנשא דיונגוף על קברו של נורדאו הוא ציין כי טקס ההלוויה בתל אביב היה "מאורע דורי אשר לא יישכח".⁷

המעמד המיוחד שניתן לקברו של נורדאו בשטח בית העלמין בא לידי ביטוי בכך שהוא "נחצב בצד מערב של בית הקברות, במקום גבוה".⁸ הקבורה בבית העלמין התנהלה ממזרח למערב, במורד המשתפל מקצהו המזרחי, הגבוה, של בית הקברות לכיוון הים. קברו של נורדאו נכרה אמנם בחלקו הנמוך של בית הקברות, אך "במקום גבוה", למעשה תלולית שהתנשאה מבחינה טופוגרפית על סביבתה המידית. אזור זה לא שימש עד כה לקבורה סדירה, והיה קרוב לאזור בו נקברו ילדים, באזור הדרום-מערבי של בית הקברות. בעת שנכרה קברו של נורדאו, השטח שבין קבר האחים של חללי תרפ"א ובין הקבר החדש היה עדיין ריק מקברים.

בעבודות ההכנה לקבורתו של נורדאו בבית הקברות הועסקו כ-60 פועלים.⁹ בקיר הדרומי, הפונה לרחוב טרומפלדור, נפתח שער חדש שנועד לאפשר לתהלכות ההלוויה להיכנס לבית הקברות. מקומו של השער החדש נקבע כך ששביל הכניסה המוביל לקבר נורדאו יעבור לאורכה של מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"א. בקרבת הקיר המערבי של בית הקברות נבנה "כוך" להטמנת ארונו של נורדאו שנועד לשמש יסוד למצבת הזיכרון.¹⁰ לאחר תפילת "אל מלא רחמים" שנאמרה בתום טקס הקבורה נסגר הכוך.

הדוברים בטקס הקבורה לא התייחסו במפורש לאפשרות שמדובר בשלב ראשון בדרך ליצירת פנתיאון ציוני בבית העלמין העירוני. אך אפשרות זו הוצעה במאמר שראה אור בדבר בו הרחיב המחבר על הפוטנציאל הסמלי שהיה לקבורתו של נורדאו בבית הקברות של תל אביב, מקום שם נקבר יוסף חיים ברנר:¹¹

איננו יושבים עדיין בארצנו לבטח ולבניין הפנתיאון הלאומי למתינו הגדולים עוד רחוק היום. רק חולות שוממים יש לנו. אותם אנו מרוויים בזיעתנו ובהם אנו גם מקברים את מתינו. אבל בחולות הללו, בית הקברות הצנוע של תל אביב ישנו קבר אחים גדול, בו נחות עצמות קדושינו ושם טמון גם היקר לנו מכל יקר – ברנר שלנו. וזה יהיה גם מקום המנוחה של המנהיג המת. פה ישכון בתוך עמו, עד אילם לסבלותיו ולשמחותיו ויאציל עליו מהודו ...

אחד העם (אשר גינצברג)

[סופר והוגה דעות, אבי הציונות הרוחנית, תרט"ז-תרפ"ז (1856-1927)]

ב־2 בינואר 1927 נפטר אחד העם בתל אביב, שם התגורר מ־1922. דוד בלוק, ראש העירייה, פנה לחברה קדישא בבקשה "לסדר כי מקום מנוחתו האחרון של מורנו מר אחד העם יהיה ליד קברו של מקס נורדוי ז"ל", וזאת בהתאם לרצונה של משפחת המנוח ולדעת הוועדה המטפלת בסידורי ההלוויה.¹² כפי שכתב ראש העירייה לאלמנתו של נורדאו, החלטת העירייה לקבור את אחד העם, "ההוגה הגדול והמורה", לצד נורדאו הייתה ביטוי של כבוד: "אזור זה בבית הקברות של תל אביב נחשב כפינה נבחרת שבה רק הגדולים באמת יובאו לקבורה".¹³ הציבור לא ידע על כך, אך חלקת הקבר נעשתה לחלק מהמאבק של החברה קדישא בעירייה בנושא הרחבת בית הקברות. החברה קדישא התנגדה לבקשת העירייה להקצאת חלקת קבר גדולה בניסיון ללחוץ על העירייה לפתור את בעיית המחסור המסתמן במקומות קבורה בבית הקברות העירוני. את המשא והמתן עם החברה קדישא ניהל בהצלחה ישראל רוקח. בעקבות המחלוקת עלתה האפשרות כי העירייה תפקיע שטח בסביבת קבריהם של נורדאו ואחד העם "בשביל המאוזוליאום שיבנה שם בעתיד", אך ראש העירייה פקפק במעשיות צעד זה.¹⁴ פרשנים ציינו את המשמעות הסמלית שיש לקבורתם בסמוך זה לזה של נורדאו, איש הציונות המדינית מבית מדרשו של הרצל, ואחד העם, אבי הציונות הרוחנית: "וטוב שעצמותיו תשכבנה ליד עצמות נורדאו, כאילו דאגה השגחה העליונה לכך, כי בכל מלחמות אלה השניים – סוף סוף הגיעו שניהם לנקודה אחת לזו ששאפו שניהם, לארץ הנבנית...".¹⁵ בעת ביקורו בתל אביב ב־12 באפריל 1927 הניח תומס מסריק, נשיא צ'קוסלובקיה, זרים על קבריהם של נורדאו ואחד העם.¹⁶ בעת זו היו אלה הקברים הייצוגיים של הפנתאון הציוני בארץ-ישראל.

בדברים שנשא בעת הלווייתו של נורדאו הבטיח דיזנגוף כי תל אביב תדאג לטפח את הקבר. על כוך הקבר נבנה מבנה זמני עם דלת. על המבנה נשתלה צמחייה וסודרו צינורות השקאה. כפי שהסביר בלוק לאלמנה, "ברצוננו להשלים את פועלנו ולא להשאיר את הקבר הזה ללא ירק וללא פרח, – כיתר הקברים בבית קברות זה".¹⁷ הוא דיווח עוד כי הפרחים והירק עשו את הקבר "לפינה הנעימה ביותר" בבית הקברות.¹⁸ הוועד הפועל של עיריית תל אביב החליט לבנות על קברו של אחד העם מבנה זמני "על פי תוכנית הדומה לבניין שעל קבר נורדוי".¹⁹ אך שמש בית הקברות הפסיק את העבודה באתר. הייתה זו הפגנת מחאה של החברה קדישא על כך שהעירייה לא מצאה פתרון למצוקת מקומות הקבורה בבית הקברות. נציג החברה קדישא טען שלמרות הכבוד המגיע לאחד העם, לא ניתן היה "להרשות לקחת בשביל המצבה שטח גדול זה".²⁰ בהחלטה להפסיק את העבודה היה מעורב גם המילונאי, המחנך והסופר יהודה

תמונה 20: דגם המצבה על קברו של אחד העם

גרזובסקי (גור), שהיה ידידו של אחד העם ובין הממונים על ביצוע צוואתו. גור מחה על כך שהעירייה לא התייעצה עם האלמנה ולא קיבלה את הסכמת הממונים על ביצוע הצוואה.²¹

לאחר שהתברר כי העירייה לא קידמה את הקמת המצבה, פנו המשפחה וידידי אחד העם במאי 1927 לפסל אברהם מלניקוב.²² אברהם מלניקוב (1892-1960), שנודע כיום בעיקר בזכות פסל הארי השואג שעל קבר טרומפלדור וחבריו (נחנך בפברואר 1934), היה מראשי אגודת הפסלים בארץ ישראל.²³ קודם להזמנה למצבת הקבר של אחד העם פיסל מלניקוב שלוש מצבות בבית הקברות של תל אביב: ב־1922 את המצבה לדב בוריס בן אלכסנדר גולדברג, שנרצח במאורעות תרפ"א, וב־1926 את המצבה מבזלת לחנה בת ראובן נובומייסקי ואת המצבה מאבן לבצלאל יפה.

הפנייה למלניקוב כי יבנה מצבה לקברו של אחד העם חייבה התייחסות של העירייה לשאלת המצבה הקבועה על קברו של נורדאו. בישיבה שנערכה ב־10 במאי החליט הוועד הפועל של העירייה כי שתי המצבות יוקמו במקביל, וכי שתיהן תהיינה "בערך שוות בגודלן ובערכן".²⁴ כמו כן התקבלה החלטה להשתתף בבניית מצבת הקבר של אחד העם בסכום של 20 לירות מצריות (לי"מ). בלוח הניח כי מלניקוב גם יבנה את מצבת הקבר של נורדאו, וכי עלות המצבה תהיה 200 לי"מ, כעלות המצבה על קבר אחד העם, וזאת לעומת ההערכה המוקדמת כי עלות בנייתה של מצבה מפוארת תהיה 1,000 לי"מ.²⁵ ביולי שלח ראש העיר העתק של התוכנית של מלניקוב למצבה על קבר

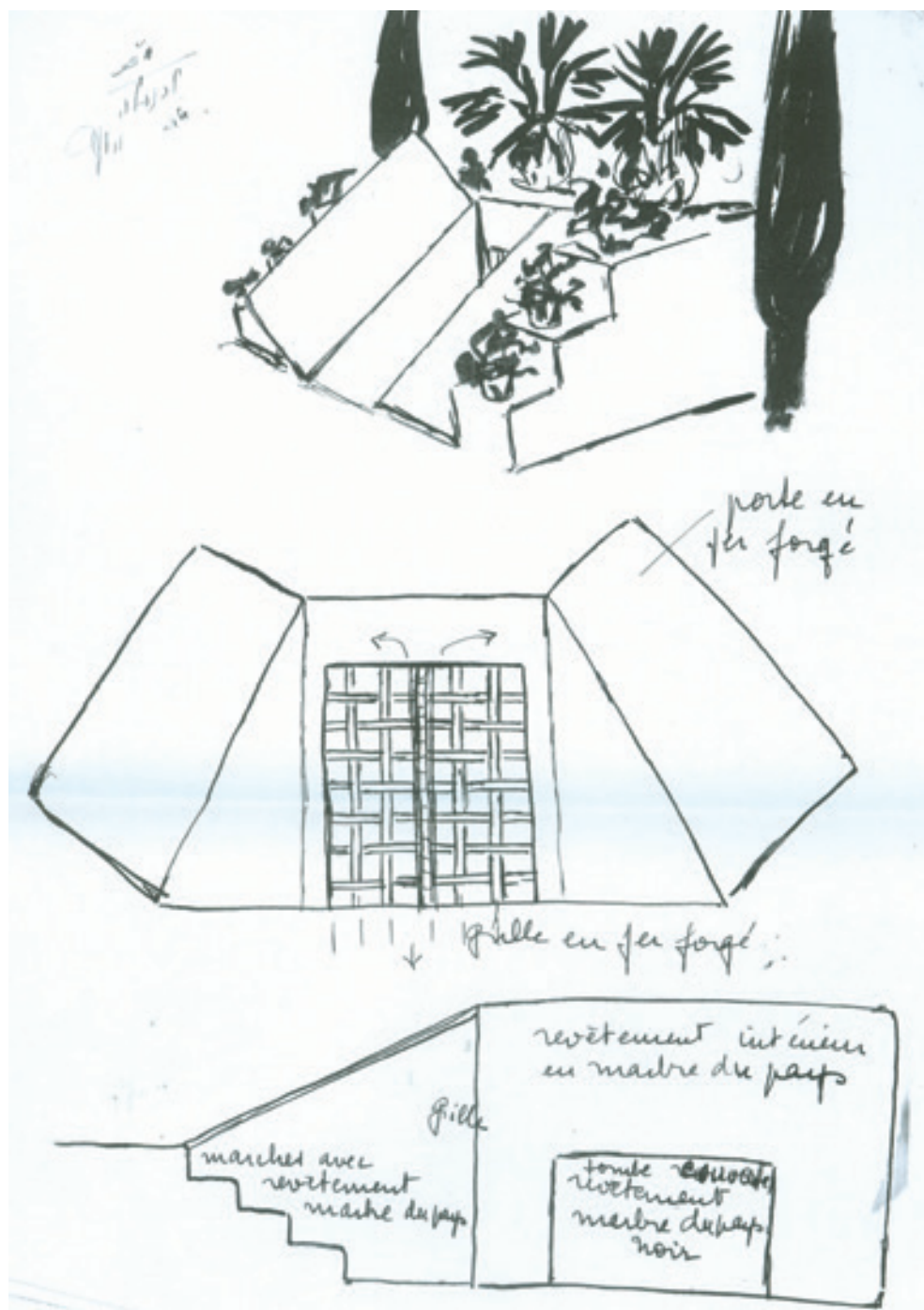
תמונה 21: משמרת צופים ליד קברו של אחד העם, 1930 בקרוב

אחד העם לאלמנת נורדאו, וביקש את חוות דעתה.²⁶ התקופה הייתה תקופת משבר כלכלי קשה בעיר. ראש העירייה החל במהלך גיוס הכסף מתורמים, אך כשנודע הדבר לאלמנתו של נורדאו ולבתו הן הביעו התנגדות להוצאת הכספים בעת זו. כפי שכתב בלוק, "הן חושבות כי לא נכון יהיה 'לבזבז' בשעה זאת סכום כל כך גדול להקמת מצבה על קברו של המנוח בשעה שדרושים סכומים ענקיים להקלת המשבר ולמטרות פוריות יותר".²⁷ לדעתן, כפי שדיווח ראש העיר, "אין טוב מערוגת הפרחים אשר נטענו על גבי הקבר, ומסתפקות הן בהחלט במצבה חיה ורעננה זו".

טקס גילוי המצבה על קברו של אחד העם נערך ב־22 בינואר 1928, ביום השנה הראשון למותו. בטקס נכחו אלפים מתושבי תל אביב. המצבה שעיצב אברהם מלניקוב הייתה גוש אבן אנכי בגובה שני מ', שנחצב במחצבת כפר גלעדי של אנשי גדוד העבודה. למרות הבולטות הפיזית שלה, המצבה הקרינה פשטות וצניעות. בדבריו בטקס גילוי המצבה התייחס ביאליק, הדובר המרכזי באירוע, ל"מצבה פשוטה זו".²⁸ ברוח זו גם דיווח הצפירה:

המצבה עושה רושם בפשטותה הרבה. אבן של שיש גדולה ומרובעת, מצבע ורוד, המהוקצעת יפה מכל הצדדים, ובחזיתה בולט מתוך האבן

מצבות לגדולי העם בבית הקברות הישן

תמונה 22: מתווה המבנה הזמני על קבר נורדאו

עצמה כעין שער, גם כן בקווים פשוטים מאוד, וכתובת צנועה מבהיקה:
 "אחד העם" – ולא יותר. רק מאחורי המצבה, בתחתית האבן, נסתרת
 מעין רואים, כתוב גם: אשר בן ישעיהו גינצבורג י"ז אב תרט"ז – כ"ח
 טבת תרפ"ז.²⁹

המצבה בצורת אובליסק מעוצב לא הכילה מוטיבים מהמסורת היהודית. הכיתוב בחזית
 המצבה – "אחד העם" – היה מסר כפול של פשטות. מחד הכינוי עצמו, מאידך
 העובדה שלא ניתנו פרטים ביוגרפיים נוספים בחזית המצבה. על פי מיקום הכתובת,
 המצבה פנתה לכיוון מזרח – לעומת שאר המצבות שנבנו בבית הקברות עד כה שפנו
 לכיוון מערב. יש לציין כי בבית הקברות הישן בתל אביב נבנו בשנות השלושים עוד
 שתי מצבות זהות בצורתן, אם כי לא בגודלן, לזו שנבנתה על קברו של אחד העם.
 לאחר גילוי המצבה של אחד העם החליטה הנהלת העירייה לדרוש מהחברה קדישא
 לחדול מקבורת ילדים בשטח הסמוך לקבריהם של נורדאו ואחד העם, כפי שנהוג היה
 קודם לכן, ולהימנע מסידור קברים כלשהם באזור זה.³⁰ בדו"ח על ביקור בבית הקברות
 מראשית דצמבר 1928 נכתב כי נמשכת קבורת הילדים ליד קבריהם של נורדאו ושל
 אחד העם כך שלא ייוותר מקום לנטוע סביב הקברים.³¹ מחבר הדו"ח הציע כי הנהלת
 העירייה תדון עם ועד הקהילה על הקצבת שטח מסוים "סביב הקברים הנ"ל בשביל
 קברים היסטוריים או לשם סידור גינה קטנה". מיד עם קבלת הדו"ח פנה ראש העירייה
 לחברה קדישא ודרש "בכל תוקף" לא לקבור ילדים בקרבת קבריהם של נורדאו ושל
 אחד העם.³² זו טענה כי כל עוד לא נמצא פתרון לבעיית היעדר מקום לקבורה בבית
 הקברות אין היא יכולה לקבל הוראות מצד העירייה בנוגע לויתור על שטחי קבורה,
 "ובאין ברירה נאלצים להמשיך את המצב הקיים לפי שעה".³³ העירייה לא קיבלה
 את טענת החברה קדישא. ימים ספורים לאחר קבלת הדו"ח פנתה העירייה לחברה
 קדישא בדרישה להימנע מקבורת ילדים בקרבת מקום לקבריהם של נורדאו ושל אחד
 העם; כדי למנוע אי-הבנות נשלחה מטעם העירייה לחברה קדישא מפת בית קברות
 ובה מסומן השטח שצריך להישאר פנוי ליד הקברים והמעבר מהשער עד הקברים.³⁴
 כמו כן החליטה העירייה להכין "תוכנית מדויקת" של כל השטח הפנוי ולחלק אותו
 ל"מגרשים" ממספרים כך שהחברה קדישא תסדר את הקברים בהתאם לתוכנית זו.³⁵
 התוכנית שהועברה לחברה קדישא בתחילת אוקטובר 1929 ייעדה מקום לעוד "שני
 קברים היסטוריים",³⁶ שלא ברור המיקום שלהם ביחס לשני הקברים הקיימים. בנוסף
 הודיעה העירייה לחברה קדישא כי הכוונה היא לגדר את המקום ולסדר נטיעות.
 בפברואר 1930 דרשה ועדת בניין ערים מהחברה קדישא לא לקבור מתים בשטח
 המסומן ליד קברי נורדאו ואחד העם ובמעברים המובילים לקברים האלה.³⁷

קבריהם של נורדאו ושל אחד העם יצרו נקודת ציון טופוגרפית שטעונה הייתה ביוקרתם של שני האישים. בהתאמה עלה ערכן של החלקות הסמוכות לקבריהם של נורדאו ושל אחד העם. ב־1930 הגיע ערכן, כפי שכתב מאיר דיזנגוף לאלמנתו של אחד העם, "ללא פחות מ־100 לא"י".³⁸ דיזנגוף וביאליק דאגו בעוד מועד למקומות קבורה שמורים סמוך לקבריהם של נורדאו ושל אחד העם. מאיר דיזנגוף וזאב גלוסקין, ממייסדי חברת "כרמל" לשיווק יין, ומי שיסד עם דיזנגוף את חברת גאולה לרכישת קרקעות, קנו שתי חלקות קבר משפחתיות מצפון לקברו של נורדאו, כאשר החלקה שקנה דיזנגוף צמודה לקברו של נורדאו.³⁹ בפברואר 1930 נקברה צינה דיזנגוף, רעייתו של מאיר דיזנגוף, בחלקת הקבר המשפחתית. את המצבה שעל קבר צינה דיזנגוף עיצב נחום גוטמן. ביולי 1931 נקברה רבקה, אשת אחד העם, סמוך לקבר בעלה.

בתחילת 1932, כשהתברר כי מצב בריאותה של חותנתו מעורר דאגה, קנה חיים נחמן ביאליק ארבעה מקומות: עבורו, עבור אשתו, חותנתו וחוטנו. אברהם ברוידס שהתלווה לביאליק ולמנהל החברה קדישא בסיור בבית הקברות, סיפר בזיכרונותיו כיצר נרכשה חלקת הקבר: "באנו אל בית העלמין ונטינו אל השביל המוליך לקראת האזור המיוחד, שהוקצה לקברי הסופרים. בסמוך למצבתו של אחד העם נעצר ביאליק ועמד. מבטיו נחו על חלקה פנויה, הצביע וקבע: זה המקום! כאן תהיה אחוזת עולם שלי!"⁴⁰ באפריל 1932 נטמנה חיה לאה אוורבך, חותנתו של ביאליק, בחלקת הקבר שרכש ביאליק.

חיים ארלוזורוב

[מדינאי ציוני ומראשי תנועת העבודה. נרצח על שפת ימה של תל אביב בידי אלמונים, תרנ"ט-תרצ"ג (1855-1933)]

בסימומו של מסע ההלוויה ההמוני שהחל בבניין המוסדות הלאומיים בירושלים ועבר ברחובות תל אביב נטמן חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות שנרצח ביוני 1933 על חוף הים בתל אביב, בבית הקברות הישן, בסמוך לקבריהם של אחד העם ונורדאו. בדברים שנשא בטקס גילוי המצבה ביום השנה הראשון התייחס זלמן רובשוב (שז"ר) למיקומו של הקבר בבית הקברות:

לימינך – נורדוי, כל עמל הרוח האנושי של המאה ה־19 קיפל בתוכו ונלחם בזיוף ובשקרים, וכל ענות ישראל זעקה מגרוננו... ומשמאלך אחד העם, זה ענק הרוח היהודי... ושלישי בסגל חבורה זו – אתה. כמזיגה חדשה ביניהם [...]⁴¹

תמונה 23: קברי ארלזורוב, אחד העם ונורדאו
(ברקע: החומה הדרומית של בית הקברות), יוני 1934

לפי בקשתה של האלמנה טיפל בנושא הקמת המצבה ד"ר אברהם קצנלסון, שהיה מנהל מחלקת הבריאות של הסוכנות היהודית ומקורב לארלזורוב. הנהלת החברה קדישא הסכימה להקצות את השטח בסמוך לקבריהם של נורדאו ושל אחד העם שאותו ביקש ד"ר קצנלסון. בהתייעצות שנערכה אתם בנושא המצבה ביקשו דיזנגוף וביאליק שהמצבה "לא תסתיר את המצבה של אחד העם הנמצאת מאחורי קברו של ארלזורוב"⁴².

התוכנית הייתה שתיערך תוכנית פומבית בקרב אמנים, כאשר חבר השופטים המוצע כלל את דיזנגוף, ריכרד קאופמן, הרמן שטרוק, ד"ר קרל שוורץ (מנהל מוזיאון תל אביב), האלמנה סימה ארלזורוב וד"ר קצנלסון. הכוונה המוצהרת הייתה שהמצבה תהיה "צנועה ופשוטה, אולם יחד עם זה נאה ומתאימה לערכו של הקבר ולערך המקום שבו הוא נמצא (על יד נורדוי ואחד העם)". ההערכה הייתה שעלות הקמת המצבה

תהיה 200 לא"י. מנחם אוסישקין הציע שהעירייה תיקח על עצמה את מימון המצבה, אך קצנלסון סבר כי הסכום צריך היה להתחלק בין הסוכנות היהודית ובין הסתדרות העובדים.

ההכרזה על התחרות הפומבית התפרסמה ב־14 בפברואר 1934.⁴⁵ תשע הצעות הוגשו לתחרות. באפריל 1934 התפרסמו התוצאות: שני פרסים שווים, האחד לתוכנית של האדריכלים יוסף קלרוויין ופרידמן, השני לתוכנית של האדריכל זאב הלר מתל אביב.⁴⁶ התוכנית שבוצעה הייתה זו של קלרוויין ושל פרידמן. האדריכל יוסף קלרוויין (1893-1970) הגיע לארץ־ישראל מגרמניה הנאצית ב־1933; תכנון המצבה על קבר ארלוזורוב היה המיזם האדריכלי הציבורי הראשון שלו בארץ־ישראל וסימן את ראשיתה של קריירה מפוארת. בספטמבר 1934 זכה יוסף קלרוויין בפרס בתחרות לתכנון מעונות עובדים ח' בתל אביב. בנוסף לתכנון מצבות הקבר של דיזנגוף ושל טשרניחובסקי (האחרונה בשיתוף פעולה עם בנימין צ'לנוב) שיידונו בהמשך, הוא גם תכנן את מצבת הקבר הצנועה של המהנדס יוסף זיידנר שנטמן בבית הקברות הישן בתל אביב ב־1942. באותה שנה הוא זכה בתחרות לתכנון "קבר האחים" בבית הקברות נחלת יצחק. ב־1951 הוא זכה בתחרות לבניית מצבת הקבר של הרצל בהר הרצל. בין המיזמים האחרים שתכנן יש להזכיר את בנייני הממשלה בקריה בירושלים ואת בניין הכנסת.

לאחר שנחתם החוזה לבניית המצבה ב־18 באפריל החלה מלאכת חציבת וסיתות האבנים. תאריך היעד לסיום העבודה היה יום השנה הראשון לרצח, שפירושו היה שהעבודה צריכה הייתה להסתיים תוך שבעה שבועות. למרות העיכובים, המצבה הושלמה לקראת תאריך היעד שנקבע.

בפולשתיין פוסט נכתב כי "המצבה מרשימה בפשטותה".⁴⁵ שטחו של הקבר היה 4 מ' אורך ו־3 מ' רוחב, כאשר המצבה שעל המשטח היא בצורת גוש אבן מלבני באורך 1.90 מ', ברוחב 90 ס"מ ובגובה 70 ס"מ מעל המשטח.⁴⁶ ללא קישוטים וללא סמלים, המצבה התכתבה עם הסגנון האדריכלי הבינלאומי שנעשה באותה עת למאפיין מובהק של הבנייה ביישוב היהודי. בעוד מצבת אחד העם הדגישה את הממד האנכי, מצבת ארלוזורוב הייתה מוצקה ונמוכה. האבן למצבת אחד העם נחצבה בכפר גלעדי והיה לה גוון ורוד, בעוד האבן של מצבת ארלוזורוב היא אבן ירושלמית לבנה־אפורה שנחצבה באזור מוצא. השרכים שנשתלו לאורך הצלעות הדרומית והמזרחית של המצבה סיפקו מעין מסגרת חזותית בצבע ירוק למצבה האפורה־לבנה. הגישה למצבה נעשתה באמצעות שלוש מדרגות המובילות אליה מצד מזרח ומצד דרום, ובכך זכתה המצבה הנמוכה לבולטות בנוף המקומי, ובה בשעה נשמרה ההתחייבות שלא להסתיר את המצבה של אחד העם.

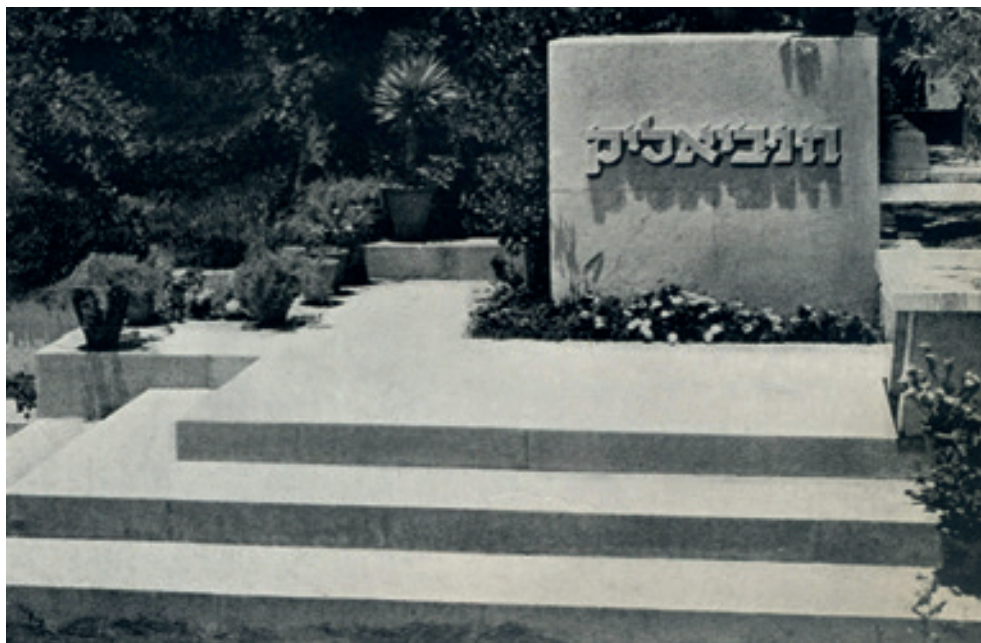
חיים נחמן ביאליק

[גדול משוררי ישראל בדור התחייה, תרל"ג-תרצ"ד (1873-1934)]

ביום חמישי, 5 ביולי 1934, כחודש לאחר גילוי המצבה של ארלוזורוב, נפטר חיים נחמן ביאליק בווינה, שם שהה לצורך טיפול רפואי. בישיבה שנערכה מיד כשהגיעה הידיעה על מותו של ביאליק בהשתתפות חברי הנהלת הסוכנות, הנהלת הוועד הלאומי והנהלת עיריית תל אביב הציע דוד בן-גוריון להקים ועדה שתעסוק בסדרי הבאת הארון והקבורה של ביאליק.⁴⁷ הוא סבר כי ועדה זו צריכה לברר גם את שאלת מקום הקבורה. בן-גוריון הציע כי אם אין צוואה יש לקבור את ביאליק בירושלים, "במערה שבה נטמנו עצמות פינסקר". ההצעה של בן-גוריון שיקפה את הרושם שהותירה קבורתו מחדש של ליאו פינסקר כשבועיים קודם לכן במערת ניקנור שבהר הצופים בירושלים.

בדברים שנשא מנחם אוסישקין על קברו של נורדאו בטקס בו נטמנו עצמותיו בתל אביב, הוא התייחס לעובדה שנקבר בתל אביב, "היא העיר החדשה שלנו", ולא בירושלים, היא "העיר העתיקה והנצחית".⁴⁸ יצירתו של פנתיאון בירושלים עלתה לסדר היום בראשית 1931 בעקבות קבורתו של מוחמד עלי, המנהיג המוסלמי היהודי שנפטר בלונדון, בהר הבית (חראם א-שאריף).⁴⁹ ביוני 1931 נקבר שם השריף חוסיין, אבי השושלת ההאשמית.⁵⁰ יצירת פנתיאון פאן-מוסלמי ופאן-ערבי במתחם הר הבית הייתה חלק מהפוליטיקה האנטי-ציונית של חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים, שביקש להפוך את ירושלים למרכז של העולם המוסלמי ושל העולם הערבי. במקביל קידם מנחם אוסישקין, נשיא הקרן הקיימת, את הרעיון לקבור את ליאו פינסקר במערת ניקנור, מערת קבורה מתקופת בית שני שנתגלתה בשטח האוניברסיטה העברית בהר הצופים. כוונתו הייתה ליצור בהר הצופים פנתיאון לאבות המייסדים של הציונות ולמנהיגיה. טקס קבורתו של פינסקר בהר הצופים ביוני 1934 היה אירוע רב-רושם שנסקר בהרחבה בעיתונות העברית.⁵¹

בדברים שנשא בטקס גילוי המצבה לחיים ארלוזורוב רמז זלמן שז"ר (רובשוב) למתח הרעיוני בין הפנתיאון המתגבש בבית הקברות בתל אביב ובין זה המתהווה בירושלים: "יחיד במינו בין כל בתי הקברות הוא בית קברות זה, אשר בתל אביב הצעירה, העיר העובדת. מתחת לכל אבן שמור גץ מן הלהבה הכבירה, שאחזה זה 25 שנה את בית ישראל".⁵² בתגובה להצעתו של בן-גוריון כי ביאליק ייקבר בירושלים הסבירה שושנה פרסיץ, שעמדה בראש מחלקת החינוך והתרבות בעיריית תל אביב, כי ביאליק רכש לו ארבע חלקות לקבורה משפחתו ליד קבריהם של אחד העם, מקס נורדאו וחיים ארלוזורוב, ושם כבר נקברה חותנתו.⁵³ שאלת מקום קבורתו של ביאליק נדונה בעת מסע ארונו של המשורר הלאומי לארץ ישראל. בקפריסין הצטרפו לאונייה הנושאת את ארונו של ביאליק מנהיגים ציוניים, עיתונאים ודוד שמעוני, נציג אגודת הסופרים.

תמונה 24: המצבה על קבר ביאליק, 1939

בזיכרונותיו מספר אברהם ברוידס, מזכיר אגודת הסופרים, כי במהלך ההפלגה לארץ ישראל פנה אוסישקין לשמעוני וביקש את תמיכתו ברעיון לקבור את ביאליק בהר הצופים.⁵⁴ משה גליקסון, עורך הארץ שהיה עד לשיחה, תמך ברעיון. בנוכחותם של שמעוני ושל גליקסון הציג אוסישקין את הרעיון בפני מניה ביאליק. התנגדותה של האלמנה הייתה נחרצת. בכך נסתם הגולל על הרעיון לקבור את ביאליק בהר הצופים.⁵⁵ לאחר קבורתו של ביאליק נכתב בדבר: "אריח חדש הוקם על הגבעה החדשה – המצבה הזמנית. בשורה אחת עם קברו של חיים ארלוזורוב ולמראשותיו של אחד העם".⁵⁶ מאמר שראה אור בדאר היום, עיתון המזוהה עם המעמד הבינוני העירוני ועם האיכרים במושבות, התפייט על בית הקברות הישן בתל אביב כ"מקום מנוחת עפרם של גדולי האומה אחד העם, מכס נורדוי וח.נ. ביאליק, הפנתיאון הלאומי שלנו".⁵⁷ ראויה לציון העובדה כי כותב המאמר לא הזכיר את ארלוזורוב בין "גדולי האומה" הקבורים ב"פנתיאון הלאומי" בתל אביב.

במאמר שפרסם ב־1976 דיווח אברהם ברוידס כי כחצי שנה לאחר שנקבר ביאליק מינתה אגודת הסופרים ועדה להקמת המצבה על קברו של המשורר הלאומי.⁵⁸ בוועדה היו חברים רבניצקי, יעקב פיכמן, פישל לחובר, האדריכל יוסף מינור (מי שתכנן את

ביתו של ביאליק), והצייר חיים גליקסברג, ידידו ושכנו של ביאליק בתל אביב. הוועדה התייעצה עם אלמנת המשורר והזמינה לדיון את סגן ראש העירייה, ישראל רוקח. כפי שדיווח ברוידס, בביקור הוועדה בבית הקברות הציע רוקח שתי חלופות: "להקים על המשטח גוש אבן מהרי יהודה או לבנות חדר זיכרון שעליו תתנוסס כיפה מזרחית ועל גבי המשקוף עיטורי מנורה". הרעיון של כיפה מזרחית על חדר זיכרון הזכיר את ביתו של ביאליק. כמו כן הציע לקבוע פמוט שבתוכו ידלוק נר תמיד. גליקסברג טען כי יש למצוא דרך ביניים, וכי רצוי שהמצבה תהיה "צנועה, ברוח מסורתית ומודרנית כאחת". ברוידס דיווח כי בישיבה נוספת התקבלה ההצעה של מינור וגליקסברג. התוכנית לא נשמרה.

במאי 1935 תיאר כתב דאר היום את מראה הקבר הזמני של ביאליק:

במקום המכובד שבו טמונים מיטב בנינו הנה קברו של ביאליק: גל אדמה ששקע, בלי פרח ובלי ירק. עלי העלים שנבלו עושים רושם כי עזוב הוא הקבר ומלוכלך התל הקטן המכסה מתחתיו את בחיר העם. לא צורת ערוגה סימטרית לו, תל עפר הוא זה שנזרק מתוך היסח דעת אגב חפירת יסוד.⁵⁹

בעת שנכתבו דברים אלה כבר היה מהלך הקמת המצבה בעיצומו. היוזמה של אגודת הסופרים ביטאה את מחויבותה לזכרו של ביאליק, אך את מהלך הקמת המצבה הובילה עיריית תל אביב בשיתוף עם הסוכנות היהודית והוועד הלאומי שאף השתתפו במימון הקמת המצבה.⁶⁰ מועצת העירייה אישרה את הרכב חבר השופטים בתחרות הפומבית להקמת המצבה: הרמן שטרוק, קרל שוורץ, מנהל מוזיאון תל אביב ושושנה פרסיץ.⁶¹ בראשית אפריל 1935 התפרסמה ההכרזה על התחרות, ללא פירוט של הנחיות למשתתפים. בין ההצעות שנשלחו לתחרות הייתה ההצעה ששלח נחום גוטמן ששהה אז בדרבן, דרום אפריקה. גוטמן שלח שני שרטוטים שלא נשמרו. במכתבו הסביר את הרעיון שהנחה אותו: "הסמלים של אבן המצבה בציורי מסמלים את שירתו של ביאליק. חזק כארי וצח כיונה. על סמלים אלה באה הסכמתם של ביאליק ורביניצקי כאשר נעשו בשביל כריכת ספר כתבי ביאליק".⁶²

עשר הצעות הוגשו לתחרות הפומבית לעיצוב מצבת הקבר של ביאליק. חבר השופטים בחר פה אחד בתוכנית של משה מוקדי (1902-1975), צייר ומעצב תפאורות שחזר מפריז לארץ-ישראל ב-1933.⁶³ כשבוע לאחר שנודע כי זכה בתחרות הודיע מוקדי לעיריית תל אביב כי עקב נסיעתו לחו"ל,⁶⁴ הפסל משה ציפר, שסייע לו בתוכנית ובהקמת הדגם, הוא שיוציא לפועל את בניית המצבה. משה ציפר (1902-1989) עיצב את מצבת הקבר של של"ג שנחנכה בנובמבר 1934 ביום השנה למותו והייתה בצורת

תמונה 25: המצבה על קברי חיים נחמן ומניה ביאליק

"גוש אבן-סיד גבוה וכפוף בראשו כלפי מטה" המייצגת דמות אדם המשפיל ראשו.⁶⁵ מאוחר יותר ציפר עיצב את המצבה על קברו של אליהו גולומב בבית הקברות הישן בתל אביב. הוא גם תכנן את האנדרטה לזכר סוללי הדרך לירושלים שנחנכה ליד חולדה בדצמבר 1948 והייתה האנדרטה הראשונה למלחמת העצמאות בנוף הישראלי. נימוקי השופטים בתחרות לעיצוב מצבת הקבר של ביאליק לא תועדו בפרוטוקול, אך ניתן להניח כי לתוכנית של מוקדי וציפר היו שני יתרונות. האחד היה שהתוכנית ייצגה אחת משתי החלופות שהציע רוקח בדיון שהוזכר לעיל. השני היה שמבחינה עיצובית המצבה של ביאליק, הגדולה יותר בממדיה, התכתבה באופן ברור עם מצבת ארלוזורוב הסמוכה לה. על הדמיון בין שתי המצבות הסמוכות נכתב בדבר: "המצבה הנמוכה והצנועה... מצטרפת המצבה עם שכנתה מצבת חיים נחמן ביאליק הדומה לה במבנה אך גבוהה ממנה במקצת".⁶⁶

המצבה על קברו של ביאליק הייתה בצורת גוש אבן מלבני הבנוי ארבע אבנים, כל אחת בגודל 1.5 מ' אורך ו-75 ס"מ רוחב.⁶⁷ האבן נחצבה בסביבת מוצא וסותתה סיתות דק. כמו למצבת ארלוזורוב, גם למצבת ביאליק הובילו שלוש מדרגות אבן. אלמנט עיצובי דומה נוסף היה הצמחייה: בין גוש האבן ורצפת האבן נשתלה צמחייה, בהתאם

לבקשתו של יעקב פיכמן בדיון של הוועדה של אגודת הסופרים שנוכח לעיל, כי סביב למצבה יישתל ירק כדי שלא "תוקם ותזנח בעירומה האפרורי". שמו של ביאליק נחקק באותיות גדולות ובולטות בדופן המזרחי של גוש האבן שהוגדר כך, כמו במצבת אחד העם, כחזית המצבה. בצד האבן התחתונה נחקקו תאריכי הלידה והפטירה של המשורר הלאומי. הקמת המצבה על קבר ביאליק דרשה שינוי בסידור המצבה שעל קברה של חותנתו של ביאליק.⁶⁸

דיזנגוף ונורדאו

[מאיר דיזנגוף: ממיסדי תל אביב, ראש העיר הראשון, תרכ"א-תרצ"ז (1861-1936)]

ב־1930 שלח אזרח מכתב להנהלת עיריית תל אביב ובו מחה על כך שעדיין אין מצבה לנורדאו ומכך שמקום הקבר מוזנח, דבר שהעיד על "חוסר כבוד כלפי נורדאו ויחס של בזיון העיר תל אביב".⁶⁹ במאי 1935 תיאר כתב דאר היום את ההזנחה במקום: "מצבת נורדאו צורת חורבה לה. מכסה העץ רקוב ומלוכלך ועליו בלויי סחבות, קרעי עיתונים ישנים ועשבים נובלים. אזור מבצבץ מכל סדק וכולו נוטה ליפול באחד הימים. ובינתיים חתולים פראיים שוכנים בו, בעצמי גירשתי משם אחד".⁷⁰

הקמת מצבת הקבע על קברו של נורדאו עלתה שוב לסדר היום העירוני לאחר פטירתו של ראש העירייה מאיר דיזנגוף בספטמבר 1936. בינואר 1937 החליטה הנהלת העיר על הקמת ועדה שתהיה מורכבת מנציגי העירייה והמוסדות הלאומיים במטרה לעבד את ההכרזה על מצבה על קברו של נורדאו.⁷¹ רוקח הסביר כי ההחלטה לבנות את מצבת הקבר הייתה קשורה לנוכחותה של האלמנה בארץ.⁷² בישיבת מועצת העירייה הדגיש רוקח את "חובת העיר לגבי קברו של מקס נורדאו" והזכיר כי עדיין לא נבנתה מצבה, למרות שעברו אחת עשרה שנים מאז נקבר בתל אביב.⁷³ בפועל איחדה העירייה את הטיפול בהקמת שתי המצבות ולצורך זה הוקמה ועדה בראשה עמד ראש העירייה. אך בעוד דיזנגוף נקבר ליד רעייתו בחלקה המשפחתית שקנה, אשתו של נורדאו לא הייתה יהודייה, מה שהוציא מכלל חשבון את האפשרות כי תיקבר לצד בעלה. הוועדה החליטה לגנוז את המצבה הקיימת על קברה של צינה דיזנגוף.⁷⁴ כמו כן קבעה שיש לחלק את עלות הקמת המצבה של דיזנגוף בין העירייה ובין מוזיאון תל אביב, בעוד עלות המצבה על קברו של נורדאו תחלק בין העירייה, הסוכנות היהודית והקרן הקיימת.

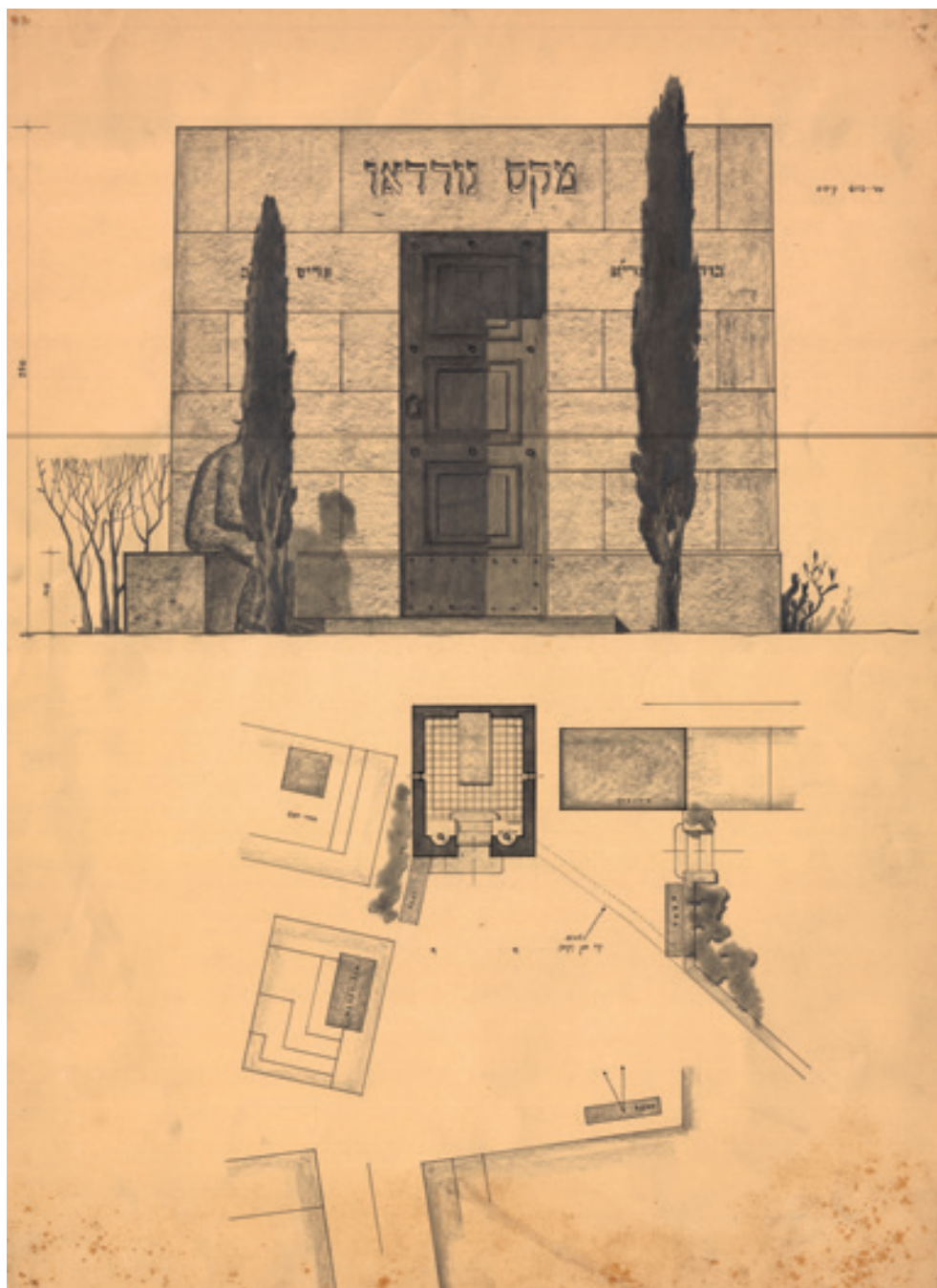
בישיבה שנערכה ימים ספורים אחר כך החליטה הוועדה כי יש להכריז על שתי תחרויות נפרדות למצבות שעל קבריהם של נורדאו ושל דיזנגוף.⁷⁵ כמו כן נקבע שעל קברו של נורדאו "תוקם מצבה בצורת בניין שאפשר יהיה להיכנס בו", הגובה המרבי של שתי המצבות יהיה 2.5 מ', וכי על המצבות תהיינה חרוטות "רק כתובות קצרות: שמות

תמונה 26: מצבת צינה ומאיר דיזנגוף, 1939

הנפטרים ומקומות ותאריכי לידתם ופטירתם". בנוסף נקבע שבכל אחת מהתחרויות יחולקו שני פרסים, כשהפרס הראשון יהיה בערך של 25 לא"י. ראש העירייה התבקש לבוא בדברים עם החברה קדישא בנוגע לסידור שתי המצבות.

בנוסף לראש העיר ולחבר המועצה זברסקי נמנו בין השופטים בתחרות להקמת שתי המצבות הצייר הרמן שטרוק, האדריכל רייך שייצג את מהנדס העיר והאדריכל דב כרמי, נציג אגודת המהנדסים והאדריכלים. לתחרות לעיצובן של שתי המצבות הוגשו 51 הצעות.⁷⁶ בפרס הראשון למצבה על קבר נורדאו זכתה התוכנית של האדריכל בנימין צ'לנוב והמהנדס טינוביץ מתל אביב.⁷⁷ בנימין צ'לנוב (1908-1991) חזר לארץ מפריז ב־1934. הוא תכנן בנייני דירות בתל אביב. בהמשך הקריירה שלו תכנן בנייני מגורים, מצבות זיכרון, בתי כנסת ובתי תרבות ואוכל בקיבוצים. בפרס הראשון למצבה על קברם של מאיר וצינה דיזנגוף זכה האדריכל יוסף קלרוויין מחיפה, מי שגם עיצב את מצבת הקבר של ארלוזורוב. ההצעה של קלרוויין כללה גם הצעה למאוזוליאום של נורדאו, אך הצעה זו לא התקבלה. על פי הצעתו, המצבה הייתה בצורת רחבה צרה מוקפת בקירות אליה עולים במדרגות. הפרוטוקולים אינם מפרטים את נימוקי

תמונה 27: התוכנית הזוכה בתחרות לתכנון "אוהל" נורדאו

חבר השופטים להחלטותיהם. החלטת חבר השופטים אושרה על ידי הנהלת העירייה בישיבתה ב-13 ביולי 1937.⁷⁸ יום לאחר מכן פנה רוקח לחברה קדישא בבקשה לקבל את הרישיון להקמת המצבות.⁷⁹

בעוד שלא ניתנו כל הנחיות לגבי עיצוב מצבת הקבר בני הזוג דיונגוף, הרי שלגבי מצבת נורדאו הדרישה מהמשתתפים בתחרות הייתה להקים "אוהל" (מאוזוליאום) מעל הקבר. המונח העברי "אוהל" התייחס למבנים כמו אלה מעל קבריהם של צדיקים ואדמו"רים. "האוהל" על קברו של נורדאו תוכנן כמבנה מלבני סגור בנוי גושי אבן מלבניים מסותתים שהכניסה אליו היא בדלת מתכת הפונה לכיוון מזרח. המבנה נעדר עיטורים או סמלים. המאוזוליאום של נורדאו הוא יוצא דופן באדריכלות בית הקברות הישן. המבנה הסגור שעל הקבר יצר מבנה דמוי מערה שהזכיר את קברו של ליאו פינסקר שעצמותיו נטמנו במערת ניקנור שבהר הצופים ב-1934: בשני המקרים הכניסה לחלל הקבר נעשתה דרך דלת מלבנית, כאשר מצבת קבר שטוחה בחלל הפנימי ציינה את מקום הקבורה. אלמנט תכנוני נוסף היה הצמחייה: גג המבנה שימש לשתילת צמחייה נמוכה שגם גלשה על הקירות.

אשתו ובתו של נורדאו לא היו מעורבות בתהליך ניסוח הדרישות מהמשתתפים בתחרות לתכנון מצבת הקבר של המנהיג הציוני. הן הביעו אמנם שביעות רצון מהתוכנית שזכתה, אך טענו כי לדעתן מן הראוי היה לכבד את צורתו הנוכחית של הקבר. לטענתן, "הצורה הנוכחית, שהיא נמוכה למדי, מוקפת פרחים וצמחים, נראית לנו כמקבילה טובה יותר לרוחו החיה של מכס נורדאו".⁸⁰

הפלשתיין פוסט תיאר את מצבת הקבר של מאיר וצינה דיונגוף: "המצבה שנבנתה מגושי אבן לבנה מירושלים היא אולי האטרקטיבית ביותר בבית הקברות הישן".⁸¹ העיתון דבר דיווח לעומת זאת כי "המצבה עשויה אבן ירושלמית אפורה".⁸² חמש מדרגות רחבות הוליכו לרחבה שרוחבה ארבעה מ'. על פי התכנון המקורי משלושת צידי הרחבה היו קירות בגובה שני מ', עם רווח בין הקיר הדרומי של מצבת הזוג דיונגוף ובין הקיר הצפוני של המאוזוליאום של נורדאו. מצבת הקבר של דיונגוף הייתה היחידה במכלול קבריהם של גדולי האומה שתוכננה כמצבה זוגית. בעת שנחנכה המצבה ביום השנה הראשון למותו של דיונגוף עדיין לא הושלם חלקה הגובל במאוזוליאום של נורדאו.⁸³ עם השלמת העבודה התברר כי חל שינוי בתפיסה התכנונית, ושני המבנים הוצמדו זה לזה. בעוד ה"אוהל" על קברו של נורדאו מקרין סגירות, מבנה הקבר של מאיר וצינה דיונגוף משדר פתיחות. העובדה ששניהם באותו הגובה, צמודים זה לזה, בנויים מאותה האבן ומתאפיינים בקווים ישרים תורמת לרושם של אחדות אדריכלית.

שאל טשרניחובסקי

[מגדולי השירה העברית החדשה, תרל"ה-תש"ד (1875-1943)]

ב-15 באוקטובר 1943 נקבר המשורר שאל טשרניחובסקי בבית הקברות הישן של תל אביב. בהתאם לצוואתו – "בלי הספדים, בלי פרחים, עם אחי הסופרים", החליטו נציגי אגודת הסופרים וראש העיר לקבור את המשורר בחלקת "גדולי האומה" בבית הקברות הישן.⁸⁴ האפשרות לקבור את טשרניחובסקי ליד ביאליק לא באה בחשבון, כי המקום היה צר מדי.⁸⁵ כפי שדיווח הצ'פה, "המנוח נקבר בגבעה, לא הרחק ממקום מנוחתו של דיוזגוף, אחד העם ומכס נורדאו, כי ליד קברו של ביאליק לא נמצא מקום מתאים".⁸⁶ קבורתו של המשורר בבית הקברות הישן הוציאה מכלל חשבון את האפשרות שאשתו הלא-יהודייה תיקבר לצדו.

ההכנות להקמת המצבה על קברו של טשרניחובסקי החלו כחצי שנה לאחר טקס הקבורה. באפריל 1944 נדונה הקמת ועדה מיוחדת לעניין המצבה שחבריה יהיו שני חברי מועצה, נציג מחלקת ההנדסה, נציג אגודת הסופרים, דוד שמעוני, וחתנו של המשורר, המהנדס אברהם וילנסקי.⁸⁷ וילנסקי הציע לראש העיר לסדר תחרות מצומצמת בין חמישה אדריכלים מובילים. אגודת האדריכלים המליצה שלא לערוך תחרות ולפנות לאדריכלים בנימין צ'לנוב ויוסף קלרוביץ שהיו אחראים על העיצוב האדריכלי של מצבות נורדאו ודיוזגוף, "הואיל ויש המשך ארכיטקטוני בין שלוש המצבות".⁸⁸ באוגוסט 1944 שלחו האדריכלים את הסקיצה לתוכנית למצבת הקבר. לטענת וילנסקי. בהשוואה לשטח מצבות ביאליק, ארלוזורוב, נורדאו ודיוזגוף הרי שהשטח שהוקצה למצבתו העיד כי טשרניחובסקי "הופלה לרעה".⁸⁹ במכתב לראש העיר הוא כתב כי המשפחה רצתה להקצות שטח לגינה קטנה בשטח הקבר, כיוון "שבכבדנו את המשורר, מן הראוי הוא לכבד במידה ידועה את רגשות בני המשפחה הקרובים לו ולא לדקדק במידת השטח". וילנסקי גם מחה על כך שלפי התוכנית אין לקבר גישה ישירה, וכדי להגיע לקבר יש לעבור על פני קברים אחרים. למעשה, מיקום המצבה וגובהה הקנו לה שליטה טופוגרפית ובולטות ויזואלית בנוף הזיכרון המקומי: על פי דבר, מיקום הקבר היה "על גבעה המשקיפה על פני כל בית הקברות".⁹⁰ בהודעה הרשמית של העירייה נמסר כי "הקבר נשקף על פני שדרת הקברים של ה'פנתיאון' התל אביבי".⁹¹

בעוד וילנסקי מחה על מה שנראה לו כזילות זכרו של חותנו המשורר, התלונן זאב גלוסקין על כך שקברו של המשורר מנע גישה לחלקת הקבר שקנה לעצמו ולאשתו.⁹² לטענתו, לא רק שקברו טשרניחובסקי נכרה לפני הגדר של אחוזת הקבר שקנה לו ולאשתו מבלי שהנהלת בית הקברות ביקשה את הסכמתו, אלא שהמצבה על קברו של המשורר בצורת "גוש אבן בגובה 1.77 מ'" עתידה להסתיר את המצבה שתיבנה על

תמונה 28: המצבה על קבר שאול טשרניחובסקי

קברו ועל קבר אשתו, דבר שהוא בבחינת "עוול ממש". גלוסקין דרש לשנות את תוכנית המצבה באופן שהיא תהיה "לכל היותר בגובה של מטר אחד". המצבה לא הייתה מוכנה לקראת יום השנה הראשון למות המשורר. הידיעה בדבר על הטקס שנערך לציון יום השנה ליד הקבר ציינה שלמרות הפנייה מצד המשפחה ואגודת הסופרים, העירייה סירבה לערוך תחרות להקמת המצבה.⁹⁵ הכתבה יצרה רושם כאילו העירייה נייערה חוצנה מהקמת המצבה. צבי קרול, ממחברי ספר בית הקברות, כתב בדבר על כך שתל הקבר חשוף כמו ביום הקבורה: "עיריית תל אביב מזה ואגודת הסופרים מזה – ומצבה על הקבר אין".⁹⁴ בתגובה הודיעה אגודת הסופרים כי הקבר אינו חשוף אלא מכוסה פרחים וצמחים, וכי העירייה פועלת להקמת המצבה.⁹⁵ על מלאכת הקמת האנדרטה הבנויה אבן גזית מאזור הקסטל הופקדה מחלקת האדריכלות העירונית. מלאכת סיתות האבנים ובניית המצבה נעשתה על ידי מפעל "אמן אבן" בנחלת יצחק. בנובמבר 1944 התברר כי יציקת היסודות למצבה התעכבה בגלל שהמשפחה ביקשה שהות להכין קופסה עם כתבים של המשורר שתונח מתחת למצבה.⁹⁶ בינואר 1945 כבר סותתו אבני המצבה, אם כי עדיין לא הובאו לאתר הקבר.⁹⁷ רק בשלב זה פנתה העירייה להנהלת הסוכנות היהודית לשאת בעול מימון המצבה יחד עם הקרן הקיימת כך שכל אחד משלושת המוסדות ישתתף בשליש העלות שהוערכה ב-600 לא"י.⁹⁸

תמונה 29: המצבות על קברי נורדאו, דיזנגוף וטשרניחובסקי, מבט פנורמי ממערב

כפי שנמסר בהודעה לעיתונות, המצבה הייתה עשויה שני גושי אבן החודרים אחד לתוך השני. למצבה, כך הפרשנות הרשמית, "צורה מונומנטלית בדמות הגלוסקמאות הקדומות".⁹⁹ על האבן המשופעת לכיוון מזרח, הכתובת: "שאול טשרניחובסקי, י"ט אב תרל"ה – ט"ז תשרי תש"ד" באותיות בולטות. גובה המצבה 1.77 מ', רוחבה בחזית – 1.30 מ', ועומקה – 1.70 מ'. השטח הכללי של המצבה 3.3 מ' x 2.8 מ'. מסביב לקבר נשתלה גינת פרחים קטנה. כמחווה לחיבתו של המשורר לקטוסים ניטעו ליד המצבה קטוסים שגידל המשורר בדירתו. קופסה ובה כתב היד של טשרניחובסקי הונחה מתחת ליסוד הבטון של המצבה, למרגלותיו של המשורר.

כל אחת מהמצבות על קבריהם של נורדאו, דיזנגוף וטשרניחובסקי הייתה ייחודית מבחינה צורנית. אך שיתוף הפעולה בין קלרוויין וצ'לנוב והעובדה שכל שלוש המצבות היו באותו הגובה ונבנו מאותו סוג של אבן יצרו רושם של אחדות סגנונית. טקס גילוי המצבה התקיים בסמוך ליום השנה השני לפטירת המשורר. הבקר דיווח כי "המצבה הנשקפת על פני כל בית הקברות היא פשוטה ויפה – כדרכו של המשורר בחייו".¹⁰⁰ במכתב ששלח וילנסקי לראש העירייה הוא הודה בשם המשפחה על "המצבה היפה שהוקמה על קבר המשורר".¹⁰¹

4

לזכר המייסדים והמייסדות

ב־4 במאי 1934, במסגרת אירועי חגיגות חצי היובל לייסודה של תל אביב, נערך טקס חנוכת רחוב דיזנגוף.¹ הרחוב, שחיבר את מרכז העיר עם מגרשי התערוכה שליד שפך הירקון, נועד להיות עורק תנועה מרכזי בעיר המתפתחת צפונה, דבר שגם בא לידי ביטוי בהחלטה לקרוא אותו על שם ראש העירייה. הכיכר, שבעת זו עדיין הייתה בשלבי תכנון בלבד, נקראה על שמה של צינה דיזנגוף, רעייתו של ראש העיר שנפטרה ב־1930. הנצחתם השמית של מאיר וצינה דיזנגוף הייתה ההנצחה הראשונה של מי ממייסדי תל אביב בנוף העירוני.

ב־1935, לקראת יום ההולדת השבעים וחמישה של מאיר דיזנגוף, עלה הרעיון להקים מצבת זיכרון למייסדי העיר. ההצעה הייתה לקרוא לרחבה בהצטלבות שדרות בן ציון ורחוב המלך ג'ורג' על שם המייסדים. הרעיון לא התממש בנוף העירוני. במסגרת ההכנות לציון מלאת ארבעים שנה לייסודה של תל אביב ב־1949 החליטה העירייה לבנות אנדרטה לזכרם של מייסדי העיר בשדרות רוטשילד. האתר שנבחר היה בקרבת ביתו של מאיר דיזנגוף, שנעשה ב־1931 למוזיאון העירוני לאמנות, ושם נערך ביום שישי, ה' אייר תש"ח, טקס ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. המקום שנבחר בלט בטופוגרפיה המקומית. שם, בגובה 19 מ' מעל פני הים, עמד מגדל המים של השכונה החדשה. למרגלות מגדל המים נבנה בית ועד השכונה. ב־1921 הוועד נעשה עירייה, וזו עברה ב־1925 למשכנה החדש בכיכר ביאליק. מגדל המים ובית הוועד נהרסו ב־1941. ב־1949, יועד המקום בו ניצב מגדל המים לאנדרטה למייסדי תל אביב. לקראת הקמת האנדרטה נקרא השטח "שבין שדרות רוטשילד לנחלת בנימין, מול בית מוזיאון תל אביב", בשם "רחבת המייסדים".² בכך נוסח בנוף המקומי קשר ישיר בין ייסוד תל אביב ב־1909 ובין הכרזת עצמאות ישראל ב־1948.

תמונה 30: המצבה לזכר מייסדי תל אביב, שדרות רוטשילד, מבט ממזרח

פתח תקווה הייתה הראשונה להנציח את מייסדי היישוב כקבוצה בנוף היישוב. ב-1938, לרגל ציון שישים שנה לייסודה של המושבה שהפכה לעיר העברית השנייה ב-1937, נערך טקס הנטיעה של גן המייסדים במרכז העיר.³ ביולי 1947, לרגל ציון 65 שנים להקמתה של ראשון לציון, הונחה אבן הפינה למצבת זיכרון לזכר עשרת מייסדי המושבה במקום בו חנו בלילה הראשון של עלייתם לקרקע.⁴ הרעיון לבנות אנדרטה שתנציח את שמות מייסדי ומייסדות תל אביב נכרך בציון חגיגות הארבעים לייסוד תל אביב ב-1949. חגיגות היובל לייסוד תל אביב היו למסורת עירונית. תל אביב חגגה ב-1929 עשרים שנה להקמתה. חצי היובל להקמתה של תל אביב ב-1934 היה הפקה מושקעת של הפגנת הישגיה של העיר העברית הראשונה, שזכתה למעמד של עיר בינאר אותה השנה. חגיגת יום ההולדת הארבעים של העיר הייתה אפשרות מתבקשת. כמובן שלחגיגת היובל המקומית הייתה משמעות מיוחדת בשנה הראשונה לעצמאות ישראל.

קווי המתאר הראשונים של מיזם ההנצחה העירוני שורטטו בפברואר 1949. היוזמה הייתה של ראש העירייה ישראל רוקח ושל מזכיר העירייה יהודה נדיבי, שראו בהקמת האנדרטה למייסדים את מוקד חגיגות היובל: "החגיגה תתרכז סביב גילוי עמוד הזיכרון

לייסודה של תל אביב, שיוקם במקום המיועד לכך ברחבת המייסדים – המקום בשדרות רוטשילד בו עמד בית הוועד הראשון.⁵ ההסכמה שנוצרה בשלב מוקדם זה של מיזם ההנצחה הייתה ש"עמוד הזיכרון" יציג בצד אחד את שמות שישים משפחות מייסדי העיר – "שם האיש ושם האישה", ובצדו האחר יהיה תבליט מהצילום ההיסטורי של סוסקין, של הגרלת המגרשים בין מייסדי תל אביב שנערכה בכ' ניסן תרס"ט.

בשלב התחלתי זה של מיזם ההנצחה נראה כאילו העניינים העקרוניים היו ברורים, וכל שנותר היה להוציא אל הפועל את התוכנית. אך כפי שהתברר, עיצובה של האנדרטה לא היה עניין פשוט. שילוב הקמת האנדרטה למייסדים במסגרת החגיגות לייסוד תל אביב העלה לסדר היום של ההנצחה שתי שאלות עקרוניות. טקס גילוי המצבה נועד להתקיים במסגרת חגיגת ייסוד העיר, מה שעורר את השאלה מהו התאריך בו יש לציין את ראשיתה של תל אביב. מכיוון שהצגת שמות המייסדים והמייסדות על האנדרטה היה מרכזי לעבודת הזיכרון המתוכננת, השאלה מי נכלל ברשימת המייסדים והמייסדות של העיר הייתה מכרעת: מדובר היה לא רק בשאלה של דיוק היסטורי אלא גם בביטוי של כבוד שיוקרה והכרה בצדו.

בחירת היום בו יש לציין את ראשיתה של העיר נקבעת על פי תאריך האירוע המסמן את כינונה של העיר. בהתייחסו לבחירת יום החגיגות לציין עשרים שנה להקמתה של תל אביב ב-1929 גרס דיוזנוף כי למעשה יש תאריכים שונים שניתן לבחור ביניהם. הבחירה נפלה על כ' בניסן תרס"ט (11 באפריל 1909), היום בו נערכה הגרלת המגרשים בין מייסדי העיר, אירוע שהונצח בצילום המפורסם של אברהם סוסקין שמקובל היה לראות בו תיעוד חזותי של ראשיתה של תל אביב. חגיגות חצי היובל ב-1934 לא עוגנו בתאריך היסטורי: פתיחת אירועי חגיגות יובל הכסף הוצמדה לאירועי פתיחת יריד המזרח.

ב-1949 שאלת התאריך ההיסטורי של חגיגות היובל עלתה שוב על סדר היום של הנהלת העירייה. במרץ 1949 הציע מזכיר העיר יהודה שני תאריכים לחגיגות ייסוד העיר: האחד היה כ' בניסן, היום המציין בלוח השנה את היום בו נערכה הגרלת המגרשים. השני היה י' בסיוון, לזכר היום בו הונחה אבן הפינה לבית הראשון שנבנה בשכונה החדשה. הבחירה נפלה על התאריך המאוחר יותר: ברור היה שלא אפשרי היה להשלים את בניית האנדרטה עד כ' בניסן תש"ט (19 באפריל 1949). העיכוב המתמשך בהקמתה של האנדרטה הביא עמו את דחיית תאריך היעד לטקס גילוי האנדרטה – ובהתאמה, הצעות חדשות לעיגונו של היום בו עתיד להיערך טקס גילוי האנדרטה באירוע היסטורי בעל משמעות בקורות ייסודה של השכונה. במאי 1949 הנהלת העירייה אישרה לדחות את יום החג ל-י' באב – היום בו החלה בניית הגימנסיה הרצליה.⁷ אהרן זאב בן-ישי, עורכו של ביטאון העירייה, עמד על דעתו שיש לקבוע את החגיגות ל-י' באב תש"י, כיוון שבט"ו באב תר"ע ניטעו הנטיעות הציבוריות הראשונות בשכונה, שלדעת בן-ישי

תמונה 31: התבליט על המצבה לזכר מייסדי תל אביב

היה מעין חנוכת רשמית של השכונה.⁸ העיכוב הנמשך בהקמת האנדרטה למייסדים הביא לדחיית חגיגות היובל עד שנעלמו מסדר היום העירוני. הטקס החגיגי לגילוי האנדרטה למייסדי העיר נערך במרץ 1951.

קביעת רשימת השמות של המייסדים והמייסדות שתוצג על האנדרטה העתידה להיבנות הייתה נושא רגיש במיוחד. קבוצת המייסדים הייתה בעלת מעמד מיוחד בפנתיאון העירוני. בין המייסדים היו מי ששמו היה מוכר וידוע, ביניהם חברי ועד השכונה, בעוד אחרים לא הטביעו חותם על העיר ושמו נשכח. בדצמבר 1948 סיכמו המייסדים שנותרו בחיים, ביניהם דוד סמילנסקי, על רשימה של מייסדי העיר. בעקבות ערעורים שהוגשו לראש העירייה וההכרה שמדובר בנושא רגיש החליטה מועצת העירייה להקים ועדה שתקבע את רשימת המשפחות המייסדות.⁹ חברי הוועדה היו סעדיה שושני, חבר מועצת העירייה מאז 1921, מנחם דונקלבלום, שופט בית המשפט העליון שהיה היועץ המשפטי לעיריית תל אביב בתקופת דיזנגוף ורוקח, ושמואל יבניאלי, איש תנועת העבודה.

על פי מועצת העירייה, "רק אלה אשר היו בוני אחוזות בית בלבד יובאו בחשבון".¹⁰ הרשימה שהייתה מקובלת מאז פרסום ספר תל אביב של אלתר דרויאנוב ב-1936 כללה

את שמותיהם של שישים החותמים על האמנה, שחתמו ב־12 באוקטובר 1909 עם בנק אפ"ק על ערבות הדדית עבור ההלוואה שקיבלו מהקרן הקיימת לישראל עבור הקמת בתייהם בשכונה החדשה. העיקרון שהנחה את הוועדה היה שהזכות להיכלל ברשימת המייסדים שמורה הייתה לאלו שהשתתפו בהגדרת המגרשים בכ' ניסן תרס"ט, למי שחתמו על הקושאן הראשון במשרדי הטאבו ביפו ביום ה־12 באוקטובר 1909, ולאלו שהחלו בבניית בתייהם במהלך 1909.¹¹ הרשימה המעודכנת של הזכאים להנצחה בתוקף הכללתם ברשימת מייסדי תל אביב כללה שישים וארבעה זוגות ושניים – גבר ואישה – ללא בת ובן זוג, בהתאמה. במאמץ לאתר את שמות המייסדים נעשתה פנייה לציבור בבקשה לסייע באיתור שמותיהן העלומים של עשר מנשות המייסדים.¹²

היבט צפוי של הרכבת הרשימה היו הערעור של בני משפחה על אי־הכללת קרוביהם ברשימה. המערערים הציגו את טיעוניהם לפני הוועדה. הוועדה דרשה הוכחות ואסמכתאות, אך גם התייעצה עם דוד סמילנסקי, חבר הוועד המייסד של אחוזת בית. מערערים שנדחו על ידי הוועדה פנו לרוקח. כך, לאחר שהוועדה דחתה את ערעורו, פנה אוריאל סימון לרוקח בבקשה לכלול את סבו וסבתו בין מייסדי תל אביב: "הם היו בהחלט הראשונים שבנו בלי עזרתה של הקרן הקיימת".¹⁵ דחיית הערעור נומקה בכך שהם לא היו בין אלה "אשר הציבו את ביתם בתל אביב תוך שנת 1909, היא שנת הבניין הראשונה של העיר".¹⁴ במהלך מערכת הבחירות לראשות העירייה בשלהי 1950 דרש דבר, עיתון ההסתדרות, להוסיף לרשימת השמות שתוצג על האנדרטה את שמותיהם של הפועלים שיישרו את החולות והכשירו את הקרקע לבניין.¹⁵ הטענה ההצהרתית הייתה כי לא רק בעלי הבתים, אלא גם הפועלים חסרי השם היו בין מייסדי תל אביב.

שאלה אחרת הייתה הכותרת שיש לקבוע מעל רשימת השמות המוצגת על פני האנדרטה. הקרן הקיימת לישראל פנתה לעיריית תל אביב בדרישה להזכיר במפורש את שמה, וזאת בגלל תרומתה להקמת אחוזת בית.¹⁶ הדרישה התקבלה. הנוסח שנקבע כך את סיפור ייסודה של העיר עם הנצחתה ארבעים שנה אחר כך:

במלאת ארבעים שנה (תרס"ט-תש"ט — 1909-1949) לראשית בניינה של תל אביב, הוצבה מצבת אבן זו שעליה חרותים שמותיהם של מייסדי וראשוני בונייה של שכונת אחוזת בית — נבנתה רובה ככולה בעזרת הקרן הקיימת לישראל — אשר ממנה צמחה עיר ואם בישראל, תפארת לעושיה, ואלה שמותיהם

תמונה 32: כתובת ההקדשה ושמות המייסדים על המצבה לזכר מייסדי תל אביב, שדרות רוטשילד, מבט ממערב

הרשימה שמתחת לכתובת התפרשה על שלושה טורים, ושמות המשפחה סודרו על פי האלפבית.

האנדרטה נועדה להציג לדורות את לוח הזיכרון ובו רשימת שמות המייסדים. אך כבר מלכתחילה היא גם נועדה לספר באופן חזותי את סיפור ייסודה של העיר. בשלב גיבושה של התשתית הרעיונית למיזם ההנצחה מדובר היה שבצד אחד של האנדרטה תופיע רשימת השמות, ובצד השני יופיע תבליט של אספת המייסדים בחולות לרגל הגרלת המגרשים, כפי שהונצחה בתצלום האיקוני של סוסקין. רוקח ביקש לפשט את תהליך הקמת האנדרטה. כדי למנוע סרבול ועיכובים הוא סבר כי עדיף היה להימנע מתחרות בין אמנים. הוא הציע לפנות לפסלת בתיה לישנסקי, שהתגוררה בתל אביב, או לפסל משה ציפר.¹⁷ באפריל 1949 נמסר עדכון לוועדת הכספים של עיריית תל אביב כי נעשות הכנות להקמת האנדרטה על פי תוכניתו של הפסל ציפר.¹⁸ הנושא שהציע היה פסל בנושא "מגדל המים",¹⁹ כנראה כמחווה למגדל המים הראשון של תל אביב שעמד במקום בו עתידה האנדרטה להיבנות. הצעתו של ציפר לא התקבלה. בשלב זה הוחלט לערוך תחרות סגורה בין ארבעה פסלים: זאב בן-צבי, טרודה חיים, דב פייגין ואהרן פריבר. חבר השופטים כלל את ראש העירייה ישראל רוקח, יוחנן רטנר מהטכניון, הצייר יוחנן סימון וקרל שוורץ, מנהלו הראשון של מוזיאון תל אביב. נחום גוטמן לא הוזמן לקחת חלק בתחרות. במכתב ששלח למזכיר העירייה תבע מי שעיצב את סמל

העיר את עלבוננו על כך "שהעירייה דילגה על השתתפותו כשהיא מקימה אבן זיכרון לראשוני העיר".²⁰ הסבר אפשרי לכך שלא הוזמן היה שרשימת המוזמנים כללה פסלים ידועים, בעוד גוטמן נודע כסופר וכמאייר.

החופש האמנותי של הפסלים שהתבקשו להשתתף בתחרות הסגורה לעיצוב האנדרטה למייסדי תל אביב היה מוגבל לעיצוב התבליט ולתכנון המבנה הפיזי של האנדרטה בצורת שני קירות, כאשר האחד מיועד לרשימת השמות והשני לתבליט. בפגישה שנערכה בין הפסלים והשופטים במקום בו עתידה הייתה האנדרטה להיבנות טען הפסל זאב בן-צבי כי נדרשה עבודה של אדריכל ולא של פסל.²¹ שוורץ ורטנר לא הסכימו אתו. רטנר סבר כי "אפשר להוסיף עוד אבן היכולה לתת ביטוי מובהק למטרת האנדרטה ויש כאן מקום למחשבה ולעבודה של פסל". חבר השופטים קיבל פה אחד את הצעתו של אהרן פריבר: "הן בהופעת האנדרטה המוצעת בתוך גוש הבניינים הסובב והן בפרטי ההצעה הפיסולית מתאימה הצעתו של אהרן פריבר".²² מועצת העירייה אישרה בנובמבר 1949 את ביצוע התוכנית שהציע פריבר עם האדריכל יצחק רייכר.

ההצעה שאושרה כללה שני מרכיבים. האנדרטה הייתה יציקת בטון מצופה אבן, שמידותיה: גובה – 3.2 מ', אורך – 4.75 מ', רוחב – 2 מ'. מידות התבליט מברונזה: 2 מ' x 1.5 מ'. בעוד רוקח הציע שעל התבליט יופיע העתק של הצילום של סוסקין, המתווה של פריבר היה קומפוזיציה של שלוש תמונות המתארות, מלמטה למעלה, שלושה שלבים עוקבים בהתפתחותה של תל אביב: ייסודה של העיר, העיר הנוכחית וחזון העתיד של העיר. ייסודה של תל אביב מיוצג על ידי החולות והפועלים המיישרים אותם, חיות בר מייצגות את הטבע שלפני כיבושו על ידי העיר הנבנית, בתי השכונה בני הקומה האחת לאורך רחוב הרצל, ביתו של דיזנגוף, מכון המים והגימנסיה הרצליה. תל אביב הנוכחית מיוצגת על ידי מבנים ואתרים שיש להם מעמד איקוני בנוף העירוני: בניין הבימה, כיכר צינה דיזנגוף, קולנוע מוגרבי. תל אביב של העתיד מופיעה בקצה העליון של התבליט ומיוצגת על ידי בניינים רבי-קומות.

ההצעות שעלו על סדר היום במהלך 1949 בנוגע לקביעת תאריך טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה היו ביטוי לאופטימיות שלא במקומה. רשימת שמות המייסדים נקבעה רק בשלהי קיץ 1949. ההצעה של פריבר לעיצוב האנדרטה אושרה בנובמבר 1949, ורק אז ניתן היה לגשת לביצוע. הביצוע התעכב גם בגלל הסרבול הכרוך בצורך לצקת את התבליט בברונזה בבית יציקה בחו"ל. לאחר שהאפשרות לבצע זאת ברומא ירדה מעל הפרק נשלחה תבנית הגבס לבית יציקה בפריז. תבליט הברונזה הגיע לארץ באוקטובר 1950 כך שטקס גילוי האנדרטה נדחה ל-1951. השאיפה המקורית הייתה לערוך את טקס גילוי האנדרטה ביום השנה לאירוע בעל חשיבות מיוחדת בקורות ייסודה של השכונה החדשה. הרעיון שהעלה בן-ישי לציין את ט"ו בשבט תש"י כיום השנה הארבעים

לחנוכת אחוזת בית נועד למתוח את ההיסטוריה של ייסוד השכונה כדי לאפשר את עריכת טקס גילוי האנדרטה למייסדים ביום שנה עגול. אלא שהעיכוב הנמשך בבניית האנדרטה הוריד גם את האפשרות הזו מסדר היום.

התאריך שנקבע לטקס הסרת הלוח מעל האנדרטה היה ט"ו באדר תשי"א, 23 במרץ 1951, שושן פורים תשי"א, שהיה גם יום הולדתו התשעים של מאיר דיזנגוף, ראש העירייה הראשון. כך נעשה טקס גילוי האנדרטה קשור הן במרחב והן בזמן לדיזנגוף: האנדרטה שנחנכה ביום הולדתו נבנתה הרי בסמיכות לביתו של דיזנגוף. אורחי הכבוד בטקס היו יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק ומשה שרת, שר החוץ, שניהם תושבי תל אביב. שרת בירך בשם ממשלת ישראל. בשם המייסדים דיבר דוד סמילנסקי שהעלה זיכרונות מייסוד השכונה. ראש העירייה ישראל רוקח נשא את הנאום המרכזי בטקס. הפאתוס היה בלתי נמנע. הוא הכריז כי האנדרטה תזכיר לעוברי אורח את המקום בו נוסדה העיר, תִּשְׁמַר לדורות הבאים את שמות המייסדים ותיתן ביטוי חזותי לתוכן חייה של העיר, שסיסמתה "אבנך ונבנית", מנבואת ירמיהו, נחרתה על האנדרטה, מתחת לתבליט המספר את סיפור התפתחותה של העיר. ראש העירייה הדגיש את המחויבות לזכר המייסדים ששמן הופיע על לוח השמות, אך הביע בנאומו גם הוקרה

לפועלים הראשונים, מיישרי החולות שעליהם הוקמה תל אביב, לכל בוני העיר, אנשי מעשה, עבודה, חינוך, אמנות ותרבות, לשומרי ביטחונה הראשונים, שומריה העבריים של העיר... לכולם הברכה והתודה על פועלם הכביר למען השכונה, העיריה והעיר העברית.²³

גילוי המצבה לא שם קץ לדיון בשאלת הרכב רשימת המייסדים המוצגת על האנדרטה. פרסומים בעיתונות נתנו פומבי להשגות על האופן שבו הורכבה הרשימה. מכתב למערכת הצפה הביע מורת רוח על כך שמייסדי שכונת נחלת בנימין לא נכללו בין מייסדי תל אביב.²⁴ אלמנתו של יחזקאל דנין דרשה להבליט את שמו על האנדרטה, כי הוא היה זה "שהגה את רעיון השכונה".²⁵ יהודה נדיבי דחה את הפנייה בטענה כי אף אחד מהשמות לא הובלט, וכי סידור השמות נעשה על פי סדר האלפבית. מעבר לדחיית בקשת האלמנה, מזכיר העירייה הציע לרוקח להנציח את חברי הוועד הראשונים – דיזנגוף, וייס, חיותמן, דנין וסמילנסקי – בנפרד: המשכו של רחוב הרצל שעתיד להיבנות לאחר שתיהרס גימנסיה הרצליה ייקרא שדרות הראשונים, ושמותיהם של חברי הוועד ייחרתו על עמוד זיכרון שייבנה ברחבה הצפונית של הרחוב. הרעיון לא התממש בנוף.

כתבה שהתפרסמה בגיליון של הדו-ירחון **האישה במדינה** טענה כי הוועדה שממונה הייתה על הקמת האנדרטה החליטה כי על לוח הזיכרון יהיו חקוקים רק שמות

המייסדים, "וכי משנודע הדבר לנשים, הרימו מחאתן נגד קיפוח זכותן בבניין העיר והודיעו כי הן תעבבנה את הצבת האנדרטה אם לא ימלאו את דרישותיהן הצודקות".²⁶ הסוף, כידוע, היה טוב: "ועתה חקוקים על האנדרטה שמותיהם של כל מייסד ואשתו לצדו". יהודה נדיבי שהופתע מהטענה על הכוונה לקפח את נשות המייסדים הגיב בחריפות לכתבה. במכתב ששלח לעורכת כתב העת הוא ציין כי היה מעורב בהקמת האנדרטה, וכי לא היו דברים מעולם.²⁷ כזכור, המתווה הראשוני של הקמת האנדרטה עליו החליטו בפברואר 1949 ראש העירייה ומזכיר העירייה קבע במפורש כי עמוד הזיכרון "ישא מצדו האחד את שמות שישים משפחות המייסדים, שם האיש ושם האישה..."²⁸ בתשובתה הסבירה העורכת כי המידע הגיע אליה ממקור מוסמך: פניה מטמון-כהן, אשתו של יהודה-לייב מטמון-כהן, מייסד הגימנסיה הרצליה, שהייתה חמותה של העורכת.²⁹ ייתכן והטענה של פניה מטמון-כהן התייחסה לדברים שעלו עת נפגשו המייסדים בדצמבר כדי לקבוע את הרכב הרשימה של המייסדים. לפגישות אלה לא נותר תיעוד. יהודה נדיבי לא היה שותף לדיון הזה.

לאחר טקס גילוי האנדרטה עדיין נותרו השלמות שביצוען התנהל, אם בכלל, בעצלתיים. כשנה לאחר הטקס החגיגי פנה נדיבי לרוקח והציג את מה שנדרש כדי להביא את הקמת האנדרטה לכדי סיום: הקמת גדר מסביב, סידור תאורה ושתילת פרחים וצמחים. התאורה הייתה חשובה כדי למנוע מעשי חבלה באנדרטה, כדוגמת הניסיונות לגנוב את אותיות הברונזה המרכיבות את כתובת ההקדשה ואת רשימת שמות המייסדים והמייסדות. מהנדס העיר דרש הצבת שומר במקום, אך מזכיר העירייה ענה כי אין תקציב לכך.³⁰ ב-1957 פנה נדיבי לחיים לבנון, יורשו של רוקח בלשכת ראש העירייה, ודיווח שנקבעו עמודי הפינה לגדר, אך עדיין לא נשתלו פרחים. בקשתו הייתה שראש העירייה יאשר את העבודות הללו לקראת מלאת שמונה שנים להקמת האנדרטה, "בהתקרבו ליובל החמישים".³¹

בטקס חגיגי שנערך ב-27 במאי 2009 במסגרת ציון יובל המאה לייסודה של תל אביב, נחנך פסל של מאיר דיזנגוף רוכב על סוסתו בשדרות רוטשילד 20, מול ביתו של ראש העירייה הראשון, שהפך מאוחר יותר למוזיאון תל אביב לאמנות שם הוכרזה מדינת ישראל. את הפסל יצר האמן דוד זונדלביץ'. הפסל הריאליסטי נטול סממנים הירואיים המאפיינים פסלי שליטים על סוסיהם: ראש העירייה הראשון של העיר העברית מתואר כדמות חביבה, ללא סממנים של שררה ותהילה. מיקומו של הפסל מול בית דיזנגוף מעניק תחושה של קשר ישיר עם ראש העירייה הראשון שבשנות כהונתו האחרונות כונה במידה ידועה של הפלגה "אבי תל אביב". הקרבה המרחבית לאנדרטת המייסדים מדגישה את מעמדו המיוחד של דיזנגוף בין מייסדי תל אביב: ראש העירייה הראשון של תל אביב הוא היחידי מבין המייסדים שדיוקנו הפיזי שולב בנוף ההנצחה העירוני.

פסיפסי זיכרון

בשושן פורים תשכ"ו (28 במרץ 1967), הוא יום הולדתו של מאיר דיזנגוף, נחנך באולם הכניסה למגדל שלום פסיפס אמנותי ענק שיצר נחום גוטמן, המספר את סיפור התפתחותה של תל אביב מראשיתה. שטח הפסיפס הוא כ-75 מ"ר והוא הורכב מאבנים ושברי זכוכית מוראנו בשלל צבעים. הוא מציג את סיפורה של העיר בארבע תמונות המייצגות פרקים עוקבים של העיר שנוסדה ביפו ונבנתה על החולות.

הפסיפס שיצר גוטמן היה "אנדרטת זיכרון" לתל אביב הקטנה ולגימנסיה הרצליה. מגדל שלום מאיר (הידוע בשם 'מגדל שלום') הוקם במקום בו עמדה הגימנסיה הרצליה. הבניין ההיסטורי נהרס ב-1959, במלאת יובל לעיר העברית. המגדל נחנך ב-1965. בעת שנבנה, המגדל בן 32 הקומות היה המבנה הגבוה ביותר בישראל. הפסיפס נועד להיות זכר למבנה הגימנסיה שעמד במקום בו נבנה המגדל. המדובר היה ביוזמה פרטית של היזמים ובעלי הנכס שניצב בשטח פרטי, ונגישותו לציבור הרחב הייתה מותנית ברצון הטוב של בעלי הנכס.

האחים מאיר הם שהזמינו ומימנו את יצירתו של הפסיפס כהנצחה לגימנסיה שעמדה במקום. הרעיון המקורי היה להקים "קיר זיכרון" על קומת העמודים בפינה הדרום-מזרחית של המגדל.³² לצורך ההנצחה נערכה תחרות בין ציירים ונבחרה ההצעה לביצוע. חבר השופטים כלל את ראש העירייה מרדכי נמיר, מנהל מוזיאון תל אביב חיים גמזו, מנהל הגימנסיה ברוך בן יהודה, ונציג משפחת מאיר. אלא שהתוכנית המקורית לא יצאה אל הפועל. בעלי הנכס שינו את תוכנית ההנצחה. בהתאם לתוכנית החדשה, קיר הזיכרון הועתק לקומת הכניסה של המגדל. הוועדה הציבורית, שלא שבעה רצון מההצעה שזכתה, הזמינה את נחום גוטמן לעצב את הפסיפס שיוצב במבואה למגדל.³³ במובן זה, יצירתו של נחום גוטמן הייתה מחווה של היזמים לעיר תל אביב – ולנחום גוטמן, שהתריע לפני הריסת בניין הגימנסיה על הרס הזיכרונות ומחיקת ההיסטוריה. גוטמן גם יצר את מה שכונה "פסיפס הזיכרון" שהוצב באולם הכניסה לבניין החדש של בית הספר בצפון תל אביב וסיפר את סיפורה של הגימנסיה הרצליה.³⁴

במסגרת הדיונים על עיצוב המוזיאון ההיסטורי של תל אביב בבית העירייה הישן בכיכר ביאליק הציע נחום גוטמן להקים קיר פסיפס במוזיאון.³⁵ ההצעה נדחתה בנימוק שלא התאימה למבנה המוזיאון. בעת חנוכת המוזיאון ההיסטורי ביוני 1971 התפרסם כי לפי הצעתו של נחום גוטמן יוצב בכיכר שלפני בניין העירייה הישן "פסיפס אמנותי שיספר את תולדות תל אביב", וכי הנהלת העירייה אישרה תקציב של 100,000 ל"י למטרה זו.³⁶ הכוונה הייתה ליצור בכיכר "גלעד לתולדות העיר העברית הראשונה".³⁷ השילוב של מוזיאון היסטורי ושל הפסיפס של גוטמן ניסח את משמעות המקום במונחים של מורשת היסטורית עירונית. הפסיפס נועד להתפרש על עמודים מלבניים

תמונה 33: הפסיפס של נחום גוטמן, שדרות רוטשילד

הניצבים בלב בריכת מים. הצבת העמודים בכיכר הייתה נושא במחלוקת ציבורית: היו מי שסברו שהעמודים יסתירו מעיני ההולכים ברחוב ביאליק את מראהו הכולל של הבניין ההיסטורי שבקצהו הצפוני: "חבל רק שהאנדרטה היפה מסתירה במקצת את בית העירייה, המשמש כיום מוזיאון".³⁸ גוטמן סירב לקבל שכר עבור עבודתו. לדבריו,

הרגשתי צורך לספר את סיפור תל אביב-יפו, ואפילו רק אחוז אחד בלבד של אזרחי תל אביב העכשווית יתעניינו בפסיפס וסיפורו – דייני.³⁹

היצירה של גוטמן לפני בניין העירייה הישן נחנכה בינואר 1976 בנוכחות ראש העירייה שלמה להט. דורה גוטמן, רעיית האמן, הסירה את הלוט מעל היצירה. הפסיפסים הפרושים על העמודים הציגו 12 פרקים מתולדות תל אביב-יפו. הסיפור החל בסיפורה

תמונה 34: מאיר דיזנגוף על סוסתו, שדרות רוטשילד

של אנדרומדה ביפו ומסתיים בהכרזת מדינת ישראל בביתו של דיזנגוף. כפי שהסביר גוטמן, כוונתו הייתה

לתת למסתכל ביצירה זו את הרצון לשמור על אופייה המיוחד של יפו, על פרווריה ועל תל אביב ורחובותיה – ההולכים ומאבדים את חנם הבראשית.⁴⁰

לקראת חגיגות ה-100 לתל אביב ב-2009 שופץ בניין העירייה. משכנו של המוזיאון ההיסטורי הפך לבית העיר. כיכר העירייה הישנה עוצבה גם היא מחדש. במסגרת השינוי הועתקה היצירה של גוטמן לרחבה שבראשית שדרות רוטשילד. לא מדובר היה בגלות הזיכרון: המקום החדש הומה הולכי רגל, מה שתורם לחשיפת הפסיפס ולהתעניינותם של עוברים ושבים בסיפור שהוא מספר.

5

לזכר הנופלים במלחמת העצמאות

במהלך מלחמת העצמאות ייחדה החברה קדישא חלקה מיוחדת לנופלים בקרבות בחלקו הדרומי של בית הקברות נחלת יצחק.¹ לאחר תום המלחמה הועברו חללים שנקברו זמנית בשדות הקרב ברחבי הארץ לקבורה בנחלת יצחק. קברי החללים סודרו בשורות, כשרק שורת אבנים מפרידה בין קברים סמוכים. הקבורה הייתה צפופה, דבר שעורר ביקורת ציבורית. בדיון על חוק בתי הקברות הצבאיים שנערך בכנסת במרץ 1950 התייחס נתן ילין-מור, נציג רשימת הלוחמים, לקבורת הנופלים בנחלת יצחק: "אינני יודע מדוע צריך למדוד להם את הקברות בפיקים. מדוע אי אפשר לקבור אותם קבורה הגונה ולתת רווח בין קבר לקבר?"²

ביוני 1948 טען מהנדס העיר בן סירה בתגובה לדרישת משפחות שכולות כי אין להעניק רישיונות להקמת מצבות על קברי החיילים והאזרחים, עד שתתקבל החלטה ברמה הארצית בעניין המצבה האחידה.³ בהמשך עסק סגנו, משה רויטמן, בנושא המצבות על קברי הנופלים. בנו, חבר האצ"ל, נהרג בהתקפה על יפו ונקבר בבית הקברות נחלת יצחק (רויטמן החליף את שם משפחתו לעמיעז, על שם הכינוי המחתרתי של בנו). רויטמן ראה בטיפול קברי הנופלים חוב של הרשויות למי שהקריבו חייהם במלחמה.⁴ בספטמבר 1948 הפנה את תשומת לבו של רוקח להזנחה של קברי החיילים בבית הקברות. לתיאורו, צמחי בר כיסו קברים רבים. אחרים איבדו את צורת הקבר בגלל הגשמים. רק קברים מעטים היו מטופחים, וזאת בגלל מאמצי הקרובים:

מן ההכרח לגשת בצורה הדחופה ביותר להקמת המצבות ויש לעבד ללא כל דיחוי את צורתן הארכיטקטונית בין שהדבר ייעשה על ידי תחרות פומבית או הדבר ייעשה על ידי מחלקת האדריכלות שלנו.⁵

תמונה 36: החלקה הצבאית בבית הקברות נחלת יצחק, יוני 1950

רויטמן היה מחויב להקים "מצבות זיכרון לקדושים מגיני המולדת... מצבות המתאימות לאלה שנפלו ולמטרה שנפלו בעדה, וזאת הרי חובת מוסדותינו".⁶ בפועל הטיפול במצבות על קברי הנופלים עבר לטיפולו של משרד הביטחון. באוקטובר 1948 הקים אהרון זאב אשכולי, שהיה רב צבאי בבריגדה היהודית, את המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון.⁷ בראש סדר העדיפויות של היחידה בשלב זה היה הטיפול בקברי הנופלים במלחמה. הידיעה על הקמת המחלקה להנצחת החייל ועל הכוונה לבנות בתי קברות צבאיים התפרסמה בעיתונות ב-15 בנובמבר 1948.⁸ רויטמן, שעמד בקשר עם נציגי הצבא וחברי הנהלת החברה קדישא בתל אביב, ביקש למסד שיתוף פעולה עם המחלקה להנצחת החייל כדי לקדם את הטיפול בקברי הנופלים בבית הקברות נחלת יצחק.⁹ בפנייה למשרד הביטחון בשלהי נובמבר 1948 הוא התריע כי יש הכרח לעשות

סידורים זמניים בחלקת קברי הנופלים לפני עונת הגשמים. אלה כללו מילוי שבילים בין הקברים, קביעת אבני שפה זמניות לאורך השבילים, תיקון קברים שדורשים תיקון ושתילת דשא. כפי שהסביר, הדבר היה הכרחי כי נשקפה סכנה שבעונת הגשמים "ייהפך המקום לבוץ".¹⁰ הצעתו הייתה שעיריית תל אביב תבצע את העבודה בעלות של 2 ל"י עבור כל אחד מ-500 הקברים שבאתר. רויטמן היה מתוסכל מהיעדר התגובה של הצבא ושל משרד הביטחון לפנייתו בנוגע לטיפול הנדרש בחלקת הנופלים. הוא הזהיר מפני האפשרות שקרובי החללים יפנו לעיתונות, דבר שיגרום לשערורייה ציבורית.¹¹ בפברואר 1949 הוא פנה לרמטכ"ל יעקב דורי, עם העתקים לראש העירייה ולפנקס, והתייחס ל"מצב העלוב" של בית הקברות הצבאי בתל אביב.¹² הוא הציע שוב שהעירייה תשפר את בית הקברות, אלא שעתה עלות הטיפול בכל קבר הייתה 3 ל"י. בדצמבר 1948 כתב רויטמן למחלקה להנצחת החייל כי החלקה בה נקברו חללי המלחמה הייתה חלק בלתי נפרד מבית הקברות, דבר שמן הראוי שיילקח בחשבון בעת תכנון השטח.¹³ הוא התייחס לתחרות שעתידה להיערך לתכנון חלקת הקברים של חללי צה"ל בבית העלמין נחלת יצחק. בשלב זה מדובר היה ברעיונות ראשוניים בלבד. בראשית מרץ 1949 מונתה במסגרת המחלקה להנצחת החייל ועדה לטיפול ב"הכרזה על בתי הקברות". ב-14 במרץ הודיע שאול אביגור כי הוחלט לבנות בתי קברות צבאיים.¹⁴ מסקנת חברי הוועדה הייתה שאין אפשרות להכריז על תוכנית רעיונית לבית קברות צבאי, וכי יש לקבוע אתרים ספציפיים לתחרות. נקבע כי ההכרזה על התחרות תכלול את תכנון בתי הקברות בתל אביב (נחלת יצחק) ועפולה ואת עיצוב המצבה הסטנדרטית על הקברים.

לא ניתן הסבר מדוע נבחרו דווקא בתי הקברות בעפולה ובנחלת יצחק. הדעת נותנת כי בית העלמין נחלת יצחק נבחר בגלל האתגר התכנוני שבהפיכת חלקת הקבורה, שהייתה הגדולה והצפופה בחלקות הקבורה הצבאית בארץ, לבית קברות צבאי. אתר הקבורה בעפולה, לעומת זאת, לא הציג בעיה תכנונית מיוחדת, ולכן עיצובו האדריכלי יכול היה להיות מיושם גם בבתי קברות אחרים. בשלהי אפריל 1949 התפרסמה ידיעה על תחרות פומבית "לבניית מצבות אחידות לחללי הצבא" ולתכנון בתי קברות צבאיים.¹⁵ המתחרים נדרשו להגיש תרשימים לבתי קברות בתל אביב ובעפולה. הדרישות לגבי תכנון בית הקברות הצבאי נחלת יצחק היו מפורטות והתחשבו באילוצים הקיימים. צפיפות הקבורה הקיימת במקום באה לידי ביטוי בדרישה שרוחב הקבר יהיה 70 ס"מ בלבד.

ב-4 ביולי 1949 נערכה ישיבת חבר השופטים לדיון בהצעות לתכנון בתי הקברות הצבאיים.¹⁶ התוכנית של האדריכל אשר חירם מירושלים זכתה להעדפה ברורה של השופטים.¹⁷ התוכנית שלו לחלקה הצבאית בנחלת יצחק כללה ארבעה גושי קבורה מלבניים המורכבים כל אחד משורות מקבילות של קברים. הכניסה לבית הקברות

הייתה מצפון, ושביל גישה רחב חצה את אזור הקבורה לשני חלקים סימטריים, לכיוון רחבת המסדרים וחורשת העצים שבדרום בית הקברות.

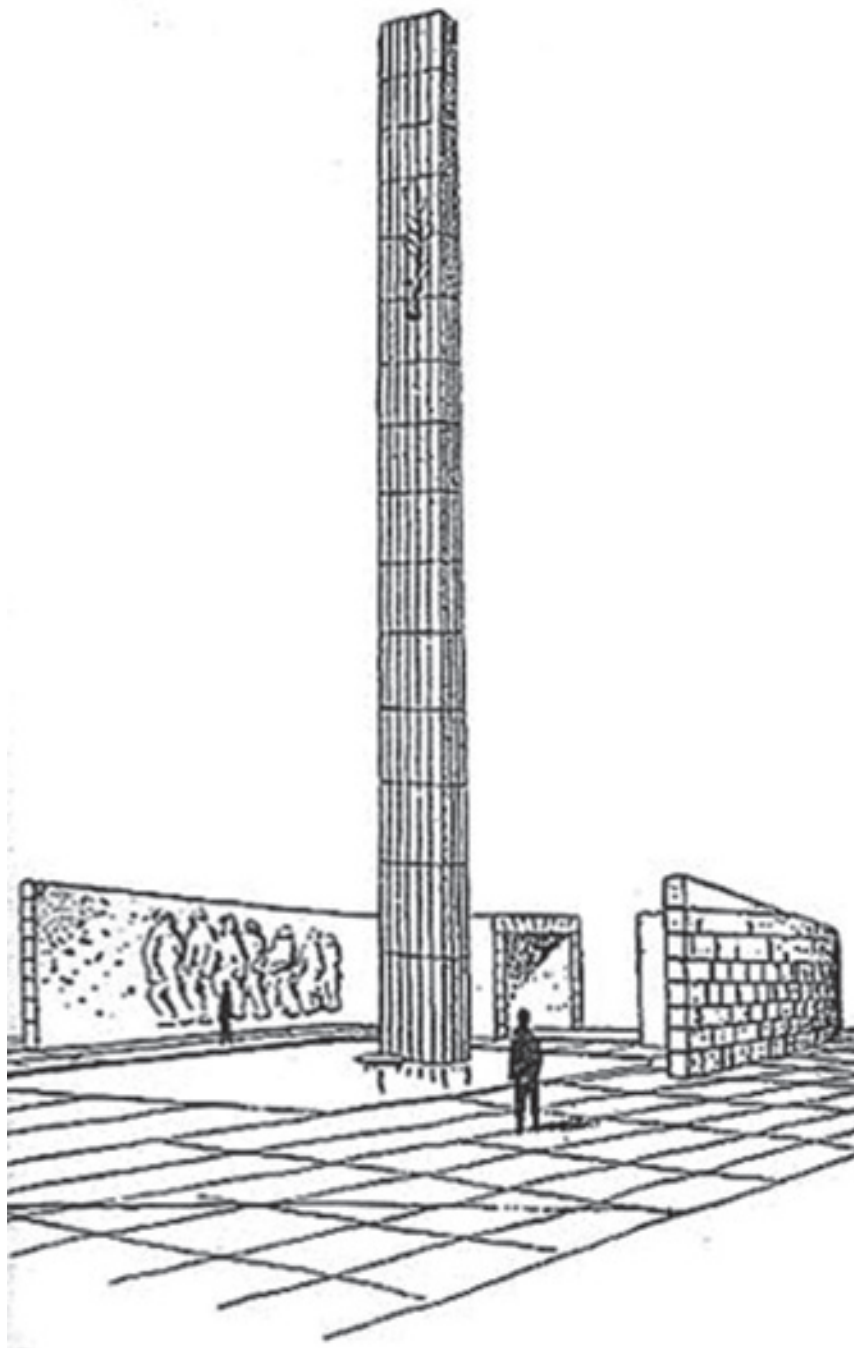
בפברואר 1951 בישר ראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון לראש העירייה ישראל רוקח כי בניית בית הקברות לחללי צה"ל בנחלת יצחק "הולכת ומסתיימת".¹⁸ הוא הזמין את ראש העירייה לבקר בבית הקברות ולהתרשם מהתקדמות העבודה. בעקבות סיור בבתי הקברות שערך ביוני 1951, דיווח יצחק בן צבי, שעמד בראש המועצה הציבורית להנצחת החייל, כי בבית הקברות הצבאי בנחלת יצחק "הקברים נטועים פרחים", וכי נשלמה בניית מגרש המסדרים ומקום לנר התמיד.¹⁹ חודש לאחר מכן הודיע ראש המחלקה להנצחת החייל על סיום בניית בית הקברות הצבאי בנחלת יצחק.²⁰ בפועל התקדמה מלאכת הצבת מצבות הקבע באיטיות. לרגל יום הזיכרון תשט"ו (1955) התפרסם כי רק שליש מהמצבות הזמניות בחלקת הקבורה הצבאית בנחלת יצחק הוחלפו במצבות הקבע מאבן.²¹

במקביל להקמת בתי הקברות הצבאיים, לאחר מלחמת העצמאות עלתה בניית מצבות זיכרון עירוניות להנצחת המערכה והחללים על סדר היום הציבורי. במהלך תש"ט הודיעו עיריות ירושלים וחיפה על הקמת מצבת זיכרון לחללי מלחמת העצמאות.²² ביום העצמאות תש"ט הונחה אבן הפינה ליד זיכרון לבני רחובות שנפלו במלחמת העצמאות.²³ לאחר חגיגות יום העצמאות הראשון במאי 1949 דנה מועצת עיריית תל אביב באופני הנצחת בני העיר שנפלו במלחמת העצמאות. ראש העירייה ישראל רוקח ציין כי הורים שכולים פנו אליו בבקשה להציב יד לכובשי יפו. הוא הציע לנטוע לזכר הנופלים עצים לאורך שדרות חסן בק (כך!), עץ לכל נופל. ניתן לשער כי ההצעה הושפעה מהרעיון של נטיעת עץ לכל נופל שהנחה את נטיעת חורשת הזיכרון לזכר חללי גוש דן שניטעה שבועות ספורים קודם לכן ליד תל השומר. בנוסף הציע להקים אנדרטה באבו כביר, שם הייתה החזית השנייה של העיר. נציגי סיעות הפועלים פירשו את הצעתו של רוקח כניסיון להכניס גוון פוליטי להנצחה באמצעות הדגשת חלקם של חללי האצ"ל שנפלו בקרב לכיבוש יפו. הצעתם הייתה להקים אנדרטה לזכר כל בני תל אביב שנפלו בחזיתות השונות של מלחמת העצמאות. כפתרון של פשרה אימצה המועצה את שלוש ההצעות. העניין של ההורים השכולים בהקמת מצבת הזיכרון המרכזית בא לידי ביטוי בהחלטה של האספה הכללית של ארגון יד לבנים שנערכה בינואר 1950, שקראה לעיריית תל אביב להקים מצבת זיכרון לבני תל אביב שנפלו במלחמת העצמאות "במקום מרכזי בעיר (רצוי כיכר מלכי ישראל)".²⁴

בישיבה חגיגית של מועצת עיריית תל אביב-יפו לקראת יום העצמאות השלישי (תשי"א, 1951) הוכרז על תחרות בין אמנים להקמת שלוש אנדרטאות שינציחו "את זכרם של בני תל אביב ומגיניה הקדושים".²⁵ בנובמבר 1951 פורסמה ההכרזה של עיריית

תל אביב-יפו בשיתוף אגודת המהנדסים והאדריכלים על התחרות לעיצוב שלוש האנדרטאות. האנדרטה המרכזית נועדה להיבנות בכיכר מלכי ישראל, וכפי שנקבע כבר ב-1949, היא נועדה להנציח את זכר בני תל אביב שנפלו בחזיתות מלחמת העצמאות. האנדרטה השנייה נועדה להיבנות במנשייה, לזכר הלוחמים שנפלו במלחמה עם יפו ובכיבושה. השלישית נועדה להיבנות בחלק הגבוה של גן העצמאות המשקיף אל הים, לזכר הטייסים שנפלו בהגנה על תל אביב, אהרן-דוד שפרינצק ומתי סוקניק, שמטוסם התרסק בים בעת שיצאו ב-4 ביוני 1948 להפציץ ספינות מצריות שתקפו את תל אביב. האנדרטה המרכזית הייתה קשורה קשר ישיר לתכנונה של כיכר מלכי ישראל. ב-1947 נערכה בתל אביב תחרות בנוגע לעיצובה האדריכלי של כיכר העירייה העתידה להיבנות, כאשר מבנה העירייה החדש יועד להיבנות בצידה הצפוני של הכיכר.²⁶ הכוונה הייתה שהכיכר, שמידותיה נקבעו ל-250 מ"ר x 150 מ"ר, תשמש כמרכז האזרחי של העיר. בהכרזה נקבע כי האנדרטה בכיכר מלכי ישראל "מוקדשת לזכר כל בני תל אביב אשר נפלו במלחמה".²⁷ למשתתפים בתחרות להקמת האנדרטה הזו נאמר כי על פי דרישת ההורים השכולים, "רצוי לקבוע חדר או תא זיכרון, בו אפשר יהיה לציין את שמות החללים", וכי יש לדאוג למקום עבור נר תמיד. תוצאות התחרות פורסמו בישיבה חגיגית של עיריית תל אביב ערב יום העצמאות תשי"ב.²⁸ חבר השופטים החליט שלא להעניק פרס ראשון לשום הצעה מעשרים ושבע ההצעות לאנדרטה המרכזית בכיכר מלכי ישראל, כדי ש"לא לחייב את העירייה לבצע עבודה איזו שהיא מתוך ההצעות שהוגשו". בפרס השני זכו שתי הצעות: הצעתם של האדריכלים אברהם יסקי ושמעון פובזנר וזו של האדריכלים דוד בסט, יהודה הוכמן וישראל אושינקר. בפרס השלישי זכתה ההצעה של האדריכלים ביטוש ואיקה קומפורטי ושל הפסל מיכאל קארה, שזכה גם בפרס הראשון על הצעתו לאנדרטה לכובשי יפו. כמו כן הוחלט לקנות את ההצעות של האדריכל יצחק רייכר ואת הצעתם של האדריכל בנימין צ'לנוב והפסל דב פייגין.

שתי ההצעות שזכו בפרס שני לאנדרטה לזכר חללי תל אביב לא נשמרו. מהערות השופטים ניתן להעסיק כי ההצעה של בסט, הוכמן ואושינקר הייתה מבוססת על הרעיון של שתי זרועות הלוטפות עמוד מרכזי. השופטים סברו כי הרעיון מוצלח, אך צורת הבריקה, מקומו וצורתו של העמוד המרכזי לא היה משכנעים.²⁹ כמו כן הסתייגו משילובו של העמוד בשטח הכיכר. ההצעה של יסקי ושל פובזנר כללה שלושה מרכיבים: אובליסק, קיר תבליטים וחדר זיכרון או אולם זיכרון. ועדת השיפוט קבעה כי "התכנון הכללי של הכיכר מעניין, אולם מקום וצורת תא הזיכרון אינו נראה כמוצלח. הקיר עם התבליטים לאורך הבריקה יפה".³⁰ אף שלא ניתן לה פרס ראשון קבע חבר השופטים שהצעת יסקי ופובזנר היא "בסיס לדיונים ובתנאי שיוכנסו בה שינויים".³¹ הם המליצו להפריד בין החלק הפיסולי לזה האדריכלי וקבעו כי "צורת האובליסק ואופן

תמונה 37: הצעתם של אברהם יסקי ושל שמעון פובזנר לאנדרטה לזכר חללי תל אביב במלחמת העצמאות בכיכר מלכי ישראל

העמדתו אינם רצויים ויש למצוא פתרון פיסולי עם פסל. יש לעצב מחדש את חדר הזיכרון".

ביולי 1953 פנה ראש העירייה חיים לבנון אל האדריכלים יסקי ופובזנר בבקשה להכין "תוכניות מתוקנות" להצעתם לאנדרטה בכיכר מלכי ישראל, וזאת בהתאם להערות חבר השופטים.³² בפועל התבקשו האדריכלים לתכנן את הכיכר ואת האנדרטה כמכלול אדריכלי. בדצמבר נדונה ההצעה המתוקנת שהגישו.³³ על פי הצעה זו תוכננה האנדרטה בצורת קיר שאורכו 80 מ' וגובהו 2 מ', ושעליו תחריט "המסמל את תקומת ישראל", וליד הקיר תוכנן להציב אובליסק בגובה 22 מ'. סמוך לאנדרטה אמור היה להיבנות חדר זיכרון ועל קירותיו עתידים היו להיחקק שמות הנופלים. בשלב זה הייתה התפיסה התכנונית ש"כל הכיכר תותאם סביב האנדרטה". אך חודשים ספורים אחר כך השתנתה הגישה התכנונית ונקבע שיוחלט על "הצורה הנאותה" של ההנצחה לאחר שתתוכנן הכיכר.³⁴ פירוש הדבר היה שהקמת האנדרטה המרכזית לזכר בני תל אביב הייתה בשלב זה בעדיפות שנייה; העדיפות הראשונה ניתנה לתכנון האדריכלי של הכיכר, שיועדה להיות כאמור הכיכר המרכזית של העיר. בפועל הקמת האנדרטה נעצרה.

בעוד הקמת האנדרטה המרכזית לזכר חללי תל אביב התעכבה, נערכו ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בשנת תשי"ז (1957) טקסי הסרת הלוט מעל שתי האנדרטאות האחרות שהוכרו על הקמתן ב-1951.³⁵ שתי האנדרטאות הניצחו פרקים במערכה העירונית. שתיהן נבנו בגנים ציבוריים שלשמותיהם הייתה משמעות פטריוטית שמהדהדת בבירור עם האנדרטאות שנבנו בגן: גן העצמאות, שנחנך ב-1952, וגן הכובשים, בקצה הדרומי של רחוב הכובשים (לשעבר: רחוב מאה שערים), שנחנך שבועות ספורים לאחר הסרת הלוט מעל האנדרטה הניצבת בקצהו הדרום-מערבי. שני הגנים עוצבו על ידי אברהם קרוון, גנן העיר תל אביב. בפרס הראשון בתחרות לעיצובה של מצבת הזיכרון לזכר החללים במערכה לכיבוש יפו זכו הפסל מיכאל קארה ובנו, האדריכל חיים קארה. לדברי השופטים,

האנדרטה נותנת ביטוי יפה למטרת התחרות ולהשתלשלות מאורעות היסטוריים שקרו בחלק זה של העיר. הפתרון הפיסולי מוצלח ויפה, הפרופורציות מתאימות. המקום שנקבע לשמות נראה כמתאים. אולם יש חולשה מסוימת באופן העמדת האנדרטה, אך הדבר ניתן לשינוי מבלי לשנות את האנדרטה עצמה. צורת ומקום נר התמיד חייבים ליטוש.³⁶

ההצעה שזכתה בפרס שני הייתה של האדריכל נחום זולוטוב והפסל משה שטרנשוס. בטקס חנוכת של האנדרטה נכחו נציגי הצבא, משפחות שכולות, חברי כנסת של תנועת החרות ולוחמי אצ"ל.³⁷ התבליט שעל חזית מבנה האבן מתאר שלושה לוחמים

תמונה 38: חזית האנדרטה לזכר "מגיני תל אביב וכובשי יפו", גן הכובשים

תמונה 39: גב האנדרטה לזכר "מגיני תל אביב וכובשי יפו", גן הכובשים

לאחר הקרב; הכתובת "מנשרים קלו מאריות גברו", הלקוחה מקינת דוד על שאול ויהונתן, מספקת הקשר תרבותי-היסטורי לגבורת הלוחמים. האנדרטה בגן הכובשים לא פירטה את שמותיהם של "מגיני תל אביב וכובשי יפו" להם היא מוקדשת על פי הכתובת בגב האנדרטה. את "מגיני תל אביב ומשחררי יפו" ייצגו סמלי ארגון ההגנה וסמל האצ"ל שהופיעו לצד סמלי המדינה והעיר מעל הכתובת שבגב האנדרטה.

במקביל להנצחה העירונית הופיעו בנוף העירוני גם לוחות זיכרון של ותיקי האצ"ל, לזכר לוחמי האצ"ל שנפלו במערכה על יפו בפסח תש"ח. לציון חמש שנים לקרב נקבע בחול המועד תשי"ג לוח הנצחה על חזית מגדל השעון ביפו, שהוקדש כביטוי של "תהילת נצח" לזכר חללי האצ"ל שנפלו בקרב, ללא פירוט שמות הנופלים. לוח זיכרון מאבן עם פירוט שמות 41 החללים הוצב בשנות ה-80 ליד הכניסה למוזיאון האצ"ל בתש"ח (בית גידי) שנחנך ב-1983 בגן צ'רלס קלור.

בתחרות לעיצובה של האנדרטה לזכר הטייסים בגן העצמאות לא חולק פרס ראשון, הפרס השני ניתן לשתי הצעות: להצעה של האדריכלים לאופולד גרשטל ואוסוולד גרינספן, ולהצעה של האדריכל אבא אלחנני והסופר והאמן בנימין תמוז. השופטים כתבו על ההצעה של גרשטל וגרינספן לפסל בצורת נשר פצוע על חומה:

הצורה הארכיטקטונית מעניינת. הרעיון ברור. הפיסול משתלב יפה עם גושי האנדרטה, בעלת מונומנטליות מספקת. אולם פרטי הפיסול לא משכנעים למדי. כן לא נראית כמוצלחת ההצעה להארה מלאכותית.³⁸

השופטים כתבו על ההצעה של תמוז ואלחנני – עמוד ועליו ציפור הפורשת כנפיה במעוף לכיוון הים – כי "הרעיון מעניין ואופן ההעמדה ראוי לשבח. לעומת זאת ספק אם הקומפוזיציה נותנת ביטוי למהות התחרות".³⁹

ההחלטה הייתה לבקש משני הזוכים בפרס השני לשכלל את הצעותיהם ולקיים תחרות בין שתי ההצעות המשופרות. ההחלטה הסופית הייתה להוציא לפועל את ההצעה המשופרת של תמוז ואלחנני.⁴⁰ האנדרטה נבנתה על קצה המצוק המשקיף אל הים. על בסיס מעוגל מאבן חול ניצב עמוד בטון בגובה 9 מ' שבראשו ופסל עשוי פלדת אל-חלד בדמות ציפור הפורשת כנפיה לכיוון הים. משקל הציפור הוא כרבע טון, מוטת הכנפיים היא 6.5 מ'.⁴¹ בטקס גילוי האנדרטה ערב יום העצמאות תשי"ז נאמו מפקד חיל האוויר ויוסף שפרינצק, יו"ר הכנסת ואביו של אהרן-דוד שפרינצק. כשנה לאחר שהוסר הלוח מעל האנדרטה כתב אורי קיסרי:

זוהי אנדרטה נפלאה, דמות מדובבת, צובטת, מסעירה ומרגיעה, פרחי שמש צהובים לרגלי הרחבה, הבנויה אבן כורכר, משרים תפילה למילים

תמונה 40: אנדרטה לזכר הטייסים אהרן-דוד שפרינצק ומתתיהו סוקניק, גן העצמאות

תמונה 41: אנדרטה לזכר הטייסים אהרן דוד שפרינצק ומתתיהו סוקניק, גן העצמאות

העשויות בזלת גלילית: "לזכר הטייסים שנפלו בהגנתם על תל אביב". זה הכול, במלל. אלא שהפאתוס שוכן לא במלל אלא בצורות.⁴²

לקראת יום הזיכרון תש"י (1950) התפרסם כי ועדת השמות העירונית קבעה 22 שמות רחובות לזכר מלחמת העצמאות.⁴³ בין השמות היה "רחוב שני הטייסים", לזכרם של דוד שפרינצק ומתי סוקניק "שנפלו בהגנת תל אביב".⁴⁴ במאי 1952, לרגל מלאת ארבע שנים לנפילתם, נפתחה במזרח תל אביב דרך הטייסים, אלא שזו נקראה על שם שלושה טייסים: על פי ההסבר הכתוב על השלט, הדרך מנציחה את שמם של הטייסים "שנפלו על הגנת תל אביב במלחמת השחרור: מרדכי אלון, דוד שפרינצק, מתי סוקניק". מרדכי (מודי) אלון היה מפקד טייסת הקרב הראשונה של חיל האוויר. הוא נהרג במבצע יואב, באוקטובר 1948.

בהכרזה על הקמת האנדרטה בגן העצמאות נקבע כי תהיה מוקדשת לזכר הטייסים אשר נפלו בהגנה על העיר.⁴⁵ הכוונה הייתה להקדיש את האנדרטה לזכרם של שפרינצק

ושל סוקניק, שמטוסם הופל בים והם לא הובאו לקבורה.⁴⁶ במובנה זה, האנדרטה הייתה מעין תחליף-קבר. למשפחות השכולות היה ברור כי בדומה לדרך הטייסים, האנדרטה תנציח גם את שמו של מודי אלון. בפנייה אישית לראש העירייה ביקשה אמו של מודי אלון לכתוב גם את שם משפחתו הקודם: קליבנסקי.⁴⁷ אביו של דניאל בוקשטיין, שמטוסו נפל בהרי ירושלים, ביקש להנציח על לוח הזיכרון גם את זכר בנו. הנושא היה רגיש. הפשרה הייתה לא להזכיר כלל שמות על לוח ההקדשה. הנוסח שהוצע תחילה היה: "לטיסי חיל האוויר – מגיני תל אביב". אבא אלחנני, שעיצב יחד עם בנימין תמוז את האנדרטה, הציע לתקן: "לטיסי חיל האוויר – שנפלו על הגנת תל אביב". תיקון זה נועד להדגיש כי היא לזכר הנופלים בפרט ולא לטייסים בכלל, ולאפשר, אם וכאשר יוחלט על כך, לציין גם את שמות הנופלים. כפי שניתן ללמוד מהתיאור של האנדרטה שכתב אורי קיסרי שנה לאחר שנחנכה, הנוסח שנקבע על לוח ההקדשה מבזלת שעל בסיס האנדרטה היה "לזכר הטייסים שנפלו בהגינם על תל אביב". מאחור נחרטה הכתובת על לוח ברונזה. בסמוך למבנה האנדרטה נמצאת כתובת נוספת, גם היא חרוטה בברונזה, שמציעה נוסח שונה במקצת, לפיו האנדרטה מוקדשת "לזכר הטייסים שיצאו להגן על העיר והארץ ולא חזרו". מתחת לכתובת נקבעו שתי לוחיות עם שמותיהם של שפרינצק ושל סוקניק.

ביוני 1971 נחנכה בתל אביב-יפו אנדרטה נוספת לזכר הטייסים. האנדרטה נבנתה ברמת הטייסים, שכונה קטנה בדרום-מזרח העיר, התחומה בין דרך הטייסים, דרך השלום ורחוב עודד המפריד בין השכונה ורמת חן שברמת גן. בתי השכונה נבנו בשנות החמישים. שמה של השכונה נגזר ממיקומה לצד דרך הטייסים, והייתה בו העצמה של ההנצחה הגלומה בשם דרך הטייסים. היוזמה להקים אנדרטה לזכר הטייסים הייתה של חניכי שכבת גולן, תלמידי י"א, קן תנועת הנוער העובד והלומד בשכונה.⁴⁸ הרקע היה שביתת מורי בתי הספר התיכוניים בשלהי 1970. עבור החניכים, הקמת האנדרטה הייתה פעילות חינוכית. האנדרטה הייתה בצורת אובליסק קטום, בצבע לבן, ובחזיתו, הפונה לרחוב עודד, שלט ההקדשה. בראש האובליסק הוצב מדחף של מטוס, ומשני צדיו – כנפי מטוס בצבע לבן. הכתובת בחזית האנדרטה הקדישה אותה

לזכר הטייסים שנפלו
על הגנת תל אביב
במלחמת השחרור
מודי אלון
מתתיהו סוקניק
אהרן-דוד שפרינצק

תמונה 42: אנדרטה לזכר הטייסים מודי אלון, מתתיהו סוקניק ואהרן-דוד שברינצק, רמת הטייסים

החניכים תכננו את האנדרטה, יצקו את הבטון, דאגו להשיג את המדחף והכנפיים מבית הספר הולץ של רשת עמל. הם גם ארגנו את טקס הסרת הלוט שנערך ב-8 ביולי 1971. בטקס השתתפו בני המשפחות השכולות. את הלוט הסירה בתו של מודי אלון. את האירוע השכונתי כיבדו בנוכחותם דמויות מפתח בהיררכיה של המדינה שהייתה להם זיקה למפלגת העבודה: יושב ראש הכנסת ראובן ברקת, מזכ"ל ההסתדרות, יצחק בן-אהרון, ומזכ"ל מפלגת העבודה, ישראל ישעיהו, יו"ר הכנסת לעתיד. באירוע לא נכחו נציגי עיריית תל אביב-יפו. לאחרונה, בעקבות מכירת השטח בו נבנתה אנדרטה ליום פרטי נדרשה התערבות העירייה. בעת כתיבת שורות אלה מסתמן כי האנדרטה שהייתה מוקד לטקסי ערב יום הזיכרון בשכונה תועתק על ידי העירייה לגן ציבורי בלב שכונת רמת הטייסים, ליד בית הספר צבי שפירא.

יד לאלטלנה

בעימות בין האצ"ל וצה"ל סביב פריקת אוניית הנשק אלטלנה שהגיעה לחופי ישראל ביוני 1948 נהרגו 16 לוחמי אצ"ל ושלושה חיילי צה"ל. ב-24 במאי 1956 נערך בבית הקברות נחלת יצחק טקס גילוי המצבות על קברי 16 חללי האצ"ל שנטמנו בבית הקברות.⁴⁹ המצבות הוקמו על ידי אגודת של"ח (שיקום לוחמי חופש) של ותיקי האצ"ל. עמוד זיכרון לזכרם של חללי אלטלנה הוקם בשנות החמישים ליד בריכת השחייה בגן הדסה, באזור גן העיר של היום, שניצב במקום עד 1962. ביוני 1998, במלאת חמישים שנה לאירועים, החליטה הנהלת העירייה על הקמת "אלמנט פיסולי" להנצחת האונייה אלטלנה בקצהו של המזח בחוף בוגרשוב, מול מלון ימית.⁵⁰ לצורך ההנצחה אושר תקציב מיוחד בסך 100,000 ₪ עבור עבודות התשתית והתאורה. את האנדרטה בצורת עמוד העשויה ברונזה בצבע טורקיז-תכלת עיצב דן רפפורט. היא נועדה להנציח את חללי האצ"ל שנהרגו בעימות עם צה"ל ולספר את סיפורה של אלטלנה מנקודת המבט של האצ"ל. צורת האנדרטה הייתה גרסה משודרגת של נוסח שלטי ההנצחה לפעילות ההגנה, האצ"ל והלח"י בתל אביב-יפו שעיצב דן רפפורט והוצבו לציון שנת הארבעים לעצמאות ישראל (תשמ"ח/1988) ברחבי העיר.⁵¹ לוח ההנצחה בראש האנדרטה לאלטלנה היה מחומש מחודד כלפי מעלה בצורת אונייה שחרטומה פונה לים.

ב-2007 הוסכם על דעתם של מנהל מחלקת החופים בעיריית תל אביב-יפו ושל יחיאל קדישאי, מי שהיה מזכירו של מנחם בגין, להזיז את האנדרטה מהמזח לשפת הטיילת הפונה לחוף ולשנות את החומר ממנו היא עשויה ממתכת לאבן.⁵² בעיקרו של דבר מדובר היה בהליך של העתקה, וזאת בשני מובנים של המונח. במובן הגיאוגרפי, האנדרטה הועתקה לאתר חדש בחוף בוגרשוב: העמדתה על שפת הטיילת הביאה לשדרוג משמעותי של החשיפה שלה לציבור. כפי שכתב דן רפפורט, העתקת האנדרטה אפשרה "נגישות טובה ואופטימלית בהווה ובעתיד למבוגרים שקשה להם להגיע למיקום היום".⁵³ הצעתו של הפסל דן רפפורט אושרה על ידי ועדת הפסלים העירונית בפברואר 2008.

האנדרטה החדשה הייתה זהה בעיצובה לאנדרטה הישנה, אלא שהייתה מאבן, ולא מברונזה. רפפורט ראה בבחירה באבן יתרון: "בחרתי לבצע באבן עצמון קשה ובהירה כדי שהאלמנט הפיסולי ישתלב יפה בגוני חומרי הגימור של הטיילת וחולות הים שברקע".⁵⁴ האנדרטה החדשה נועדה להשתלב בטיילת החדשה העתידה להיבנות. יתרון נוסף היה שהבחירה באבן במקום בברונזה הפחיתה באופן משמעותי את הצורך בתחזוקה.

הקמתה של האנדרטה החדשה לא ייתרה את האנדרטה הישנה, העשויה ברונזה, שנותרה במקומה על המזח גם לאחר שהאנדרטה החדשה, העשויה אבן, הוצבה בטיילת. לאחר תקופת ביניים של כפל הנצחה באמצעות שתי אנדרטאות בחוף בוגרשוב

הועברה האנדרטה הישנה שנבנתה בקצה המזרחי לבית הקברות נחלת יצחק, בקרבה לקבריהם של חללי האצ"ל הקבורים שם. ב-2016 נבנה לצד האנדרטה הישנה המוצבת בבית הקברות נחלת יצחק אלמנט פיסולי חדש שיצר אנדרטה משולבת הכוללת שני

תמונה 43: יד לאוניית הנשק אלטלנה, חוף הים, 2009

תמונה 44: יד לאוניית הנשק אלטלנה, הטיילת

תמונה 45: יד לאוניית הנשק אלטלנה, בית הקברות נחלת יצחק

אלמנטים.⁵⁵ את האלמנט הפיסולי החדש עיצבו האמן אייל שלם, האדריכל טוביה שגיב שקרקה ואדריכלית השימור רותם זאבי. העיצוב של האלמנט הפיסולי החדש נבחר על ידי ראש הממשלה בנימין נתניהו.

האלמנט הפיסולי החדש הוא בצורת דגם עשוי בטון מצופה מתכת בצבע חלודה של ספינה, שחלקה שקוע מתחת לפני הים. אורכה – 7 מ', גובהה – 2 מ'. על חרטומה של האנדרטה חקוק המשפט: "מלחמת אחים לעולם לא" של מנחם בגין, משפט המנסח את לקח הפיוס של פרשת אלטלנה. האנדרטה הישנה שעיצב דן רפפורט מוצבת בקצה האלמנט הפיסולי ומשתלבת כפי שהיא במכלול האדריכלי של ההנצחה המשודרגת לאלטלנה. הניגוד בין הצבעים של האלמנט הישן והאלמנט החדש – טורקיז-כלת לעומת חום-חלודה – יוצר מתח דרמטי בין העיצוב הישן והחדש של הזיכרון. ניגוד נוסף הוא בין הדגש הטקסטואלי של האנדרטה הישנה, שמנציחה במילים את סיפורה של אלטלנה ואת שמות 16 חללי האצ"ל, ובין הלקוניות של האלמנט הפיסולי המאוחר, שמתמצת את הלקח מפרשת אלטלנה במילותיו של בגין החקוקות באותיות קידוש לבנה על חרטום דגם הספינה השוקעת.

טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה המשולבת לאלטלנה בבית הקברות נחלת יצחק נערך ב־27 באוקטובר 2016 בנוכחות ראש הממשלה בנימין נתניהו, שגם נשא דברים על חשיבות הממלכתיות כערך, הרב הראשי לישראל ישראל לאו וראש עיריית תל אביב רון חולדאי.

עירית תל-אביב-יפו

אזרחי העיר,

בל"ג בעומר, י"ח באייר תשי"ז
(19.5.1957)
תערך

פתיחת גן הכובשים

על הריסותיה
של שכונת
מנשיה.

שניטע
ע"י
העיריה

עקס פתיחת הגן
יתקיים בשעה 5 אחה"צ.

אזרחי העיר מוזמנים להשתתף בבחינת הגן
הכניסה חפשית!

סעדיה שושני
סגן ראש העיריה
וראש המחלקה לנטיעות

י"ח באייר תשי"ז
19.5.57

תמונה 46: מודעה עירונית על פתיחת גן הכובשים

6

בית יד לבנים

בעקבות חנוכת האנדרטאות העירוניות לטייסים בגן העצמאות ולכובשי יפו בגן הכובשים התפרסמו בעיתונים מכתבי הורים שכולים שהתלוננו על שעיריית תל אביב לא דאגה להנציח את זכר החללים כולם.¹ אב שכול הציע להקים בכניסה לסמטת הר סיני, ליד בית הכנסת הגדול שברחוב אלנבי, אנדרטה משני לוחות אבן בצורת לוחות הברית, ולחקוק על לוחות האבן את המילה "יזכור" ואת שמות הנופלים, דרגתו של כל אחד וגילו.² תגובת העירייה הייתה שמתנהלים מגעים עם "אנשי מקצוע בעלי שם" כדי לקדם את הקמת האנדרטה המרכזית, ושהעיכוב נגרם מפני שבתחרות שנערכה לא נמצאה הצעה "מתאימה ומתקבלת על הדעת"; התגובה הסתיימה בהבעת תקווה שלא ירחק היום "ובאחד המקומות המרכזיים שבעיר תתנוסס אנדרטה מתאימה לזכרם של בני תל אביב שמסרו חייהם על הבטחת עצמאותה של מדינתנו".³

העניין של ההורים השכולים באנדרטה המרכזית לזכר חללי תל אביב נבע מרצונם בהנצחה מכובדת של הבנים שנפלו. אך כעבור זמן קצר הם העדיפו אפשרות הנצחה עירונית אחרת – הקמת בית יד לבנים. בית יד לבנים הוא סוג של הנצחה ייחודית לנופלים בישראל שמשלב את הנצחת הנופלים בפעילויות תרבותיות וחינוכיות שאופייניות למרכז קהילתי. בית יד לבנים הראשון הוקם בפתח תקווה בראשית שנות החמישים, והציע דגם מוצלח של שילוב הנצחת הנופלים ופעילות תרבותית המתבצעים באתר ייחודי הפועל בחסות ארגון יד לבנים והרשות המקומית. הרעיון שניצב ביסוד המפעל היה ששילוב התפקודים יעצים את הנצחת הבנים. בהתבסס על התובנה שזיכרון הנופלים הוא הממשק בין החיים והמתים, שילוב התפקודים נועד לאפשר חשיפה מכובדת להנצחה ולהעניק תוקף לעיקרון שקבע ביאליק בשירו אִם יֵשׁ אֶת־נַפְשָׁךְ לְדַעַת: "במותם ציוו לנו את החיים".

תמונה 47: בית יד לבנים

בשלהי אוקטובר 1957 דן סניף ארגון יד לבנים בתל אביב בהקמת בית יד לבנים בתל אביב. בפנייה לראש העירייה חיים לבנון עלתה הדרישה לפעול להקמת מפעל ההנצחה לקראת שנת העשור למדינת ישראל.⁴ באפריל 1958 נערך בתל אביב כינוס של הורים שכולים ושל נציגי ארגון יד לבנים, והמשתתפים תבעו מהעירייה להקים "מפעל תרבותי" לזכרם של הנופלים במלחמת העצמאות.⁵ העירייה הייתה קשובה לרצון משפחת השכול. באפריל 1958 קבעה העירייה כי בית יד לבנים ייבנה על שטח של 13.5 דונם במגרש ציבורי בין הרחובות פנקס ובני משה. שטח הבניין יהיה 1000-1500 מ"ר. בשלב זה נקבעו תפקודי המפעל ששמו יהיה "יד לבנים – תל אביב":

הבניין ישמש לצרכים הבאים: הנצחת זכר בני תל אביב שנפלו במלחמת השחרור בצורת תצוגה של הדברים הקשורים בהם, כגון: השמות, התמונות, יצירותיהם האמנותיות והספרותיות, חפצים שונים הקשורים באישיותם; תערוכות הקשורות בגבורה ישראלית בתקופות שונות של ההיסטוריה שלנו; אולם להרצאות ולכינוסים, לא בממדים גדולים; חדרי עיון ומנוחה להורים השכולים הבאים להתייחד עם זכר בניהם; מספר משרדים כפי שיידרש להנהלת הבניין.⁶

באוקטובר 1958 החליטה העירייה שבית יד לבנים יתפקד כחברה ציבורית ללא מטרת רווח, וכי בוועד המנהל יהיו חברים נציגי העירייה וארגון יד לבנים.⁷ בראשית 1959

הציג ראש העירייה את תוכניות פיתוח העיר בשנה בה היא חוגגת יובל לייסודה. אלה כללו בניית מרכז מסחרי, כריית מנהרה בכיכר דיזנגוף והקמת בית יד לבנים.⁸ אך ללא מימוש בשטח נותרה בקרב הורים שכולים התחושה כי לא חלה כל התקדמות בנושא ההנצחה העירונית. הדבר ניכר בפניות לראש העירייה בדרישה שהעירייה תמלא את הבטחתה להנציח באופן ראוי את הנופלים.⁹ קיומם של בתי יד לבנים פעילים בפתח תקווה, בחדרה וברמת גן העצימו את תחושת האכזבה ממה שנראה היה כהזנחה נמשכת מצד העירייה:

ובתל אביב זו, העיר העברית הראשונה, מהחשובות בערי היהודים בעולם – בעיר זו לא הוקמו עד עתה לא מצבה לזכר הנופלים מבין תושבי העיר, לא בית יד לבני תל אביב, חללי מערכות ישראל.¹⁰

חודש לאחר פנייה נרגשת זו לראש העירייה הוכרזה תחרות אדריכלים להקמת בית יד לבנים. ההכרזה קבעה כי

המפעל שיוקם על מגרש שהוקצב למטרה זו על ידי עיריית תל אביב-יפו יכיל גן נוי ומבנה בתוך גן צריך לבטא את קדושת המקום, רגשי הערצה לגיבורים שבזכותם נפתחו אופקים לאומה וקמה מדינת ישראל ולעורר רושם העוצר נשימה עם הכניסה למקום.¹¹

בשלב זה תוכנית הבניין כללה אולם זיכרון בגודל 300 מ"ר בו יוצגו שמות הנופלים וישמש להתייחדות עם זכר הנופלים, אולם כללי שישמש לאירועי תרבות, גם הוא בשטח 300 מ"ר, חדר אוספים הקשורים בנופלים בשטח 100 מ"ר וספרייה המוקדשת לגבורת ישראל בשטח של 40 מ"ר. השטח שמחוץ לבניין נועד לשמש כגן נוי שיהיה בו גם שטח למשמר כבוד ולמסדר צבאי עם תרנים לדגלים. ההערכה הייתה שעלות ההקמה היא רבע מיליון לירות. בינואר 1960 הוכרזו הזוכים בתחרות: האדריכלים ישראל לוטן וצבי תורן, עם הצייר פנחס שער, שהציע פסל פלדה גדול-ממדים של צבר שיוצב באולם המבוא ויבלוט מעל גג המבנה.¹² הצבר היה סמל שגור של ארץ ישראליות ילדית: שיח קוצני בעל פרי מתוק, אך גם כינוי לילידי הארץ שייצגו את העברי החדש.

אלא שלמרות הבטחות האדריכלים, פרסום המכרז לקבלנים התעכב.¹³ בקיץ 1962 הוגשו הצעות הקבלנים, אלא שאז התברר כי מדובר היה בחריגה משמעותית מהאומדן של האדריכלים.¹⁴ קשיים תקציביים גם הם גרמו להאטת הבנייה.¹⁵ רק בפברואר 1964 עלה על סדר היום הצורך לקבוע רשימה מדויקת של שמות הבנים והבנות שיונצחו

תמונה 48: בית יד לבנים

על קיר הזיכרון. בשלב זה התברר כי המידע שבידי המחלקה להנצחת החייל אינו כולל מפתח שיאפשר לקבוע מי ייחשב כבן תל אביב.¹⁶ כמו כן כבר היה ברור כי ההנצחה כוללת את הנופלים בפעולות התגמול ובמלחמת סיני. העיקרון שנקבע היה כי "יש לכלול ברשימה את כל בני תל אביב-יפו שנפלו במערכה להקמת המדינה וכן במערכות לאחר הקמת המדינה כולל אימוני הצבא".¹⁷ ברשימת השמות נכללו בני תל אביב שנפלו לאחר ה-29 בנובמבר 1947 (כ"ט בנובמבר, תאריך תחילתה של מלחמת העצמאות).¹⁸ ההערכה הייתה שמספר הנופלים שיונצחו על קיר השמות היה כאלפיים.¹⁹ מזכיר העירייה יהודה נדיבי היה מודע לכך שנושא השמות הוא בבחינת "דיני נפשות".²⁰ ביוני 1964 נקבע כי הכתובת תכלול את שם המשפחה, השם הפרטי, תאריך הפטירה ומקום הנפילה.²¹ בפברואר 1965 התקבלו שלוש רשימות של שמות שאוחדו לרשימה אחת, מסודרת אלפביתית.²²

בשלב מתקדם זה של הליך ההקמה הוחלט שלא לבנות את האלמנט הפיסולי שהציע פנחס שער כחלק מהתוכנית הזוכה; ההצעה החליפית הייתה לנטוע ברוש.²³ הפסל יחיאל שמי הציע לעטר את קיר הכניסה בלוחות מתכת שיתנו ביטוי לנושא "גווילי אש". בהמשך עלתה האפשרות לפנות לאמנים נוספים, ביניהם נחום גוטמן ונפתלי בזם שיציעו הצעות לעיטור קיר הכניסה לבניין. הרעיון לא יצא אל הפועל. נושא אחר היה עיצוב הגן מסביב לבניין. על המלאכה הופקד אברהם קרוון, הגנן העירוני, אלא שהוא הודיע כי עומס העבודה לא אפשר לו לגשת למלאכה, ומלאכת נטיעת הגן נדחתה.²⁴

השאיפה הייתה לחנוך את הבניין לקראת יום הזיכרון וחג העצמאות תשכ"ה,²⁵ אלא שהמועד נדחה בגלל שעבודות הבנייה לא הסתיימו. טקס חנוכת הבניין נערך ביום ד', ה-23 באוגוסט 1965, כשבוע לפני ראש השנה תשכ"ו.²⁶ בטקס נכחו ראש הממשלה לוי אשכול, ראש העירייה מרדכי נמיר והרמטכ"ל יצחק רבין. אלפי בני משפחות שכולות נכחו באירוע. שמות הנופלים נחרתו בסדר אלפביתי על 12 עמודים באולם הזיכרון, כמניין שבטי ישראל. אולם עם 400 מקומות – שזכה מאוחר יותר לשם אודיטוריום שיין – יועד לפעילות תרבות והרצאות. לרשות המבקרים עמדו ספרייה וחדר קריאה. הגן שעיצב אברהם קרוון מפריד בין המבנה והכביש הראשי. הגן הוקדש לצמחי בר בארץ ישראל. על פי ההסבר שניתן בחוברת מיוחדת על הגן,

מכל רחבי הארץ לוקטו עצים, שיחים ופרחים והובאו לכאן – אל הגן המקיף את בית יד לבנים תל אביב – על מנת לשמש סמל לאותה התחדשות תמידית. התחדשות הטבולה בדם ואש וספוגה ברוח של גבורה. וכאשר תפסעו בין משעולי הגן, ואווירתה של ארץ ישראל תסחוף את חושיכם – זכרו את אלה שבמותם ציוו לנו את החיים ובזכותם הכול פורח ומתחדש כקדם.²⁷

בגן הזיכרון ניטעו 52 סוגי עצים, שיחים ופרחים, ביניהם עצבונית רחבת עלים, אטה, רותם המדבר, אלת המסטיק, אלון התבור, חצב ומלוח קפח. בחוברת מיוחדת שהפיקו בית יד לבנים ועיריית תל אביב-יפו והוקדשה לגן הזיכרון הוא כונה בשם "גן הבנים". השמות שעל לוחות הזיכרון סימנו את תפקודו של הבית כמקדש-מעט של הנצחת הנופלים. הרכב רשימת השמות המונצחים התעדכן בהתאם למלחמות ישראל. במאי 1976 החליט ארגון יד לבנים לעדכן את השמות אחורנית בציר הזמן, וזאת על ידי הכללת כל לוחמי המחתרות שנפלו לפני הקמת המדינה במסגרת "הבנים שנפלו".²⁸ המדובר היה לא רק בתוספת שמות, אלא בהחלטה עקרונית שפירושה היה הכרה במקומם של חללי ההגנה, האצ"ל והלח"י בסיפור המאבק לקוממיות. החלטה זו הקדימה במישור העירוני את ההכרה הממלכתית בחללי המחתרות לאחר המהפך הפוליטי של 1977. הוספת שמותיהם של חללי המחתרות נועדה להיעשות בד בבד עם הוספת שמותיהם של חללי מלחמת יום הכיפורים במסגרת עיצובו מחדש של אולם הזיכרון. נקבע כי השמות ייחרטו על לוחות אלומיניום, על רקע שחור ובאותיות בהירות. הכוונה הייתה להנציח את החללים לפי תקופות, לפי שייכות ארגונית ובסדר אלפביתי פנימי.²⁹ הרעיון היה שחללי המחתרות יונצחו על לוח נפרד. אך יצירת רשימת השמות התעכבה בגלל חוסר היענות מצד ארגון ההגנה לפניות ארגון יד לבנים למסור את רשימת שמות חללי ההגנה.³⁰ במכתב מפורט שנשלח מטעם ארגון חברי ההגנה בתל אביב ללשכת

שר הביטחון הועלו מספר טענות עקרוניות.³¹ טענה אחת הייתה כי כל חברי ההגנה שחויילו יש לכלול אותם בין חללי צה"ל. הטענה השנייה הייתה כי יש להכליל ברשימת המחתרות גם את מי שנהרגו במאורעות תרפ"א, תרפ"ט, תרצ"ג, תרצ"ו-תרצ"ט. הטענה השלישית הייתה "שאינן לעשות הבדלים בין דם ודם", כלומר, שיש לקבוע את השמות לא ברשימות נפרדות על פי המחתרות, אלא ברשימה אחת כוללת, תוך ציון השיוך הארגוני – הגנה, אצ"ל או לח"י – בצד השם.

מלאכת העיצוב מחדש של אולם הזיכרון התבצעה במהלך תשל"ט.³² עלותה הייתה כ-3 מיליון ל"י. רשימת השמות עודכנה, הסידור היה כרונולוגי, כאשר כל תקופה נשאה כותרת. לוח השמות הציג את שמות הנופלים בלבד, חלקם בציון הגיל. בגלל היעדר רשימה כוללת של שמות חללי המחתרות נחנך אולם הזיכרון המחודש ללא הנצחת שמותיהם. הפתרון שהוצע היה שהשמות יונצחו מאוחר יותר בקיר הצפוני של המבואה למבנה, הפתוחה לשמים, דבר שפירושו יצירת הבחנה מרחבית ברורה בין שמות חללי המחתרות לבין חללי צה"ל וכוחות הביטחון המונצחים באולם הזיכרון. בדברים שנשא בטקס חנוכת אולם הזיכרון המחודש קבע יצחק ארצי, ממלא מקום ראש העירייה,

תמונה 49: לוחות זיכרון לחללי המחתרות בבית יד לבנים

כי "בבית יד לבנים לא תהיה שום אפליה", שפירושו היה ששמותיהם של כל חללי המחתרות יונצחו יחדיו. הוא ציין בפרוש את הקשיים בהרכבת הרשימה כתוצאה מכך שארגון ההגנה לא מסר עדיין את שמות החללים: "לכן אנו מגלים היום את הקירות הכוללים את שמותיהם של חללי מלחמות ישראל ואילו קיר ארגוני הלוחמים יושלם עד י"א באדר".³⁵ רשימת לוחמי המחתרות שהוצבה בחצר הפנימית המשמשת כמבואה לבית יד לבנים הוקדשה ל"אנשי מגן ומרי שנפלו במערכות לקוממיות ולעצמאות, חברי ההגנה אצ"ל לח"י". סדר השמות על לוחות הזיכרון היה אלפביתי, ללא ציון השיוך הארגוני של החללים. לרגל יובל החמישים למדינת ישראל ב-1998 הוצב בלב אולם הזיכרון הפסל הוקרה שבלב שתרמה הפסלת לאה מיכלסון, ובמרכזו אש תמיד.

תמונה 50: לוח זיכרון לחללי מלחמת העצמאות בבית יד לבנים

7

גן הבנים

גן הבנים הראשון בישראל ניטע כנראה בגבעתיים ב־1950.¹ ביום הזיכרון תשי"ח נחנך גן הבנים בצפת.² בפברואר 1961 החלה עיריית רמת גן לנטוע את גן הבנים על הר הבנים בעיר.³ בתל אביב-יפו השם "גן הבנים" ניתן למספר גני זיכרון לנופלים. הכינוי "גן הבנים" לגן שניטע באמצע שנות ה־60 בצמוד לבית יד לבנים לא היה רשמי, אך השימוש בו העיד עד כמה נעשה שגור בשיח ההנצחה בישראל. במאי 1969 נחנך גן זיכרון ברחוב אורי לסר לזכר תלמידי בית הספר היובל שנפלו במערכות ישראל. היוזמה להקמת הגן הייתה של הנהלת בית הספר. בגן הצמוד לבית הספר לא נבנתה אנדרטה עם שמות הנופלים. הגן כונה בפי התושבים "גן הבנים". ב־1987 החליטה ועדת השמות וההנצחה לתת תוקף רשמי לשם.⁴ בפברואר 1971 נחנכה בנווה צה"ל שבדרום תל אביב אנדרטה לזכר שלושה מבני השכונה שנפלו במלחמת ששת הימים ובמרדפים שלאחריה.⁵ הקמת האנדרטה הייתה יוזמה של ועד השכונה. ב־1970 אספו חברי ועד השכונה 10 ל"י מכל דירה למימון הקמת האנדרטה שהוקמה בחורשה שניטעה ליד המרכז המסחרי. עם הקדשתה לזכר הבנים נקראה החורשה בשם "גן הבנים". עבור העירייה הקמת גן הבנים הייתה חלק ממבצע כלל-עירוני לשיפור חזות העיר בשיתוף עם תושבי השכונות.⁶ שני פסוקים נחרטו על לוח הזיכרון: "הצבי ישראל, על במותיך חלל, איך נפלו גיבורים" (שמואל ב' א' י"ט) ו-"לפני שמש ינון שמם ויתברכו בהם" – שהוא גרסה בלשון רבים של הפסוק "יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו ויתברכו בו" (תהלים ע"ב י"ז).

טקס הסרת הלוח מעל לוח הזיכרון בגן הבנים בנווה צה"ל נערך ב־9 בפברואר 1971, יום לפני ט"ו בשבט.⁷ את העירייה ייצג בטקס אריאל עמיעד, ממלא מקום ראש העירייה ואיש סיעת המערך שעמד מאחורי "מבצע 1,000 הימים" לשיפור הניקיון וחזות העיר שחונכת האנדרטה הייתה אקורד הסיום שלו. גן הבנים ביטא את התלכדות העניין של

תמונה 51: גן הבנים, נווה צה"ל

התושבים בהנצחה ושל העירייה בשיפור פני העיר. טקס הסרת הלוט לא סוקר על ידי העיתונות העברית. לאחר מלחמת יום הכיפורים נוספו ללוח שמותיהם של הנופלים במלחמה ולאחריה.

גן הבנים בקריית שלום צמוד למתחם שבט הצופים "הגבעה" בקריית שלום. בגן

תמונה 52: גן הבנים, קריית שלום

נקבע לוח זיכרון שמנציח את שמם של שישה בוגרי ובוגרות השבט שנפלו במערכות ישראל לאחר מלחמת יום הכיפורים. ההקשר התנועתי של מפעל ההנצחה בא לידי ביטוי מפורש בכתובת בתחתית לוח הזיכרון, מתחת לשמות הנופלים, על פיה השמות הם שמותיהם של בוגרי שבט "הגבעה".

לאחר התחבטות בשאלת ההנצחה הראויה של הנופלים בני השכונה, החליטה ב־1979 האספה הכללית של תושבי שכונת צהלה לקדם את בניית האנדרטה לזכר הנופלים בני השכונה.⁸ האספה הכללית החליטה כי כל יחידת משפחה בשכונה תשתתף בסכום של לפחות 500 ל"י במימון מיזם ההנצחה של השכונה שעלותו הוערכה ב־600-700 אלף ל"י. לצורך הקמת האנדרטה לבני המקום הוקמה ועדת הנצחה בת שלושה חברים. באוקטובר 1979 הודיעה האגודה השיתופית של השכונה לתושבים כי הפסל משה ציפר תרם את הפסל והאדריכל שמעון פובזנר עיצב את מרחב ההנצחה, וזאת ללא תמורה. לדעת יזמי ההנצחה, המקום ההולם לאנדרטה היה בראש גבעת האקליפטוסים, השולטת טופוגרפית על הסביבה הקרובה, בקרבת בית הנוער (לעתיד: המרכז הקהילתי) ברחוב אבנר. האנדרטה היא בצורת רחבת אבן מעוגלת ובמרכזה פסל מופשט מברונזה. הרחבה מוקפת בשוליים מוגבהים ועליהם כתובים באותיות מתכת שמות הנופלים בני השכונה. על הסלע המוצב במדשאה כתוב: "לזכרם".

ב־1984 אישרה העירייה להקים בשכונת נווה עופר אנדרטה לחללי התרסקות המסוק בנחל בזק. בתאונת האימונים שהתרחשה ב־24 בספטמבר 1984 נהרגו שלושה לוחמי חיל האוויר ושני לוחמי חטיבת גולני. היוזמה להקמת האנדרטה הייתה של אב שכול שבנו היה מדריך בשבט הצופים בשכונה. הסיכום היה שהאנדרטה תוקם ברחבת הדשא מאחורי המתנ"ס, וכי עלויות הביצוע יחולו על המשפחות השכולות. נקבע כי תחזוקת האנדרטה והגיגון ייעשו על ידי שבט הצופים. את האנדרטה עיצב דן רפפורט.⁹ האנדרטה היא בצורת זנב מסוק שנתרם על ידי חיל האוויר והוצב באלכסון על בסיס אבן שעליו חרותים שמות החללים בשני טורים: הטור מימין נושא את שמות שני לוחמי חטיבת גולני, והטור משמאל נושא את שמות שלושת לוחמי חיל האוויר. הפסוק

תמונה 53: גן הבנים, צהלה

תמונה 54: אנדרטה לזכר חללי אסון המסוק בנחל בזק, נווה עופר

הלקוח מקינת דוד על שאול ויהונתן, "מנשרים קלו מאריות גברו", מעניק ביטוי הולם לשילוב בין לוחמי חטיבת גולני ולוחמי חיל האוויר שנספו באסון. מכיוון שהגן נקרא על שמו של תורם, נדרשה הסכמתו לשילוב הנצחת החללים בגן הקרוי על שמו, וזו אכן ניתנה.¹⁰ טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה נערך ב"ח באב תשמ"ה, 24 בספטמבר 1985, ביום השנה לנפילת הלוחמים, בנוכחות ראש העירייה שלמה להט.

בערב יום הזיכרון תשמ"ח (19 באפריל 1988) השתתף ראש העירייה שלמה להט בטקס הסרת הלוט מעל לוח הנצחה לנופלים בשכונת מעוז אביב, שכונה שנוסדה ב-1954 כשכון אנשי צבא הקבע ואנשי כוחות הביטחון. היוזמה הייתה של ועד השכונה, ועיצב אותה האדריכל שמעון מילר. לוח הזיכרון מוצב ברחבה הגובלת בבית הספר היסודי מגן. הרחבה מגודרת בעמודי מתכת בצורה של קני מנורות. לוח הזיכרון הוא

תמונה 55: אנדרטה לזכר הנופלים, מעוז אביב

בצורת דף מתכת בהירה שקצהו התחתון מקושת ועליו חרוטים 22 שמות. בראש הלוח סמל צה"ל והכתובת: "לזכר יקירינו חללי מערכות ישראל". צדו האחורי של לוח הזיכרון פונה לרחוב, והמפגש עם השמות דורש עלייה לרחבה ועמידה מול לוח הזיכרון. על קיר האבן של הרחבה הפונה לרחוב נקבעה הכתובת: "הצבי ישראל על במותיך חלל, איך נפלו גיבורים" שלקוח מתוך קינת דוד (שמואל ב' א', י"ט). מיקומו של לוח הזיכרון על רחבה מוגבהת מהמדרכה רומזת לבמות הנזכרות בפסוק המקראי. כתוצאה מפניות של הורים שכולים ושל ועד שכונות רמת החי"ל וישגב הונצח זכר הנופלים בשלהי הקדנציה של ראש העירייה רוני מילוא (1993-1998) בגן שבמרכז השכונה, בסמוך למרכז הקהילתי. ההנצחה לא הייתה שמית ומיקומה לא נעשה בתיאום עם ועד השכונה. בשנת 2000 פנה ועד השכונה לראש העירייה רון חולדאי בבקשה לשנות את מיקום ההנצחה ולעשותה שמית.¹¹ אלא שבינתיים השתנתה מדיניות העירייה. בתגובה לפנייה נמסר כי העירייה החליטה להקים אתר הנצחה מרכזי לחללי מערכות ישראל בני העיר, "ולכן לא יאושר אתר הנצחה יחידי או שכונתי".¹² בכך נקבע כי ההנצחה של הבנים ושל הבנות תהיה להבא ברמה כלל-עירונית בלבד. ההחלטה לא פגעה בהנצחות הקיימות.

* * *

ב-1951 החליטה עיריית תל אביב-יפו לבנות אנדרטה מרכזית לזכר כל בני העיר שנפלו במלחמת העצמאות בכיכר העירייה המתוכננת. האנדרטה לנופלים לא הוקמה שם, ובמקומה נבנתה מאוחר יותר אנדרטת השואה והתקומה. לכאורה את מקומה של האנדרטה לזכר כל בני תל אביב שלא נבנתה מילא בית יד לבנים שנפתח באמצע שנות ה-60. אך הרעיון להנציח את זכר כל בני תל אביב שנפלו במערכות ישראל במתחם ייעודי במרחב הפתוח עלה שוב לסדר היום לאחר מלחמת יום הכיפורים, כעשור לאחר שנחנך בית יד לבנים. בדצמבר 1974 ביקשו הורים שכולים לעכב את ביצוע התוכנית להנצחת חללי מלחמת יום הכיפורים בעיר, ולתת עדיפות למפעל הנצחה כולל לנופלים במערכות ישראל בגן הבנים שייבנה בפארק הירקון וינציח את שמם של 2,600 בני תל אביב שנפלו במערכות ישראל. ראוויה לציון העובדה כי בשלב זה כבר נקבע השם "גן הבנים" למרחב ההנצחה המיועד.

בפגישה שנערכה בבית יד לבנים בין נציגי ארגון יד לבנים והנהלת העירייה באפריל 1975 סוכם כי, "הנהלת העירייה תקדם נטיעת פארק לזכר הבנים. הפארק יינטע באזור פארק הירקון".¹³ במאי 1976 ניסח ארגון יד לבנים את תפיסתו בנוגע לדפוסי ההנצחה שישולבו בגן הבנים. בין אלה היו כיכר לכנסים, אנדרטה לחייל הנעדר, והקמת "מוזיאון המגן והשחרור של תל אביב-יפו" שיספר את סיפור "ההיסטוריה של ההגנה והשחרור

של יפו-תל אביב והסביבה"¹⁴. בצמוד למוזיאון ייבנה אולם התייחדות לזכר הנופלים. הצעת ארגון יד לבנים לממלא מקום ראש העירייה יגאל גריפל הייתה להקים ועדת היגוי שתגבש רעיונות לגבי ההנצחה, ועדה ציבורית שתחת חסותה יגויסו הכספים הדרושים למימוש המפעל. כבר בשלב מוקדם היה ברור כי התוכנית להקים "גן מרכזי" לזכר כל בני תל אביב-יפו שנפלו במערכות ישראל בפארק הירקון תביא לכך שלא יקראו עוד גנים שכונתיים על שם הבנים שנפלו.¹⁵

בפועל, העובדה שמפעל ההנצחה לא היה מתקצב חתרה תחת מימושו. הוועדה הציבורית שאמורה הייתה לגייס כספים למימוש מיזם ההנצחה לא התכנסה מעולם. ב־1987 הסביר ראש העירייה שלמה להט כי ההבטחה לארגון יד לבנים להקצות שטח בגני יהושע הייתה מותנית בכך שההורים השכולים יאספו את הכסף; מכיוון ולא חלה התקדמות, העירייה אינה מחויבת עוד לעניין.¹⁶ עניין הקמת גן הבנים עלה שוב על סדר היום העירוני בנובמבר 1996 כשראש העירייה רוני מילוא קבע שיש להנציח את נופלי תל אביב-יפו באחד הגנים בעיר.¹⁷ על הפרק עמדו שתי הצעות: גן העצמאות ופארק הירקון. ניכר היה שהאחרים בעירייה לא היו מודעים לכך שהחלטה למקם את גן הבנים בפארק הירקון התקבלה כבר ב־1975. החידוש בהחלטה היה שהקמת גן הבנים המיועד לזכר חללי העיר הייתה מפעל הנצחה של העירייה. כפי שיתברר, משמעות הדבר הייתה שהעירייה לא רק הקצתה שטח מתאים להנצחה, אלא גם לקחה

תמונה 56: גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון)

תמונה 57: גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון)

על עצמה את מימון מפעל ההנצחה ותכללה את תהליך הוצאתו לפועל של הקונצפט הרעיוני והאדריכלי.

הקמת גן הבנים כמפעל הנצחה עירוני יצאה לדרך לאחר שרון חולדאי נבחר לראשות העירייה ב-1998. במאמר שהתפרסם במקומון ידיעות תל אביב לרגל יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל תש"ס, כתב פרופסור אסא כשר, שהיה בין חברי ועדת ההיגוי של מפעל גן הבנים, כי "אין בתל אביב אנדרטה כללית ואישית, נגישה ומרכזית ומטופחת".¹⁸ לאחר גיבושו של הקונצפט האדריכלי של גן הבנים הוא הוצג להנהלת העירייה בישיבה שנערכה ב-19 בנובמבר 2000. לאחר שהנהלת העירייה אישרה את מפעל ההנצחה הוא עלה לדיון בישיבת מועצת העירייה שנערכה ב-10 בדצמבר 2000. בדבריו בישיבת ההנהלה הסביר ראש העירייה כי "אין מקום מרכזי, מכובד שמנציח את בני העיר תל אביב-יפו הנופלים. גם אין מקום [...] בו ניתן לערוך איזהו טקס משמעותי שמתחבר עם אתר הנצחה לנופלי העיר תל אביב-יפו".¹⁹ בדבריו בישיבת מועצת העירייה פירט כי אחת הטענות של המשפחות השכולות היא "שיד לבנים איננו אתר הנצחה מתאים".²⁰ ההצעה הייתה להקים את אתר ההנצחה בשטח של כ-50 דונם בחלקו המערבי של פארק הירקון, בשטח שהתפנה במקום שיועד בעבר לבנייתו של אצטדיון מכבי. השטח תואר "כפצע פתוח בלב ליבה של העיר".²¹ שטח מוזנח, עם שפכי פסולת בניין, מועד לפלישות. במובן זה, הקמת גן הבנים בשטח זה הייתה גם חלק מתהליך שיקום סביבתי במסגרת שילובו של השטח בפארק הירקון. כפי שהסביר ראש העירייה, היה צורך דחוף לפתח את השטח, וכך ניתן "באותה הזדמנות לעשות את אותה הנצחה". במונחים מעשיים, כך ראש העירייה, "יש לנו פארק, אפשר לטפל בו. אנו יכולים לטפל בו כפארק בכל מקרה. יש לנו מצב שנקרא – בנים שלא הונצחו. לחבר את העניין ולעשות את זה במסלול אחד".²²

עבור ראש העיר, הדיון בהנהלת העיר נסוב סביב שתי שאלות הכרוכות זו בזו: האם להקים את גן הבנים, והאם להקים אותו במקום המוצע. חולדאי תמך במפעל ההנצחה המרכזי, וסבר שהמיקום ראוי: "זה מקום שנראה לי מתאים – כי הוא מקום מרכזי, כי הוא מקום מכובד, הוא מרכז העיר כבר היום – פארק יהושוע (כך!)".²³ בדיון בהנהלת העירייה התנגד נציג סיעת הירוקים, פאר ויסנר, לגן הבנים במתכונתו המוצעת. מבחינתו, המקום היה צריך להיות פארק ולא אתר הנצחה. הטענה כי "מספיק עם אתרי הנצחה" הייתה אכן פרובוקטיבית, אך בתמצית, טענתו של נציג הירוקים הייתה שהשטח נועד לפעילויות של נופש ופנאי: "שחררנו את זה למטרות שאנשים יוכלו ליהנות".²⁴ כחלופה לאתר ההנצחה הציע לשפץ את בית יד לבנים או למכור את המקום ולבנות תמורתו אתר הנצחה בפארק הדרום. חבר המועצה וירשובסקי ביקש זמן לשקול אם אכן ראוי להקים את גן הבנים במקום המוצע, אך ראש העירייה דחק, וההחלטה שביקש אכן התקבלה:

עיריית תל אביב מברכת על פיתוח פארק יהושוע בקטע שפונה על ידי "מכבי תל אביב" ותעשה הכול להפיכתו לפארק אינטנסיבי, יפה ומכובד, שבמסגרתו יונצחו בני תל אביב-יפו שנפלו במערכות ישראל. הפארק יהיה פארק פתוח, לשימוש הציבור – בכל עת.²⁵

בישיבת המועצה ב-10 בדצמבר 2000 הציג חולדאי את החלטת הנהלת העירייה להקים "אתר הנצחה לחללי העיר, חללי כל מערכות ישראל בני העיר" שייבנה בפארק הירקון. בדיון שנערך במועצה לא נרשמה התנגדות להנצחה, למעט חזרה על הרעיון להקים את גן הבנים בפארק הדרום, כדי לקדם את פיתוח וטיפוח הפארק הדרומי. למעשה, בעת שמועצת העירייה דנה בהקמת גן הבנים בפארק הירקון כבר הסתיים פינוי השטח מפסולת לשם הקמת אתר ההנצחה. עבודות ההקמה נמשכו כשנתיים. הגן נחנך בערב יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל תשס"ב-2002.

אדריכלות נוף הזיכרון

על מלאכת עיצובו והקמתו של גן הבנים העירוני הופקד גדעון שריג, אדריכל פארק הירקון מאז שלהי שנות ה-70. ההחלטה להפקיד את המלאכה בידיו הייתה לא רק ביטוי של הערכה ושל אמון באדריכל, אלא גם ביטוי לתפיסה המנחה שיש לשלב את גן הבנים בתכנון הכללי של פארק הירקון כמרחב פתוח וירוק. תפיסה זאת הוצגה על ידי שריג בדבריו בישיבת ההנהלה שאישרה את הקמת גן הבנים.

פארק הירקון כולל מתחמים ייעודיים, ביניהם הגנים הנושאים: גן הוורדים, הגן הטרופי, ושלושה גנים שתוכננו על ידי גדעון שריג: גן הסלעים, גן הקקטוסים, הגן הגזום. כל הגנים האלו נמצאו ממזרח לנתיבי איילון. בדומה לגנים האחרים, גם גן הבנים הוא גן נושאי, אך נושאו אינו צמחייה או אלמנט נופי, אלא ההנצחה כפונקציה סמלית המקבלת ביטוי חזותי בנוף המקומי. להבדיל מהגנים הייחודיים המתפקדים כאתרים נפרדים שהכניסה אליהם בתשלום, גן הבנים הוא חלק מפארק הירקון, פתוח ונגיש לקהל הרחב. גבולותיו אינם מסומנים בגדרות, כאשר עורק התנועה המרכזיים מצפון וממזרח ונהר הירקון מדרום מציעים גבולות טבעיים.

שילוב אתר ההנצחה בנוף פארק הירקון היה גם אילוץ וגם הזדמנות. מחד הצורך לשלב את ההנצחה בנוף המקומי של הפארק המשמש כמקום מרגוע ונופש כך שתתאפשר גישה חופשית לקהל מבקרים מגוון מבלי שתיווצר תחושה של זילות הזיכרון. מאידך עיצובו של גן הבנים היה הזדמנות להציע פתרונות יצירתיים לשילובם של אלמנטים של הנצחה בנוף הנוטע של הפארק.

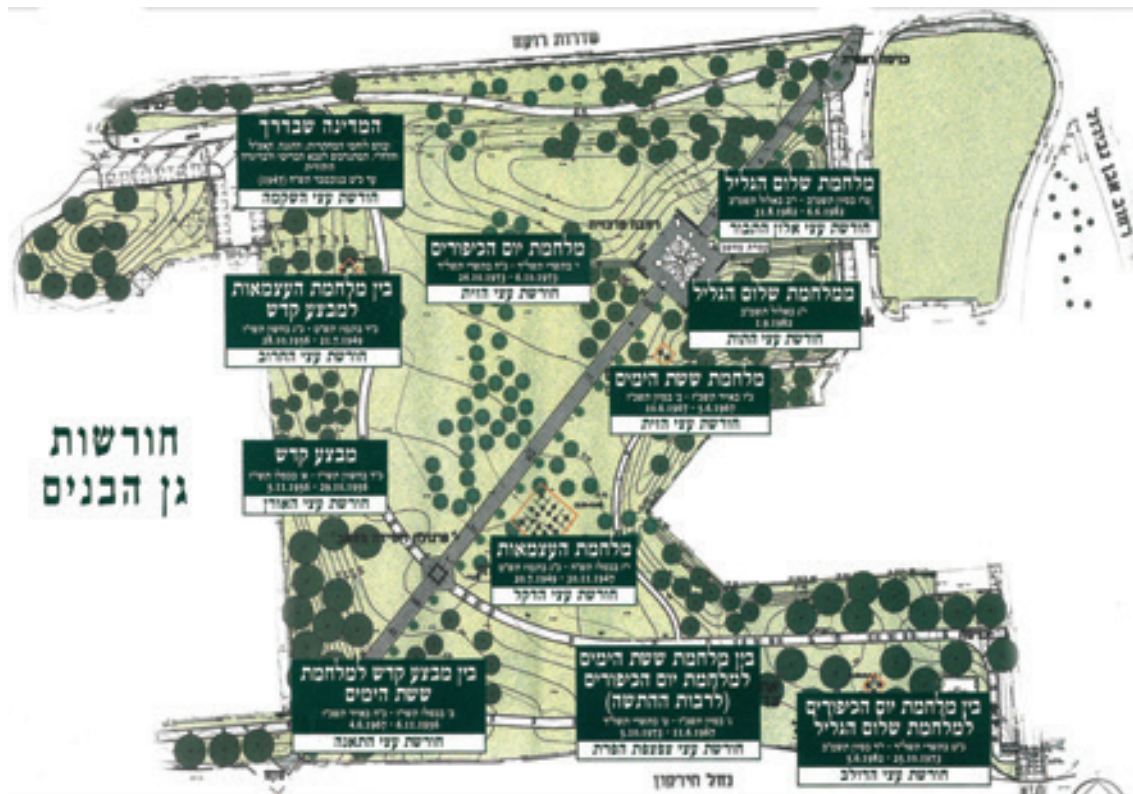
השימוש בשם "גן הבנים" הופיע כבר ב-1976, כאשר התקבלה ההחלטה העקרונית

להקים את אתר ההנצחה הכללי לבני תל אביב בפארק הירקון. אתר ההנצחה לא נבנה אמנם במקום שהוצע, אך השם גן הבנים נשמר. בדיון בהנהלת העירייה הציע חולדאי לקרוא את שמו של אתר ההנצחה העתיד להיבנות במערב פארק הירקון בשם "גן הבנים".²⁶ בדיון קבע ממלא מקום ראש העירייה וראש סיעת העבודה נתן וולוף כי השם "לא נראה" לו, אך לא נימק מדוע; בהתאם לכללי התקינות הפוליטית הציע מיכאל רועה, נציג מר"צ, את השם "גן הבנים והבנות".²⁷ מבחינת חולדאי חשובה הייתה ההחלטה העקרונית על הקמת גן הזיכרון, כאשר "על השם אפשר להתווכח".

בפועל לא היה ויכוח. ההחלטה הרשמית לקרוא לפארק ההנצחה בשם "גן הבנים" התקבלה על ידי צוות ההיגוי כארבעה חודשים לאחר שמועצת העירייה אישרה את המיזם.²⁸ השם התקבל מבלי שנדונו חלופות: גן הבנים היה סוגה מוכרת בגיאוגרפיה של הנצחת חללי מערכות ישראל ביישובים עירוניים, מקום מתאים להצבת מצבת זיכרון (אובליסק או קיר) עם שמות הנופלים.

בדברים שנשא לכבוד יום העצמאות הראשון הצהיר דוד בן-גוריון: "לא במצבות אבנים ועצים נחקק ונשמור את זכר הגיבורים, אלא ברחשי הערצה וגאון שיהיו בלב האומה לעולם ועד".²⁹ הייתה זו משאת נפש שביטאה את הכמיהה לשילובו של זיכרון הנופלים בחיי האומה מבלי להזדקק למתווכים חומריים שיש להם אסוציאציה פגאנית. בפועל, בניית מצבות אבן ונטיעת עצים, חורשות ויערות לזכרם של נופלים הייתה חלק בלתי נפרד מהפרקטיקה של ההנצחה הציונית ושל הנצחת הנופלים בפרט בנוף הישראלי. כפי שמלמדים גני הבנים או גני הזיכרון ביישובים ישראליים, מצבות אבן שעליהן חקוקים שמות הנופלים הניצבות בגנים נטועים גם היא הייתה אופיינית הנצחה זמינה.

התפיסה כי אתר הנצחה ראוי הוא יותר מאשר אנדרטה בלבד מבטאת את השאיפה לחרוג מעבר למוכר ולידוע ולהציע פתרונות מקוריים לפואטיקה של ההנצחה במרחב. במהלך ישיבת מועצת העירייה שנערכה בדצמבר 2000, בה הוצג מיזם גן הבנים, העירה מרים (מיקי) מזר, יו"ר מועצת העירייה שעמדה בראש צוות ההיגוי של מיזם ההנצחה: "זה יהיה ירוק. זה לא אבן. אתר ההנצחה זה לא רק האנדרטה. זה חורשות. חורשות".³⁰ חשיבות החורשות בגן הבנים בתל אביב הייתה חלק מהתפיסה התכנונית של גדעון שריג, ולפיה הגן הוא לא רק חלק מהפארק, אלא גם חלק בלתי נפרד ממרקם הזיכרון: לא אנדרטה בגן, כמו בגן העצמאות ובגן הכובשים בתל אביב, אלא גן המשמש כסביבת זיכרון המשלבת את האבן ואת החורשות כמרכיבים משתרגים במארג ההנצחה.³¹ פתרון שונה לשילוב של חורשה ואנדרטה לזכר הנופלים נמצא באתר ההנצחה המרכזי לחללי גוש דן שליד תל השומר. בראשית שנות החמישים ניטעה שם חורשת הגיבורים, שכל עץ בה מנציח נופל ששמו, מקום ומועד נפילתו במלחמת העצמאות נחרתו על טבלת נחושת המוצבת למרגלות העץ. העיקרון הוא

תמונה 58: מפה, גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון)

שלכל נופל יש עץ. מאוחר יותר נבנו באתר קירות וזיכרון ועליהם נחקקו גם כן שמות הנופלים המונצחים בחורשת הגיבורים.

גן הבנים בפארק הירקון מציע גישה מקורית למיקום הזיכרון בזמן ההיסטורי ובמרחב ההנצחה: לא הגישה השגורה של "עץ לזכר כל נופל"³², אלא אחת עשרה חורשות נושאות של עצי ארץ-ישראל, המייצגות כל אחת פרק בתולדות מלחמות ישראל. כמו בגן בית יד לבנים, גם בגן הבנים הצמחייה ייצגה את הנוף הארץ-ישראלי, אלא שבגן הבנים הצמחייה גם שולבה בפרישתה של ההיסטוריה במרחב. החלוקה הכרונולוגית לפרקים היסטוריים עוקבים נעשתה על פי הנחיית מחלקת ההיסטוריה של צה"ל. בחירת העצים לכל אחת מהחורשות הייתה בחירה של האדריכל. חורשת עצי שקמים מייצגת את התקופה שלפני החלטת החלוקה של האו"ם בכ"ט בנובמבר; חורשת עצי דקל מייצגת את מלחמת העצמאות וחורשת אלון התבור מייצגת את מלחמת שלום הגליל.

בדבריו להנהלת העירייה הדגיש גדעון שריג שהעצים ייצגו אופציה של מקומיות:

כולם עצים שגדלים בשפלת החוף. חרוב, תמה, תות לבן, כאשר עץ התות הוא אחד מעצי תל אביב המובהקים. אקליפטוס – שהוא המאפיין של הירקון. זית – כעץ שיש בו איזה בעייתיות אבל עדיין הוא מאוד חשוב. אורן – שישנו בסביבה הזאת. אלון תבור, שנחל הירקון הוא גבול התפוצה הדרומי שלו.³³

בנוסף ניטעו בגן הבנים עצי דולב ותאנה, צפצפת הפרת ודקל. האקליפטוס לא נכלל בסופו של דבר במניין העצים הנטועים בגן הבנים. אין קשר סמלי מובהק בין סוג העצים ובין המלחמה או התקופה שהחורשה מייצגת. למרות זאת, את התקופה שלפני הקמת מדינת ישראל מייצגים עצי השקמה, ששייכים לנוסטלגיה לתל אביב הקטנה, דבר שבא לידי ביטוי, למשל, בשיר "גן השקמים". אך מן הנמנע לייחס משמעות סמלית לכך שעצי אורן הם שמייצגים את מלחמת קדש, מלחמה שהתנהלה במדבר סיני הצחיח. שמותיהם של בני ובנות תל אביב שנפלו במערכות ישראל המונצחים בגן הבנים חקוקים על עמודי הנצחה. בכל אחת מהחורשות ניצב מקבץ של עמודי הנצחה שעל כל אחד מהם חקוקים שמות הנופלים במלחמה או בתקופה שמייצגת החורשה. עמודי ההנצחה ניצבים במרחב הפתוח, חשופים לאיתני הטבע, וזאת בניגוד לבית יד לבנים, שם חקוקים השמות על לוחות באולם סגור המתפקד כמקדש-מעט. בדיון של צוות ההיגוי הוצגו שלוש חלופות בנוגע לצורתם של עמודי ההנצחה: אבן שטוחה, אבן אלכסונית ואובליסק.³⁴ רוב חברי ועדת ההיגוי תמכו ברעיון של אובליסק.³⁵ עמודי ההנצחה הם בצורת עמודים בעלי ארבע פאות משחם שחור שראשם קטום. עמודי האבן הקטומים מסמלים את החיים שנגדעו. אבן השחם השחור מזכירה את אנדרטת וייטנאם בווייטנאם הבירה. בדומה לאנדרטת וייטנאם, גם בגן הבנים אפשר שדמות המתבונן בשמות משתקפת בפאת העמוד עליו חקוקים השמות.

השמות החקוקים על כל אחת מדפנות עמודי ההנצחה מסודרים בסדר אלפביתי. בראשית 2001 נקבע שכל חלל מיוצג על ידי שמו בלבד (כולל כינוי), ללא תאריך לידה ומוות, נסיבות המוות, שייכות חילית או ציון מקום הנפילה.³⁶ סידור זה של השמות מדגיש את התפיסה של שוויון מוחלט בין כל המונצחים, אפילו אם סיפור חייהם ונסיבות מותם היו שונים. מספר העמודים בכל מקבץ משתנה בהתאם למספר הנופלים. כך, שמותיהם של בני תל אביב שנפלו במלחמת העצמאות חקוקים על דפנות שישה עשר עמודים, בעוד שמותיהם של בני תל אביב שנפלו במבצע קדש חקוקים על דפנותיו של עמוד אחד.

לאחר שנחנך גן הבנים התברר כי החלוקה של ההיסטוריה לתקופות, שעל פיה נקבע

פיזור השמות בחורשות השונות הייתה בעייתית עבור חלק מהמשפחות השכולות. על פי החלוקה הרשמית שיושמה בגן הבנים, מלחמת יום הכיפורים החלה ב־6 באוקטובר 1973 והסתיימה ב־24 באוקטובר 1973. בהתאמה, רק מי שנפלו במסגרת זמן זו הונצחו בחורשת מלחמת יום הכיפורים. לקביעה זו התנגדה משפחה שכולה שיקרה נפל ב־25 באוקטובר ולכן הונצח כ"חלל בין המלחמות", קטגוריה שכללה את מי שנפלו בין מלחמת יום הכיפורים ובין מלחמת שלום הגליל. דרישת המשפחה הייתה לכלול את הנופל בין חללי מלחמת יום הכיפורים. ביוני 2002 התכנסה ועדת ההיגוי של גן הבנים והחליטה להיענות לדרישת המשפחה ולהוסיף את שמו לעמודי ההנצחה של מלחמת יום הכיפורים.³⁷ בהמשך הוחלט להתאים את החלוקה לתקופות לזו הנהוגה בבית יד לבנים, שם לוח הזיכרון לנופלים במלחמת יום הכיפורים כולל את מי שנפלו עד ה־24 באפריל 1974 (יום הזיכרון לנופלים לשל"ד).

המפגש עם השמות הוא בעל חשיבות עליונה בכינונו של ממשק חווייתי המתפקד כמקום של זיכרון. ההחלטה לבזר את הנצחת השמות ברחבי גן הבנים, ולא לרכז אותם על קיר הנצחה, כמקובל, היא בעלת משמעות אסטרטגית. בעוד קיר הנצחה מרכזי מייצר מפגש בו המבקר ניצב אל מול או לנוכח השמות, הפיזור המרחבי של עמודי ההנצחה בשטח גן הבנים יוצר מצב שבו המבקרים בגן הבנים הולכים בין השמות. השמות הגלויים לעיניו של המבקר הניצב אל מול פאה של עמוד הנצחה מסוים הם רק חלק קטן מהרשימה הארוכה שנפרשת ברחבי הגן על דפנות 41 עמודי ההנצחה הפזורים ב־11 חורשות. תוצאת לוואי של השימוש בעמודי הנצחה היא שהמבקר אינו יכול לראות את רשימת הנופלים כולה, אלא רק מקטעים השייכים כל אחד לפרק מוגדר ברצף ההיסטורי של מערכות ישראל.

החלוקה לאחת עשרה תקופות היסטוריות עוקבות, שכל אחת מיוצגת על ידי חורשה ועל ידי מקבץ של עמודי זיכרון, מבוססת על רצף כרונולוגי ברור, כאשר לכל תקופה יש מקום מוגדר במרחב ההנצחה. מתבקשת האפשרות שהתנועה במרחב ההנצחה תייצג את ההתקדמות על ציר הזמן מתקופת הבראשית של "המדינה שבדרך" ועד הפרק האחרון שבינו "ממלחמת שלום הגליל". אלא שהפריסה המרחבית של הזיכרון בגן הבנים מאתגרת את התפיסה של ההיסטוריה כתנועה חד־כיוונית על ציר הזמן. הקרבה במרחב בין חורשות סמוכות אינה מעידה על סמיכות זמנים של התקופות המיוצגות על ידיהן. בהיעדר שביל שמחבר בין החורשות ומוביל את המבקר ביניהן בהתאמה להתקדמות לינארית על ציר הזמן ההיסטורי, עיצוב גן הבנים מוותר במודע על הניסיון לנסח בנוף יחסים של "קודם" ו"אחר כך": מכיוון שהנוף המקומי אינו מציע אופציה ממשית להתקדמות לאורך ציר הזמן, התנועה במרחב אינה מחויבת לסיפור היסטורי שיש לו התחלה, אמצע וסוף. ארגון מרחבי זה של ההיסטוריה אינו מקל על ההתמצאות של מבקרים בגן שאין בידם מפה או שאין להם ידע מוקדם על מיקום ההנצחה; עבור

מבקרים אלה, החיפוש אחר שמות הנופלים הוא מסע של ניסוי ותעייה במרחב הגן. בה בעת, סידור זה של מקבצי השמות מדגיש כי הזיכרון של כל אחד מהנופלים הוא על-זמני, ואינו מחויב למיקום השם על ציר הזמן ההיסטורי.

השבילים בגן הבנים אינם מובילים לחורשות ולמקבצי עמודי ההנצחה הניצבים שם. בעיקרון, מי שמבקש להגיע לעמודי ההנצחה חייב לרדת מהשביל ולדרוך על הדשא. מאז 2003, עת נקבע מסלולו של שביל ישראל, השבילים המקיפים את הגן בצפון ובדרומו, על גדת הירקון, מתלכדים עם שביל ישראל. שבילים היקפיים אלה מקושרים על ידי שני שבילים מרכזיים העוברים בשטח הגן. האחד הוא שביל המיועד להולכי רגל ורוכבי אופניים ולאורכו מספר ספסלים. השני הוא השדרה המרכזית: שביל מאבני בזלת אפורה ושוליים מאבני בזלת שחורה שלאורכו, מצדו המזרחי, נטועה שורה של עצי דקל. השדרה המרכזית מובילה בקו אלכסוני ישר מהכניסה לגן, בקצהו הצפון-מזרחי, שם נמצאים השלט עם שם הגן, עמדת מחשב ומפה, למפגש עם טיילת פארק הירקון, בקצה הדרום-מערבי.

השדרה המרכזית עוברת ברחבה המרכזית המעוצבת כגן סלעים שבמרכזו אמות מים קצרות. הרחבה בנויה כריבועים קונצנטריים. בריבוע הפנימי, המרוצף באריחים מאבני חול בהירות, נמצאות אמות המים המגיעות עד שולי השטח. אמות המים ניזונות משתים עשרה נביעות המסודרות בריבוע במרכז השטח. הריבוע הפנימי מוקף בשטח מרוצף באריחי בזלת אפורה. שולי הרחבה המרכזית מעוטרים באריחי בזלת שחורים. הרחבה המרכזית, שהיא המרכז הסמלי של האתר, טעונה במשמעויות סמליות. משמעויות אלה מקודדות בשיח חזותי של ניגודים שתומך בכינונו של אתר ההנצחה כמקום של זיכרון. האחד הוא הניגוד בין הריצוף הבהיר מאבן חול במרכז והריצוף הכהה מבולת בחלק החיצוני של הרחבה. השני הוא הניגוד בין המים הזורמים, המסמלים את החיים, ובין האבן הקפואה במקומה. תוספת מאוחרת לשיח הניגודים המקומי הם העצים הצומחים למרגלות הסלעים הפזורים ברחבה המרכזית. עצים אלה לא נשתלו בגן. הם הכו שורש. בנוכחותה המתריסה, העלווה הירוקה המבצבצת בחרכים שבאבן היא הצהרה חד-משמעית על ניצחון החיים.

ברחבה המרכזית פזורים שנים עשר סלעים. חברי ועדת ההיגוי התבקשו לבחור בין אבני גרניט, אבני צור ואבני גיר. ההחלטה של ועדת ההיגוי הייתה ש"תועדף האבן העמידה ביותר". בפועל ניצבים ברחבה המרכזית סלעי קונגלומרט: סלעי משקע שהם תלכידים של חלוקי נחל. סלעי קונגלומרט אינם מקרינים תחושה של עמידות ושל עוצמה, אך הרושם כאילו הסלע מתפורר הוא מטעה. בפועל, המסר החזותי הוא של לכידות. בה בעת, הסלע המורכב מחלוקי נחל מציע מבע חזותי לרעיון שהבנים המונצחים בגן הם כל אחד אישיות נפרדת (ולכל אחד יש שם), אך הם מאוגדים ומלוכדים יחדיו: הסלע ממחיש את הרעיון כי הפרט והקבוצה, היחיד והכלל משלימים

תמונה 59: הרחבה המרכזית, גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון)

זה את זה ויוצרים אחדות שאינה אחידות. מסר סמלי זה בא לידי ביטוי גם במספרם של הסלעים ושל מבועי המים: שנים עשר, כמניין שבטי ישראל, שהוא גם מספר המשוואות המודלקות בערב יום העצמאות בטקס הממלכתי בהר הרצל. האיקונוגרפיה של הרחבה המרכזית מנוסחת במונחים של חומר ושל אדריכלות, אך בולטת היעדרותה של התייחסות מילולית כלשהי לנושא הזיכרון, כמו פסוק מקראי או ציטוט מהשירה העברית המשמשים כמוטו ומספקים הקשר תרבותי למשמעות המוות וההנצחה. אמנם ועדת ההיגוי של גן הבנים ביקשה למצוא בגן מקום מתאים לפסוק המבטא את חזון אחרית הימים על שלום עלי אדמות: "ולא ילמדו עוד מלחמה" (ישעיהו ב' 4; מיכה ד' 1), אך הפסוק לא נעשה חלק מהמרקם הסמיוטי של גן הבנים. בהיעדרם של שלטים וטקסטים ברחבי הגן המספקים הסבר והקשר, וללא הפאתוס הנלווה לפסוקים ומשפטים עתירי משמעות השייכים לנכסי צאן ברזל של תרבות ההנצחה, מקומו של הזיכרון הוא במפגש עם אלפי השמות החקוקים על עמודי ההנצחה הפזורים בין החורשות וברחבי הגן הירוק והמטופח, שמקרין שלוה ורוגע. בגן הבנים לזכור פירושו ללכת בין השמות.

תמונה 60: גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון)

8

לזכר השואה, התקומה, הגיבורים והקורבנות

אנדרטת השואה והתקומה

מרעיון לתחרות: 1962-1972

בעקבות פנייה של ראשי ארגוני הלוחמים בנאצים ב־1962 הודיע ראש העירייה מרדכי נמיר (מפא"י) על תמיכתו בהקמת אנדרטה מרכזית בעיר לזכר "הלוחמים היהודים שנפלו במערכה נגד הנאצים".¹ ההסכמה למיזם הנצחה מרכזי של המלחמה בנאצים הייתה ביטוי לרוח התקופה בה משפט אייכמן מיקד את תשומת הלב הציבורית בשואת יהודי אירופה. ב־1964 החליטה העירייה על הקמת אנדרטה לשואה בכיכר מלכי ישראל שבעת הזאת הייתה בשלבים הסופיים של בנייתה.² ב־1965 נמסר לציבור כי "כיכר מלכי ישראל בתל אביב תהיה הכיכר הייצוגית בעיר", וכי בפניה הדרום-מזרחית של הכיכר "אותר מקום לאנדרטה לזכר קורבנות השואה והגבורה (כך!)".³ ההחלטה להציב את האנדרטה לשואה בכיכר סימנה כי הקמת האנדרטה לנופלים באתר ירדה מסדר היום העירוני.

בעוד המיקום נקבע, שאלת נושא האנדרטה לא הייתה עדיין עניין סגור. הרעיון המקורי היה להקים אנדרטה לזכר החיילים היהודים שנספו במאבק נגד הנאצים. בשנים שלאחר מכן הופיעו וריאציות על השם שהדהדו את האתוס הציוני ותרבות זיכרון השואה המתעצבת בישראל. אחת מהן הייתה אנדרטה לזכר קורבנות השואה.⁴ האחרת הייתה אנדרטה לשואה ולגבורה – שילוב נושאי שבא לידי ביטוי גם בשמו של יום הזיכרון הממלכתי: יום השואה והגבורה.⁵ בחזונו של מרדכי נמיר, האנדרטה "תיתן ביטוי למשמעות האיומה של השמדת קיבוצי עמנו בגולה, ולרוח ההתקוממות של הלוחמים היהודיים, מתוך כמיהה לקוממיות ישראל".⁶ ממדי האנדרטה אמורים היו

להיות מרשימים, "כך שתהיה לתפארת העיר והמקום". בפברואר 1968, בהתקרב יום השנה ה-25 למרד גטו ורשה, החליטה הנהלת העירייה להציב לוח זיכרון והתייחדות במקום המיועד לאנדרטה לשואה ולגבורה (כך!) בכיכר מלכי ישראל.⁷ לא ברור אם החלטה זאת בוצעה.

ב-1969 החליף יהושע רבינוביץ את מרדכי נמיר כראש העירייה. רבינוביץ קידם את מיזם האנדרטה שקודמו החל בו.⁸ הכוונה הייתה להקים את האנדרטה בשנת ה-25 למדינת ישראל שחלה בתשל"ג/1973.⁹ בישיבת הנהלת העירייה ביוני 1969 הודיע רבינוביץ כי פנה לאגודת המהנדסים והאדריכלים לקבוע ועדת שופטים לבחירת האנדרטה שתוקם בכיכר. בהודמנות זו הכריז: "האנדרטה שתוקם בכיכר לא תפגע ברגשות החוגים הדתיים",¹⁰ שפירוש הדבר היה שהאנדרטה לא תהיה בדמות פסל פיגורטיבי. בטקס קצר שנערך בכיכר מלכי ישראל בנוכחות באי הכנס הבינלאומי של הלוחמים בנאצים הכריז רבינוביץ על הקמתה של אנדרטה במקום הזה "לזכר קורבנות השואה והגבורה".¹¹ הוא הוסיף שתוכרז תחרות "בין טובי הפסלים" להקמת האנדרטה. באפריל 1970 הסמיכה ועדת הכספים את ראש העירייה לפעול להקמת האנדרטה ולהכריז לשם כך על תחרות פומבית. מנחם סבירדור, ראש סיעת גח"ל במועצה, התנגד לבניית האנדרטה בכיכר מלכי ישראל: לדעתו הקמת האנדרטה בכיכר העירונית הייתה בגדר מה שכינה "חילול הקודש".¹² הנהלת העירייה דחתה את התנגדותו. מועצת העירייה אישרה את הקמת האנדרטה בראשית יוני 1970.¹³ ראש העירייה כינס ועדת היגוי להכנת תחרות לעיצוב האנדרטה. בישיבה הראשונה שנערכה בנובמבר 1970 רבינוביץ יידע את חברי הוועדה על המיקום שנקבע לאנדרטה בכיכר העיר וקבע כי האנדרטה תוקדש לשואה ולתקומת ישראל.¹⁴ בישיבה זו נקבע כי התחרות תהיה סגורה וכי יוזמנו האמנים צבי אלדובי, יצחק דנציג, פנחס עשת, דב פייגין, משה ציפר, מנשה קדישמן, דני קרוון, משה שטרנשוס, יחיאל שמי ויגאל תומרקין. התקציב המשוער היה 500,000 ₪, כשהמקורות היו הסוכנות וקרן תל אביב לאמנות. החלטה בעלת חשיבות עקרונית הייתה שהאנדרטה לא תהיה בצורת פסל פיגורטיבי על מנת שלא לפגוע באוכלוסייה הדתית. במקביל נקבע כי על האנדרטה להתאים לסביבה.¹⁵

בישיבה זו גם הוחלט לפנות למשורר ולפרטיון אבא קובנר לכתוב את הפרוגרמה שתוצג למשתתפי התחרות. "הרעיון לאנדרטה" שניסח קובנר היה מסמך קצר שהגיע לראש העירייה שבועות ספורים אחר כך. על פי קובנר, האנדרטה אמורה הייתה לתפקד כ"שהות לזיכרון" באתר הנמצא "בלב הפועם של העיר העברית".¹⁶ פירושו של דבר היה "יצירת מוקד חזותי שיהא בו מן הכוח להעביר את הניצבים לפניו ולו לרגע מועט אל מעבר ליום-יום, אל הנותן טעם ומשמעות לחיים הרוחשים כאן וסביב סביב". את הקשר התוכני בין השואה והתקומה ניסח כך:

בת"ש-תש"ה נכרתה יהדות אירופה. בתש"ח קמה מדינת ישראל. לכאורה, ובאופן פשטני, משמש מאורע התקומה כתשובה לשואה. אך לאושוויץ אין ולא יכולה להיות תשובה. אשר אירע שם, בשואה ובמרד, הוא תהומו של ייאוש. קוממיות ישראל מאפשרת לנו לשאת את הזיכרון הנורא הזה בלא ייאוש, אך לא בלי חרדה.

על פי קובנר, האנדרטה העתידה לקום בכיכר מלכי ישראל צריכה לתת ביטוי למה שקרא לו "כפל הזיכרון" – הם היגון והתקווה שטבועים בקיום הישראלי. עם קבלת המתווה הרעיוני של האנדרטה שניסח קובנר כינס ראש העירייה את ועדת ההיגוי להקמת האנדרטה. בישיבה טען רבינוביץ כי בהצעה של קובנר אין איזון בין השואה לתקומה.¹⁷ הנוכחים הסכימו עמו. סוכם כי ראש העירייה ייפגש עם קובנר לדון בעניין זה. בפועל, נוסח הפרוגרמה שניתן למשתתפים בתחרות היה זהה לנוסח המקורי שהגיש קובנר. מועד הגשת ההצעות בתחרות הסגורה נקבע לאמצע יוני 1971, אך נדחה ל-27 בפברואר 1972.

לאחר הגשת ההצעות התכנס חבר השופטים לדון בשש ההצעות מבין השבע שהתקבלו וענו על דרישות התחרות. חבר השופטים כלל שלושה מומחים ושמונה נציגי ציבור. למומחים ניתן קול כפול. את הציבור ייצגו ראש העירייה יהושע רבינוביץ; ראשי העירייה לשעבר מרדכי נמיר וחיים לבנון; סגן ראש העירייה חיים בסוק; ראש סיעת גח"ל במועצת העירייה, מנחם סבידור; מנהל יד ושם, יצחק ארד; פסח בורשטיין, נציג ארגון הלוחמים בנאצים והמשורר והפרטין אבא קובנר, שגם ניסח את המתווה הרעיוני של האנדרטה. המומחים כללו את האדריכלים אריה שרון ואברהם יסקי, המופקד על עיצוב כיכר העיר; דן הופנר, מנהל בצלאל, וד"ר חיים גמזו, מנהל מוזיאון תל אביב לאמנות, שפרש מחבר השופטים מנימוקי בריאות לאחר הכרזת התחרות. אריה שרון היה יו"ר חבר השופטים. חבר השופטים התייעץ במומחים נוספים, שלא הייתה להם זכות הצבעה, ביניהם פרופ' קארל סנדברג (הולנד), ד"ר חיים גמזו, הצייר מרדכי ארדון והאדריכל יעקב רכטר.

במהלך הדיונים של חבר השופטים הסתייגו נציגי הציבור מההצעות שהוגשו. ברור היה כי ההצעות שהוגשו לא עלו בקנה אחד עם הציפיות שהיו להם. על הציפיות של כמה משופטי התחרות ניתן ללמוד מההצעות עיצוביות שהציעו קודם לתחרות. בגרסה ראשונית של הפרוגרמה הרעיונית שהתבקש לכתוב שילב אבא קובנר הצעה קונקרטית כיצד ניתן לייצג חזותית ולהמחיש חומרית את התפיסה הרעיונית. להבחנתו, מסילת הברזל – "הדרך אל הקץ" – הייתה לסמל השואה, בעוד סולם יעקב ייצג את חלום ישראל – "דרך לאין קץ". על פי הצעתו המקורית, ניתן היה להמחיש את הרעיון המטפיזי של האנדרטה על ידי התנשאותה של מסילת הברזל כסולם יעקב מעל פני

האדמה בכיוון מעלה, לשמים. מרדכי נמיר סבר כי השאיפה צריכה להיות "מונומנט בגובה רב ביותר, ככל האפשר, נוסח האובליסקים המצריים הקדומים".¹⁸ כפי שהסביר, היתרון היה שהאובליסק לא יגזול שטח רב מהכיכר, דבר שיאפשר המשך השימושים בה. בנוסף, מבחינה חזותית הרושם שיווצר יהיה של "גדלות, פשטות וצניעות".

בישיבה הראשונה של שופטי התחרות ציינו סבידור וקובנר שאף אחת מההצעות לא שבתה את לבם. קובנר הדגיש כי "הנושא קשה מאוד", וכי יש בעיה לקשור בין השואה והתקומה.¹⁹ הוא הציע להימנע מבחירת אחרת מההצעות. גמזו הביע התנגדות למיקום האנדרטה בכיכר מלכי ישראל. לדעתו עדיף היה להשאיר את הכיכר כפי שהיא. רבינוביץ סבר גם הוא שלא ניתן כנראה להגיע לביטוי שני הדברים (השואה והתקומה). הוא הזכיר את ההגבלה על איסור פסלים. הוא גם ציין כי אי-החלטה פירושה היה דחייה ארוכה. חיים לבנון, לעומתו, סבר שעדיף לדחות לכמה שנים מאשר לנסות ולהשיג את הבלתי-אפשרי. פסח בורשטיין התנגד לדחייה והפציר לקבל החלטה אמיצה: "לא לדחות ולא לבטל!"²⁰ בתגובה לגמזו תמך יסקי במיקום האנדרטה בכיכר. הוא הוסיף וטען בנימה פילוסופית כי "לדור שלנו אין אמצעים לאנדרטאות".²¹

ההכרעה התקבלה לאחר דיון נוסף שהתקיים בישיבה שנערכה חודש מאוחר יותר.²² במהלך הדיון ציין מרדכי ארדון שהוא "נוטה לסמל בלבד" ולכן "עלינו ללכת בדרך של אופי ולא סיפור המעשה". לדעתו של יעקב רכטר "שום פרויקט אינו משכנע בצורה טובה". הוא קבע כי באף אחת מההצעות שהוגשו לא ראה "ניצוץ שיבטא את התפקיד של האנדרטה הזאת", ובנימה של קבלת הדין טען ברוח דבריו של אריה שרון בישיבה קודמת כי "בדורנו כנראה לא נגיע לכך" בגלל שהעבר קרוב מדי. פסח בורשטיין, שביקש למנוע את דחיית הקמת האנדרטה, הכריז: "לא אומץ לב של אי-עשייה אלא אומץ לב של עשייה". על הפרק היו כמה הצעות. ההצעה הראשונה הייתה לקבוע כי אף אחת מההצעות שהועלו אינה מתאימה. להצעה זו ניתנו שלושה קולות. לאחר שנסללה להמשך תהליך הבחירה, עלתה להצבעה ההצעה השנייה שקבעה כי אף על פי שחבר השופטים אינו שלם עם ההצעות, יש לבחור את ההצעה המתאימה ביותר. כל הנוכחים תמכו בהצעה זו. בהצבעה על בחירת ההצעה הטובה ביותר הצעה מס' 1 קיבלה ארבעה קולות, בעוד הצעה מס' 3-ג (להצעה זו היו שלוש גרסאות) קיבלה שבעה קולות. עבור הצעה זו הצביעו כל המומחים ונציג ציבור אחד.

הצעה מס' 3 הייתה של האמן יגאל תומרקין. ניתוח דפוס ההצבעה מלמד כי כל המומחים תמכו בהצעה זו, אליה הצטרף גם אחד מנציגי הציבור. לעומת זאת, ארבעה מנציגי הציבור תמכו בהצעה מס' 1 (תיאור ההצעה אינו מצוי בארכיון). הדיון שהתנהל בישיבות לא התמקד בהערכת ההצעות שהוגשו. אולם במהלך הישיבות התייחסו דוברים שונים להצעה מס' 3 — שלא היה ידוע עדיין של מי הייתה. בישיבה הראשונה טען גמזו כי הצעה מס' 3 הייתה "די יפה", אולם לא הביעה "לא שואה ולא תקומה".

לזכר השואה, התקומה, הגיבורים והקורבנות

בהמשך טען כי היה בעד מס' 3, ובניגוד למה שטען קודם גרס כי "התקומה קיימת, השואה נשכחת". מרדכי נמיר אמר באותה הישיבה כי הוא מעריך את הצעה מס' 3, "אולם זה יכול להיות בכל מקום, אינו אומר שום דבר יהודי ולא שואה! א ביסל יידישקייט". מרדכי ארדון סבר כי הצעה 3 — זו שאחר כך תתברר כהצעה הזוכה — הייתה יפה, אולם האובייקט היה קטן. הפסל יגאל תומרקין הסביר כך את עקרונות תפיסתו הערכית והעיצובית:

משיגשתי לתכנן אנדרטה בעלת שני נושאים כה חזקים, כה קוטביים וכה משולבים זה בזה לגבי עם ישראל ולבטא את הנושא באופן חזותי-פלסטי

תמונה 61: דגם האנדרטה לשואה ולתקומה, יגאל תומרקין

ולא ספרותי, רציתי לבטא מועקה פיזית עמוקה המשתחררת ופורצת לשמחה.

חשבתי על כלוב-כלא, הנפתח ונפרץ; פירמידה הפוכה, אשר הבא בתוכה כלוא בבסיסה הצר והמעיק, סורגי הכלא הולכים ונפתחים אל-על והוא מגלה מעליו את שמי התכלת, השמש והאור.

בסיס האנדרטה הוא משולש צהוב, מעין "אות קלון" ענק ועליו, בהיסט של 60° , מוצבת הפירמידה ההפוכה (משולש על משולש יוצרים מגן-דוד). בתוך אותה פירמידה יגלה הנכנס "אבן בוכה" שמימיה נקווים לתעלת מים (המתחברת לברכה ברחוב אבן גבירול פינת שדרות דוד המלך). את האבן יקיף פסל פלדה.

חיצונית מוגברת השתלבות האנדרטה בסביבתה ע"י ציפוייה בדפנות זכוכית כהה, בה ישתקפו החיים סביב: ילדים אנשים, בתים ומכוניות עוברות; הזריחה והשקיעה ישנו צלליה ויתנו לה ממד דינמי. בלילה תואר האנדרטה מבפנים.²³

בהתאם לסיכום של השופטים עם האמן,²⁴ השלד נועד להיבנות מפלדת קורטן. המידות שנקבעו היו: גובה מן הבסיס – 7.6 מ', אורך הצלע העליונה – 21 מ', הצלע התחתונה – 13 מ'. הפסל באמצע הוא מאבן בזלת שחורה. גובה האבן – 6 מ'. עמוד האבן צומח מפיסול מברונזה כהה. ברכת המים בצורת משולש, המוסבת כנגד העמוד ב- 60° (דימוי מגן-דוד). ריצוף הסביבה יהיה מבטון בצבע צהוב שמחולק למשולשים על ידי פסים מנחושת.

אנדרטה במחלוקת: 1972-1973

עיצובה של אנדרטה אמור לתמוך בתפקודה כאמצעי הנצחה: העיצוב אמור לשרת את ההנצחה. למרות התמיכה הגורפת בהקמתה של אנדרטה לשואה ולתקומה במרכז האזרחי של העיר, העובדה שהעיצוב לא היה ריאליסטי במובהק והבחירה באמן שנוי במחלוקת העצימו את ההתנגדות הציבורית לאנדרטה. העיתונות התעלמה מהתחרות הפומבית לאנדרטה לשואה ולתקומה בתל אביב ומהתערוכה בה הוצגו ההצעות שהשתתפו בתחרות. אך מאחורי הקלעים מנחם סבידור, ראש סיעת גח"ל במועצה שהיה מלכתחילה נגד הקמת אנדרטה בכיכר מלכי ישראל, החל לגבש את ההתנגדות הציבורית לאנדרטה שעיצב יגאל תומרקין. במכתב שכתב לראש העירייה טען שהעיצוב היה כישלון מצלצל וכי ברור כי יעורר התנגדות מכיוון שלא ביטא את השואה ולא את התקומה.²⁵ ימים ספורים לאחר מכן הופיעה בפעם הראשונה התייחסות בעיתונות

הכתובה לתחרות ולהצעה הזוכה. כותרת מאמרו של אברהם רותם **במעריב** הייתה ציטוט, אך המסר היה חד-משמעי: "האנדרטה לשואה תהיה שואה לכיכר". הכתבה ציטטה את מנחם סבידור שחזר על העמדה שהביע במכתב שנשלח לראש העירייה ימים ספורים קודם לכן, ופסח בורשטיין שחזר על עמדתו העקרונית ולפיה אין לדחות את הקמת האנדרטה.²⁶ במכתב התשובה לסבידור שנשלח לאחר הדיון הסביר ראש העירייה כי עמד על דעתו שיש לכבד את החלטת חבר השופטים, "אפילו אם אין אנחנו שמחים בהחלטה".²⁷

בינואר 1973 ועדת הכספים אישרה את הקמת האנדרטה שעלות הקמתה הוערכה בחצי מיליון לירות.²⁸ בפברואר 1973 אישרה מועצת העירייה ברוב קולות ולמרות ההסתייגויות שהעלה סבידור את החלטת ועדת הכספים. ראש העירייה, יהושע רבינוביץ, סיכם את הדיון הקצר:

היו לנו ויכוחים אם האנדרטה בכלל צריכה לקום בכיכר הזאת. הדברים הוכרעו ותושבי תל אביב יחיו עם האנדרטה לשואה ולתקומה וישמחו בכיכר הנפלאה הזאת. ואין בכך כל פסול.²⁹

בדבריו התייחס רבינוביץ להתנגדות להקים אנדרטה לשואה בכיכר שהשמחה היא מאפיין של רבים מהאירועים והפעילויות המזוהים אתה. בעת שהמועצה אישרה את ההצעה של תומרקין והחלו ההכנות לבניית האנדרטה בכיכר מלכי ישראל, ניצב פסל שלו שנבנה באוניברסיטת תל אביב במרכזה של מחלוקת ציבורית עזה. חברי סגל וסטודנטים טענו כי הפסל המודרניסטי, שנודע בשם "התרחשויות", היה חסר כל חן וללא ערך אמנותי, והיה הפגנה של התנשאות של אליטה תרבותית שכפתה את ערכיה על הציבור הרחב מבלי לקבל את הסכמתו. המדובר היה בסכסוך על אמנות ציבורית, כלומר, מחלוקת בשאלה מה ראוי להיחשב כאמנות שיש להציב בחלל הציבורי. במהותו של הקונפליקט ניצבת השאלה מי קובע בנושאים של אמנות ציבורית: אליטה שמכריזה על עצמה כמקור הסמכות לקבוע מה הטעם הנכון, או הציבור הרחב שנתקל באמנות הנכפית עליו כחלק מחיי היום-יום בעיר. הוויכוח על האנדרטה לשואה ולתקומה לבש גם הוא אופי של סכסוך על אמנות ציבורית. בעת שהצעתו של תומרקין נבחרה על ידי חבר השופטים ברוב יחסי, האמן נתפס כנציג מובהק של אליטה תרבותית שכופה את טעמה על הציבור הרחב באמצעות יצירות האמנות המוצבות בחלל הציבורי.

בתחילת 1973 נוצק מיזם האנדרטה לשואה ולתקומה בתבנית ביצועית. בינואר 1973 הגיש תומרקין אומדן לביצוע בסך של 478,000 לירות, כולל שכרו בסך 10% מכלל ההוצאה. שבועות ספורים לאחר שמועצת העירייה אישרה את הקמת האנדרטה

פתח עיתון הארץ במסע נגד האנדרטה. מאמר שכותרתו הייתה "אנדרטה במחלוקת" הטיל צל של ספק על הליך בחירת הצעתו של תומרקין במועצת העירייה.³⁰ מאמר מערכת שתפרסם באותו עיתון ארבעה ימים אחר כך טען שהאנדרטה המתוכננת הייתה בעלת ערך אמנותי מפוקפק, וכי כאנדרטה היא הייתה כישלון.³¹ מאמר המערכת ציין כי אנדרטה יכולה להיות נושא לגיחוך ולעורר התנגדות ציבורית. בביקורת על האופי הסודי של תחרות סגורה, מסקנת מאמר המערכת הייתה חד-משמעית: עדיף להותיר את הכיכר ללא קישוט פיסולי מאשר להציב שם חפץ חסר משמעות וחסר כוח שכנוע. שלב נוסף במאבק נגד החלטת העירייה על הקמת האנדרטה בעיצובו של תומרקין היה הרחבת החזית גם לזירה המשפטית באמצעות פנייה לבית המשפט הגבוה לצדק לעצור את הליך ההקמה בגלל פגמים מהותיים לכאורה בהליך בחירת ההצעה הזוכה. את העותר ייצג עורך הדין אהרן פאפו, שהיה בין המתנגדים הבולטים של האנדרטה של תומרקין. בית הדין הוציא צו על תנאי להפסקת העבודות ב-26 באפריל.

בתגובה לגל הגואה של ביקורת על עיצוב האנדרטה פרסם יגאל תומרקין בהארץ מאמר ובו הסביר את האיקונוגרפיה של האנדרטה ואת המשמעויות הסמליות שקודדו למבנה האדריכלי. יום למחרת ערכה עיריית תל אביב-יפו מסיבת עיתונאים כדי להאיר את עיני העיתונאים ודרכם את הציבור הרחב בנוגע לתחרות ולמשמעות העיצוב של האנדרטה שזכתה בתחרות.³² האדריכל אריה שרון טען כי הדבר החשוב ביותר היה ההתאמה האדריכלית של האנדרטה לכיכר. הוא נמנע מכל התייחסות לתפקידה של האנדרטה כאמצעי הנצחה. בשלהי החודש התפרסם מאמר על המחלוקת המחריפה בידיעות אחרונות. אהרן פאפו הסביר ש"הפירמידה ההפוכה של תומרקין" הייתה "החמצה". הוא הרחיב מדוע לדעתו האנדרטה הייתה כישלון:

יצירת אמנות שנושאה הוא לאומי, צריכה לגרום לכל אדם ממבט ראשון, הזדהות עם זכר השואה... והאנדרטה הזו אינה מובנת ואינה מביעה מאומה. צריך מדריך מיוחד שיסביר את כוונות האמן, והרי היא מיועדת לכל שכבות העם.³³

טענותיו של פאפו מבהירות כי מעבר לטענה בדבר ניהול לא ראוי של התחרות, הנושא על סדר היום היה קבלתה של האנדרטה כלגיטימית לייצג את רעיון השואה והתקומה. לאנדרטה פיגורטיבית או ריאליסטית יש יכולת מימטית והמשמעות ההנצחתית שלה נוצקת בתבנית של איקונוגרפיה מוכרת ומקובלת. עיצוב מופשט של אנדרטה פותח פתח לריבוי פרשנויות: המשמעות היא במידה רבה בעיני המתבונן. לא רק שיגאל תומרקין היה מזוהה עם אמנות מודרניסטית, אלא שגם הכריז בריש גלי על הבוז שחש כלפי האמנות הפיגורטיבית בשירות ההנצחה: "פסלי גיבורים כשל מרדכי אנילביץ' לא

נכללים אצלי בקטגוריה של אמנות".³⁴ תומרקין, שידוע היה בלשונו הבוטה (וולגרית לדעת אחרים), קבע כי מגישי העתירה היו "נמושות", ונימוקיו היו עמו:

ממתי נעשית האמנות בדרך של משאל עם? אמנות מגמתית, כפי שהם רוצים, נעשית רק במשטרים נאציים וסטליניסטיים... אמנות לא נועדה לאספסוף. הדרישה של העותרים לרדת לרוח העם, לעשות דברים בומבסטיים והרואיים עם הרבה שמאלץ ואימהות בוכות, זו שטיפת מוח פשיסטית.³⁵

בדבריו הבוטים מיצב תומרקין את עצמו כחלק מההגמוניה המודרניסטית שהייתה שלטת בתקופה זו בשדה האמנות הישראלית. ההתייחסות למרדכי אנילביץ' ביטאה זלזול בעבודתו של הפסל נתן רפפורט שפסליו הוצבו בוורשה ובירושלם, בנגבה וביר מרדכי. טענתו של תומרקין בעניין ה"שמאלץ" ו"אימהות בוכות" כמאפיינים שגורים של אמנות נחותה בשירות הזיכרון נועדה להיות אמירה עקרונית בזכות התצורה המופשטת. בריאיון שנערך אתו שנים אחר כך חידד תומרקין את המסר. לטענתו, הדרך היחידה להתמודד עם השואה היא לא באמצעות "סיוט סדיסטי" אלא באמצעות יצירת אמנות מופשטת בלבד: מבחינתו, המופשט אפשר "מרחק בטוח" עבור האמן והצופה.³⁶ מבקר התרבות אדם ברוך כתב מאוחר יותר כי "תופעת האנדרטה" הייתה ביטוי להכפפת "ההנצחה למתכונת מודרניסטית מופשטת, תוך סילוק כל סממן ריאליסטי, פיגורטיבי, סיפורי, עלילתי, רגשי".³⁷ אלא שבחינת האנדרטה שעיצב תומרקין מגלה תמונה מורכבת הרבה יותר מזו הנגלית ברטוריקה הלוחמנית של העלבונות שאפיינה את המחלוקת שנסבה סביב האנדרטה ובפרשנות המאוחרת שניתנה ליצירתה, לאחר שכישלונה של האנדרטה כהנצחה לשואה ולתקומה הייתה ברורה לכול.

אמנם האנדרטה לא הייתה פיגורטיבית-ריאליסטית, אך בהחלט לא הייתה "תצורה מופשטת" לחלוטין. התצורה המרחבית של האנדרטה הייתה רווייה בהיגדים סמליים, חלקם כמוסעים ומתוחכמים, חלקם גלויים ומובהקים. המתח בין השואה והתקומה מקבל ממשות חושית במתח שבין תחושת המועקה שחש המבקר בחלל הפנימי של האנדרטה ובין התקווה שמציעים השמים התכולים בדרך כלל שמעל. קורות המתכת המרכיבות את שלד הפירמידה ההפוכה רומזים לסורגים של בית כלא, אך יש בהם גם התייחסות מרומזת להצעה שהציע אבא קובנר בפרוגרמה שלו: כזכור, קובנר העלה את הרעיון של הניגוד בין מסילת הברזל המייצגת את הקץ ובין סולם יעקב המבטא את הנצח. בהסבר שליווה את ההצעה שהגיש תומרקין לתחרות הוא פירט את המשמעויות הסמליות של מרכיבי התצורה המרחבית.³⁸ המשחק המתוחכם של המשולשים המוטים זה לעומת זה יצרו צורת מגן-דוד, הסמל המובהק של השואה – הטלאי הצהוב – ושל

התקומה – דגל ישראל. המשולש הצהוב בבסיס המבנה – זכר לאות הקלון – היה ביטוי צורני ישיר לשואת היהודים שהיה מוכר וידוע. החלל למטה – מה שהאמן קרא לו "כור" (בסוגריים כתב: כור – קרמטוריום) היה בעל שש צלעות; כפי שתומרקין הדגיש, "המספר שש חוזר ונשנה בצורות שונות ובצירופים שונים". במרכז החלל הפנימי של הפירמידה התחתונה הייתה "אבן שחורה, בוכה" שמימיה נקווים לתעלת מים. תומרקין פירט בסוגריים את הקונוטציות הסמליות של האלמנטים הללו: "בכי, אבל שואה. המים הנקווים, חיים – תקומה." אפילו אם אין המדובר בדימוי השבלוני של "האם הבוכה" שהזכיר תומרקין בבזו בהתייחסו להנצחה פיגורטיבית, "האבן הבוכה" הייתה קרובה מאוד לקלישאה, אולי אפילו לקיטש. הפסל עשוי הפלדה מעל "האבן הבוכה" נועד לשמש סמל לאגרסיה ולאלימות, כאשר החיבור לשואה נועד להיעשות באמצעות "סגנון לנשר הנאצי".

התצורה המרחבית הייתה מופשטת, אך האיקונוגרפיה של השואה (אם כי פחות של התקומה) הייתה קונבנציונלית. הייחוד של ההצעה של תומרקין היה באופן שיצק איקונוגרפיה קונבנציונלית לתבנית צורנית מקורית. העובדה שמדובר היה באנדרטה ולא בפסל סביבתי באה לידי ביטוי מוצנע במילה "זכור" החרוטה על בסיס המתכת עליו נועדה להיבנות "האבן הבוכה".

יש מן העניין בכך שכל מי שביקרו את האנדרטה לא התייחסו לרבדים הסמליים שלה. השלילה של העיצוב שהציע תומרקין לשואה ולתקומה הייתה גורפת. לא הייתה כל התייחסות לכך שההימנעות מאנדרטה פיגורטיבית או תצורה ריאליסטית הייתה מקודדת להליך התחרות: אף לא אחד מהאמנים שהוזמנו להשתתף בתחרות היה מזוהה עם פיסול פיגורטיבי או ריאליסטי בתקופה זו של הקריירה שלהם. זאת ועוד: כפי שניתן ללמוד מההתייחסויות של האדריכלים שהיו שותפים לבחירת הצעתו של תומרקין, העניין המרכזי עבורם היה שילובה של האנדרטה בסביבה והתאמתה לכיכר. ההתייחסויות בשיח הציבורי לעיצוב הצורני של האנדרטה ולאיקונוגרפיה שלה היו מעטות ביחס, וגם אלו היו שליליות במובהק. לדוגמה, מאמר המערכת של הארץ נגד האנדרטה של תומרקין טען כי היות ו"פירמידה הפוכה" הייתה מטפורה ציונית ידועה למצבו האנומלי של הקיום היהודי בגולה, ההצעה של תומרקין הייתה בגדר עלבון לעם היהודי שנרצח באירופה. בעיקרו של דבר, מבקריה של ההצעה של תומרקין לא התמודדו עם עושר המשמעויות המקודדות למרקם הסמלי של האנדרטה שהגה האמן כפתרון מורכב לשאלת ייצוג התמאטיקה של השואה והתקומה בנוף העירוני. ניתן להניח כי המשטמה הציבורית כלפי האנדרטה שעיצב הייתה נגזרת של ההתנגדות הגורפת לאמנות הציבורית המופשטת שהייתה מוצבת במרחב הציבורי בכלל ולעבודותיו של תומרקין בפרט. העובדה שהאמן לא הסתיר את הבזו שחש למה שמבחינתו היה הטעם ההמוני של מבקריו לא סייעה להתקבלות העיצוב עליו היה חתום.

מעניין כי בשלב זה לא נשמע בשיח הציבורי אף לא קול אחד המזוהה עם סצנת האמנות בישראל בזכות היצירה של תומרקין. השתיקה הייתה רועמת. בפסיקתו מה-11 ביוני 1973 ביטל בית המשפט את הצו על תנאי. השופטים זוסמן, ברנזון וקיסטר קבעו כי העירייה לא הייתה חייבת לפרסם מכרז, וכי הענקת קול כפול למומחים לא הייתה שרירותית במידה כזו שחייבה התערבות בית המשפט.³⁹ עם הסרת המכשול המשפטי נראה היה שניתן היה להתקדם במלאכת בנייתה של האנדרטה במקום שנקבע ובעיצוב שנבחר.

מחשבה מחדש: 1974

כשהוא נתמך באישור מועצת העירייה, מחויבות ראש העירייה להמשיך במיזם הייתה תנאי הכרחי, אך כפי שהתברר, לא תנאי מספיק. ב-6 באוקטובר 1973 פרצה מלחמת יום הכיפורים, דבר שעצר את התקדמות הקמת האנדרטה. בדצמבר 1973 שלמה להט, איש הסיעה הליברלית של גח"ל, ניצח את יהושע רבינוביץ ונבחר לראשות העירייה. עם בחירתו לתפקיד החל תהליך בחינה מחדש של הנושא. עם החילופים בראשות העירייה, נשמעו בעירייה ומחוצה לה קולות שקראו לחדול מביצוע מיזם ההנצחה. אזרחים שהתנגדו לאנדרטה כתבו ברוח זו לראש העירייה הנבחר. בעירייה הועלתה האפשרות להעביר את הפסל ממקומו לגינה עירונית ולבטל את החוזה עם האמן. חבר השופטים, לעומת זאת, יידע את ראש העירייה שמיקומה של האנדרטה בכיכר מלכי ישראל היה היבט מכריע בהחלטה לבחור את ההצעה של תומרקין והם התנגדו באופן נחרץ להזיז את האנדרטה מהמקום שיועד לה.

לאחר חודשים של דיוני סרק, בעוד העבודה להקמת האנדרטה נעצרה מאז מלחמת יום הכיפורים, באוקטובר 1974 החליט שלמה להט שיש להזיז את האנדרטה ממקומה מכיוון והנושא שלה לא היה בהלימה עם מיקומה בכיכר המזוהה עם פעילויות של חגיגות ואווירה של עליצות.⁴⁰ נימוק זה נגד הקמת האנדרטה בכיכר עלה כבר ב-1970, ושב והופיע בדיון הציבורי על האנדרטה. למעשה מדובר היה בטיעון המבוסס על תפיסה שראתה את האנדרטה כאנדרטת שואה. במאמר שהתפרסם בהארץ בדצמבר 1974 טען יואל מרקוס כי "הצבת האנדרטה לשואה בכיכר העירייה – אבסורדית".⁴¹ לגרסתו,

מי שיש לו יחס של כבוד לשואה, מי שמכבד את רגשותיהם של מאות אלפי האנשים החיים בתוכנו כניצולי השואה ושרידיה לא היה צריך לחשוב פעמיים: אי אפשר היה לבחור גרוע מזה... כל שני וחמישי תהיה שם אזכרה או עצרת ויכרון כלשהי. יאמרו אל מלא רחמים וקדיש. אני

סומך על עסקני השואה המקצועיים שישתלטו בהדרגה על הכיכר כולה ועד שתספיקו להגיד "יגאל תומרקין הוא גאון" כבר תהיה הכיכר כולה מקום מקודש. אני כותב זאת במירכאות כפולות, כי אינני בטוח שתהיה שם הרבה קדושה, אך כמעט בטוח שיהרגו את הכיכר, ובצדק. איך אפשר להרשות למשל חגיגות פורים במקום כזה?

יש מן האירוניה בכך שעשר שנים קודם לכן, האנדרטה נהגתה בהקשר של העיצוב האדריכלי של הכיכר, ומיקומה שם הייתה בגדר הנחת היסוד של מיזם ההנצחה. בשלב זה החליט להט לאפשר למועצת העירייה לדון בנושא. זו הפעם הראשונה שהמועצה נדרשה לדון בנושא: ההחלטה של המועצה הקודמת לא הייתה אלא אישור פורמלי של בחירת השופטים. בניגוד למחויבות של קודמו להחלטת השופטים, שלמה להט הכריז כי ההחלטה הסופית הייתה בידי המועצה שנבחרה באופן דמוקרטי. ראש העירייה הדגיש כי כוונתו לא הייתה לבוא חשבון עם ההנהלה הקודמת של העירייה על ידי כך שלא הטיל משמעת סיעתית.

ארגון הלוחמים בנאצים תמך ללא הסתייגות בהמשך המיזם.⁴² חברי מועצה הסכימו שנושא השואה והתקומה היה ראוי להנצחה הולמת בתל אביב. דעותיהם נחלקו בנוגע לשאלה אם הכיכר הייתה האתר המתאים לאנדרטה. היו שהסכימו עם ראש העירייה שהמיקום היה קשור לפעילויות של חול ולכן לא הלם את הנושא של האנדרטה;⁴³ אחרים הצביעו על כך שהחשיבות ההיסטורית של השואה והתקומה הייתה הסיבה מדוע צריך היה להנציח אותם במרכז האזרחי של העיר.⁴⁴

ההתמקדות ביחסים שבין מיקום האנדרטה והנושא שלה ולא על עיצובה הצורני רומז לניסיון לעקוף את המחלוקת סביב הפסל שעמדה בלב המחלוקת. אך לא ניתן היה להתעלם מהמחלוקת סביב הפסל שעיצב תומרקין. ההסכמה הכללית הייתה שהפסל לא נשא חן בעיני הציבור הרחב. חבר מועצה טען כי ניצולי שואה רבים ראו באנדרטה חרפה.⁴⁵ מבחינת ההליך, המועצה צריכה הייתה קודם להחליט אם היא תומכת בביטול ההחלטה של המועצה הקודמת בנושא. במועצה 31 חברים. 15 מהם הצביעו נגד השינוי, 14 בעד, ושניים נמנעו. במצב זה ההחלטה הייתה עבור הסטטוס קוו, כלומר, להמשיך לבצע את בניית האנדרטה במקום שנקבע לה.⁴⁶ יש לציין כי כל חברי סיעת העבודה היו בעד המשך הביצוע למרות ההסתייגויות שהביעו מההצעה שנבחרה. בכך נמנע הצורך להודות בטעות שנעשתה על ידי ההנהלה הקודמת. ברובד אחר של פרשנות, כפי שהסביר חבר מועצה, מדובר היה בפשרה, כי החלופה הייתה שלא תיבנה כל אנדרטה בעתיד הנראה לעין. כסוג של נחמה הוא הציע את האפשרות שהדורות הבאים יעריכו את האנדרטה באופן שונה.⁴⁷

כישלונה של ההנצחה

הדוגמה של אנדרטת וייטנאם בוויינגטון הבירה מלמדת כי ייתכן שעיצוב שהיה במחלוקת יזכה לאחר שנחנך להתפעלות כללית, וישרת את מטרתה של האנדרטה להיות מוקד לתחושה של הזדהות עם הנושא שהיא משלבת בנוף עבור הקהל הרלוונטי. אך המקרה של האנדרטה לשואה ולתקומה בכיכר מלכי ישראל בתל אביב הוכיח כי ייתכן שעיצוב שנוי במחלוקת יביא בעקבותיו לכישלון האנדרטה כאמצעי הנצחה. ברמה הרשמית, העירייה הייתה מופקדת על האנדרטה. אך ההחלטה להמשיך את הבנייה לא עוררה התלהבות בנוגע לאנדרטה. בהקשר זה יש חשיבות רבה לכך שהאנדרטה לא קיבלה את ברכת העירייה בצורה של טקס רשמי של הסרת הלוט. טקס מסוג זה מסמן את לידתה של אנדרטה. הנאומים הנישאים במהלכו מסבירים את חשיבות האנדרטה והנושא שהיא משלבת בנוף, וטוענים את הגוף הפיזי במשמעויות סמליות של הנצחה ושל זיכרון. הדבר משמש כהכרה בתפקיד הרשמי של האנדרטה כאתר רווי משמעות סמלית בנוף המקומי. בפועל, האנדרטה לשואה ולתקומה בכיכר מלכי ישראל מעולם לא נחנכה רשמית.

בנייתה של האנדרטה נשלמה בקיץ 1975. לאחר שהאנדרטה נעשתה מציאות פיזית בנוף המקומי הופיע זו הפעם הראשונה בתולדותיה מאמר התומך בקונצפט העיצובי של תומרקין.⁴⁸ המאמר שפרסם מבקר האמנות רן שחורי שיבח את התכונות האמנותיות והאדריכליות של הפסל המופשט. לפרשנותו, "תומרקין בנה פסל מופשט בחללה של כיכר, כשתפקידו המסוים כ'אנדרטה' מוצנע ומופנם". במאמר קבע שחורי כי לפסל "נוכחות עיצובית רבת ערך מהבחינה האמנותית". כמו כן יש לו "מטען מספיק של הקשרים אסוציאטיביים וסמליים כדי לתפקד כאנדרטה". שחורי חזה כי בעתיד יישכח הוויכוח שליווה את הקמת האנדרטה. זו תהיה אייקון של תל אביב, ותצלום שלה יופיע בחוברות לתיירים.

אלא שתפקוד של אנדרטה אינו מותנה אך ורק במאפייניה האמנותיים והאדריכליים. טעינת הפסל המופשט במשמעות של הנצחה הייתה מותנית במידה ניכרת בפעילות מוסדית שכורכת את הפסל עם פעילויות טקסיות הקשורות ללוח השנה הרשמי של הזיכרון הציבורי. הכוונה המקורית הייתה שהאנדרטה תהיה נקודת מוקד טקסית לציון יום השואה והגבורה בתל אביב. כעדות לכך נותר מבנה המתכת בצבע חלודה שנבנה על דופן הבריכה שלצד האנדרטה. "פירמידה הפוכה" בזעיר אנפין המשכפלת את תצורת האנדרטה נועדה לשמש להדלקת אש התמיד בעת טקסי הזיכרון שאמורים היו להיערך באתר.

עוצמת ההתנגדות לאנדרטה באה לידי ביטוי בסירובם של מספר נציגי מועצת העירייה להשתתף בטקס לציון יום השואה והגבורה באתר האנדרטה ב־1976. ההסבר

תמונה 62: האנדרטה לשואה ולתקומה, אוגוסט 1975

תמונה 63: האנדרטה לשואה ולתקומה

לזכר השואה, התקומה, הגיבורים והקורבנות

תמונה 64: האנדרטה לשואה ולתקומה, 2012

תמונה 65: האנדרטה לשואה ולתקומה, 2012

שניתן לסירוב היה שהפסל לא ייצג את השואה ולא את התקומה ולכן לא הייתה סיבה להפוך אותו למוקד של התייחדות עם זכר קורבנות השואה.⁴⁹ בלשון מנומסת פחות, סגן ראש העירייה חיים בסוק כתב לשלמה להט כי הבעיה הייתה שהאתר שנבחר להתייחדות עם קורבנות השואה היה תפוס על ידי "חתיכת ברזל חלודה" שלא היה לה ולא כלום עם השואה ועם התקומה.⁵⁰ לא ברור אם ב-1977 נערך הטקס, אך ב-1978, היא שנת ה-30 למדינת ישראל, נערך ביום השואה והגבורה טקס ליד האנדרטה בהשתתפות ראש העירייה שלמה להט, נציגי מועצת העירייה. תלמידי בתי ספר ותושבי העיר.⁵¹ אין דיווחים בעיתונות כי עריכת הטקס הייתה למסורת של ציון יום השואה והגבורה בתל אביב.

ההתנגדות לאנדרטה בקרב בכירים בעירייה ובציבור הייתה גורפת. אזרחים ותושבי העיר פנו לראש העירייה בדרישה לסלק את הפסל ושלחו מכתבי גינוי לראש העירייה ולעיתונים. הביקורת על הפסל לא עצרה בכישלוננו לכאורה להנציח את השואה ואת התקומה. היא גם התייחסה לאיכויותיו – או היעדרן – של הפסל: "לא רק שהפסל חסר משמעות אדריכלית ומוסרית, הוא פשוט מכוער".⁵² באמצע שנות השבעים של המאה הקודמת עוררו פסלי חוצות שהוצבו בעיר על-ידי קרן תל אביב לתרבות, לספרות ולאמנות התנגדות עזה בגלל שנתפסו כניסיון לכפות "אמנות מנוכרת" על תושבי העיר.⁵³ ברובד זה של ביקורת ציבורית, הפסל שנועד לשלב את נושא השואה והתקומה בכיכר העיר היה דוגמה נוספת של אמנות עכשווית הנכפית על תושבי העיר על ידי מומחים שאינם חייבים דין וחשבון אלא לעצמם.

באוגוסט 1976 יצחק ארצי, ראש סיעת הליברלים העצמאיים במועצת העירייה וסגן ראש העירייה, סיכם את מה שראה ככישלונה של האנדרטה כך:

פסל תומרקין שהוצב בכיכר מלכי ישראל לאחר ויכוחים נוקבים אינו נקלט – ואין סיכויים שייקלט כהנצחה לשואה ולתקומה. הפסל הוא יותר אובייקט המקשט את כיכר העיר, אבל הוא לא נקלט כדי לסמל את שני הנושאים. אזרחי העיר מתייחסים לפסל כאל פירמידה הפוכה, משולש הפוך, אבל לא כזיכרון לשואה ולתקומה.⁵⁴

עמדתו של ארצי הייתה כי יש למצוא פתרון הנצחה חליפי: "העיר העברית הגדולה, אשר בה רבים מניצולי השואה וצאצאיהם, חייבת לעשות משהו להנצחת פרקי היסטוריה אלה". בעיקרו של דבר הציע ליזום מיזם הנצחה חדש במטרה "להשיג הפעם הצעה שתדבר ללב ההמונים, ואשר ניתן יהיה לניצול לשם התייחדות עם הרגשות והנושא הכאובים". הצעתו של ארצי לא זכתה לתמיכה בהנהלת העירייה: בסיכום הדיון נקבע כי "יש לטפח את האנדרטה הנ"ל על מנת שתקלט על-ידי התושבים כהנצחה

תמונה 66: האנדרטה לשואה ולתקומה, מבט מלמעלה על הכיכר, אפריל 2022

לשואה ולתקומה".⁵⁵ במרץ 1977 כתב פסח בורשטיין, שהיה שופט בתחרות, כי למרות שהצביע נגד הדגם של תומרקין, הרי לאחר שהתקבלה ההצעה היה בעד הקמתו, "כי אם לא עכשיו, אימתי?"⁵⁶ הפסל של תומרקין נותר במקומו בכיכר מלכי ישראל, אך השאיפה כי תושבי העיר יתרגלו לאנדרטה ויקבלו אותה כהנצחה הולמת נכזבה. ב-1977 קבע יוסף תמיר כי "האנדרטה אינה קיימת. הציבור מתעלם ממנה".⁵⁷ בפברואר 1978 גרס סגן ראש העירייה יצחק ארצי שיש להתרגל לקיומו של הפסל בכיכר העיר, אפילו שלא היה הנצחה ראויה לנושא השואה והתקומה.⁵⁸

הצורך לתחזק את האנדרטה כדי למנוע מפגעים בטיחותיים עלה גם הוא לסדר היום. בנובמבר 1977 פנה אזרח למזכיר העירייה בדרישה לגדר את האנדרטה כדי למנוע מילדים לטפס עליה ולהגן על מבקרים במקום מפיסות זכוכית הנושרות ממנה.⁵⁹ ב-1981 הציע יגאל תומרקין לחיים בסוק, סגן ראש העירייה ומתנגד חריף לאנדרטה, להגדיר את האנדרטה כאמנות סביבתית, ולהעתיקה למקום אחר בתנאי שהעירייה תערוב לתחזוקה נאותה של היצירה.⁶⁰ ב-1984 תבע תומרקין מראש העירייה שלמה להט באמצעות עורך דינו לדאוג לשיפוץ האנדרטה.⁶¹ ההזנחה גרמה להתדרדרות. השלט המיידע על פשר התצורה המרחבית השולטת על סביבתה נעלם, וכך נותר המבנה ללא הסבר ופשר. תלונות על ריח של שתן העידו על השימוש בחלל הפנימי כשירותים

ציבוריים.⁶² מזרקים פזורים העידו על כך שהחלל הפנימי שימש צרכני סמים קשים. בגלל הסכנה לציבור הזוכית הוחלפה בפלסטיק שהצהיב מהשמש במרוצת השנים.⁶³ ב-2010 החליטה עיריית תל אביב לשפץ שיפוץ כללי את האנדרטה המוזנחת הניצבת בכיכר, שמאז 1995 נקראה כיכר רבין.⁶⁴ השיפוץ נעשה בתיאום עם האמץ. הוא כלל את חיזוקו של המבנה ושדרוג סביבתי. הפלסטיק המצהיב שבין קורות פלדת הקורטן הורחק, והמבנה נותר ללא חיפוי זכוכית. מלאכת השיפוץ הוערכה בכ-800,000 ש. במקביל שודרגה הברכה הריקה לבריכה אקולוגית. טיפוח המקום כלל יצירת מקומות ישיבה בצל. בעקבות השיפוץ, השדרוג והטיפול האסתטי של הסביבה גם הוכרו הפסל הסביבתי כאנדרטה לשואה ולתקומה באמצעות הצבתו של שלט הסבר במאי 2017 שהציג את הפרשנות של תומרקין לאנדרטה שעיצב. בכך נעשה הפסל לאנדרטה המוגדרת במשמעות תפקודה כהנצחה במרחב. עם התחלת העבודה לבניית תחנה של הקו הירוק של הרכבת הקלה בכיכר רבין בנובמבר 2021 הפכה הכיכר לאתר בנייה, והאנדרטה לשואה ולתקומה נעשתה בלתי נגישה לקהל הרחב.

אנדרטות לגיבורים ולקורבנות

יורדי הסירה

ב-1982 פנה ועד השכונה של שיכון למד לעירייה בבקשה להעמיד בגינה עירונית פסל של הפסלת נחמה אופק לזכר כ"ג יורדי הסירה. הפסל נועד לתת ביטוי פלסטי לרגע הירידה של הספינה ושל יושביה למצולות. זכר יורדי הסירה כבר הונצח בעיר באמצעות שם רחוב בצפון העיר. היוזמה להקמת הפסל באה מלמטה: שיתוף פעולה בין הפסלת, ועד השכונה וארגון ותיקי ההגנה שהקימו לצורך קידום מפעל ההנצחה ומימונו את "העמותה למען כ"ג יורדי הסירה". תפקידה של העירייה במפעל ההנצחה היה מוגבל לאישור הפסל כראוי מבחינה אמנותית ולתת הרשאה לשימוש במרחב הציבורי לצורכי הצבת הפסל. בשנות השמונים מסד נושא האמנות הציבורית בתל אביב עם מינוי יועץ לראש העירייה והקמת ועדה עירונית שתאשר את הפסלים העתידיים להיות מוצבים במרחב העירוני.

שאלת המימון הציבורי למפעלי הנצחה "מלמטה" הייתה נושא רגיש. מלכתחילה הובהר כי העירייה לא תישא בהוצאות הכרוכות ביציקת והעמדת הפסל.⁶⁵ בשלהי 1987 נראה היה שמזים הנצחת יורדי הסירה בשיכון למד נקלע למצוקה תקציבית, וכי נדרשה חשיבה מחודשת בנושא. בנובמבר 1987 פנה ארגון ותיקי ההגנה לראש העירייה שלמה להט בבקשה לסיוע מהעירייה בסכום של 10,000 ש. בתשובתו ליצחק פונדק, שעמד בראש הארגון, כתב להט: "אישור אנדרטת יורדי הסירה ניתן מתוך הבנה שמדובר

תמונה 67: לזכר הכ"ג, שיכון למד

ביוזמה ומימון של שכונת רמת-אל (תוכנית למד)⁶⁷ בעקבות פנייה נוספת לראש העירייה בבקשה לסיוע כספי להשלמת מפעל ההנצחה חזר ראש העירייה על עמדתו העקרונית: האישור להקמת האנדרטה ניתן "תוך ידיעה ברורה (שלנו ושלכם) שמימונו יהיה על ידי העמותה המנציחה את כ"ג יורדי הסירה בלבד, וללא תמיכתה של עיריית תל אביב".⁶⁸

להט גם הסביר כי להקצאת משאבים עירוניים להשלמת המיזם יש השלכות: הדבר יחייב בחירה מחדש של האנדרטה לפי הנוהג המקובל, "דהיינו הצעת מודלים נוספים שיוצגו בפני הוועדה העירונית להצבת פסלים בעיר..." יועץ ראש העירייה לענייני אמנות אישר את דגם האנדרטה שיצרה נחמה אופק. אך כשבועיים לאחר מכתבו של ראש העירייה לארגון חברי ההגנה הציעה נאוה דיסנצ'יק, עוזרת ראש העירייה, את האפשרות להציב פסל אחר. בדיון בנושא התברר ששני הפסלים שהוצעו כחלופות לא

ביטאו את הרעיון המקורי שהנחה את הפסל שיצרה נחמה אופק, שנועד לתת ביטוי ישיר ולא דווקא מופשט "לשעת הירידה למצולות באין מציל".⁶⁹ ב-1987 הכריז יצחק פונדק על הכוונה לקיים את טקס הסרת הלוט מעל הפסל בי"א באדר תש"ן (1990), לציון יום ההגנה החל בתאריך זה. הדבר לא יצא אל הפועל. הטקס נערך ב-21 במאי 1991 בגינה הציבורית בשיכון למד. התאריך היה ציון מלאת חמישים שנה להיעלמם של יורדי הסירה. בטקס החגיגי נכחו ראש העירייה שלמה להט, שגריר בריטניה בישראל, אנשי ועד השכונה וראשי ארגון חברי ההגנה.

כיכר לונדון / גן ההעפלה

במרץ 1942 החליטה מועצת עיריית תל אביב לקרוא כיכר בשטח של שישה דונם ליד שפת הים, בקצה המערבי של רחוב בוגרשוב, בשם כיכר לונדון. השם, שהיה מחווה לעמידת תושבי העיר בהפצצות האוויר של גרמניה הנאצית במלחמת העולם השנייה, הוענק לכיכר בטקס חגיגי שנערך במקום לציון "יום האימפריה" ב-24 במאי 1942. בטקס נכחו פרנסי העיר ונציגי הממשלה הבריטית. ראש העירייה ישראל רוקח נשא דברים, ובסיומם הכריז: "ובזה אני מכריז מתוך אהבה והערצה על פתיחת כיכר לונדון".⁷⁰ ראש עיריית לונדון הודה על המחווה במכתב ששלח לרוקח.⁷¹ לאחר הקמת המדינה נקרא הכביש שירד מרחוב הירקון לרציף הרברט סמואל בשם מורד טייגר היל, על שמה של אוניית המעפילים שהגיעה לחוף תל אביב ב-1 בספטמבר 1939, היום בו החלה מלחמת העולם השנייה.⁷² ב-1984 נסגר הכביש והפך לחניון בתשלום.⁷³

תמונה 68: כיכר לונדון / גן ההעפלה

תמונה 69: כיכר לונדון / גן ההעפלה

בשלהי שנות התשעים הוחלט לממש תוכנית שנהגתה כבר ב־1966 ולבנות מתחת לכיכר לונדון חניון תת־קרקעי.⁷⁴ בעקבות פנייה של ועד ציבורי להנצחת מפעל ההעפלה, בנובמבר 1999 החליטה ועדת השמות וההנצחה להנציח בעיר את ההעפלה.⁷⁵ שני המיזמים – בניית חניון תת־קרקעי והנצחת ההעפלה – התלכדו בדמות הגן הנושאי שנבנה בכיכר לונדון על ידי קרן תל אביב והוקדש לסיפור האוניות הגדושות פליטים יהודים מאירופה שניסו לפרוץ את הסגר הימי הבריטי על חופי ארץ ישראל. סיפורו של מפעל ההעפלה קשר באופן ישיר בין השואה לתקומה: הקריאה "עלייה חופשית, מדינה עברית" הייתה לסיסמת המאבק בספר הלבן של ממשלת בריטניה בתקופת טרום המדינה. ההחלטה להקים את גן ההעפלה בכיכר לונדון הייתה טעונה באירוניה היסטורית. השם 'כיכר לונדון' היה מחווה לעיר הבירה של האימפריה הנמצאת במלחמה נגד גרמניה הנאצית. גן ההעפלה, לעומת זאת, נועד להנציח את מאבקו של היישוב היהודי נגד האימפריה שחסמה את דרכם של פליטים וניצולי שואה לארץ ישראל.

טקס חנוכת אתר ההנצחה להעפלה בכיכר לונדון התקיים ב־20 באוקטובר 2003 במעמד ראש העירייה רון חולדאי. ההחלטה המקורית הייתה שהכיכר תוסיף להיקרא כיכר לונדון, בעוד הגן הבנוי שם יקרא גן ההעפלה.⁷⁶ בגלל החשש מהבלבול שעלול

להיווצר בגלל שלמעשה לא הייתה במקום כיכר, נקבע ב־2005 השם "אתר ההעפלה בגן לונדון". את אתר ההנצחה תכננו אדריכל הנוף ברוס לוין והמעצב אליאב נחליאלי.⁷⁷ הרעיון המנחה את עיצוב האתר היה השימוש בנוף כמדיום סיפורי. סיפור ההעפלה נפרש לעיני המבקרים בגן באמצעות אלמנטים פיסוליים, טקסטים וצילומים, כך שהמעבר בגן מאפשר סיור במוזיאון היסטורי פתוח. האלמנטים העשויים מתכת מוכספת כוללים שתי "צלליות" בדמות ספינות בעלות חרטום מודגש ושישה לוחות בצד הצפוני של הגן שיחד יוצרים צורת גל הנשבר אל החוף. צלליות האוניות מרמזות לצי הצללים של ספינות רעועות שעשו דרכן לחופי הארץ. החרטום המודגש מבטא את הניסיון של אוניות המעפילים לפרוץ את המצור הבריטי על חופי הארץ. על דפנות האוניות חלונות עם צילומים וסיפוריהם של מעפילים ואנשי צוות. על ששת הלוחות רשומים בסדר כרונולוגי שמות כל האוניות, תאריכי ההפלגה, מספר המעפילים וגורלן.

יד ללוחמים היהודים

ב־1962 נעתר מרדכי נמיר לבקשת ארגון הלוחמים בנאצים והבטיח להקים אנדרטה לזכר "הלוחמים היהודים שנפלו במערכה נגד הנאצים".⁷⁸ הרעיון המקורי נדחק מאוחר יותר מפני מיזם שאפתני יותר, וב־1975 ניצבה בכיכר מלכי ישראל האנדרטה שעיצב יגאל תומרקין לשואה ולתקומה. אך הנצחת הלוחמים היהודים בנאצים לא ירדה מסדר היום העירוני. באוגוסט 1981 החליטה מועצת העירייה לאתר שטח של דונם בפארק (או גן) הצומת, בין דרך פתח תקווה, דרך חיפה ורחוב על פרשת דרכים, "להקמת אנדרטה ללוחמים ולפרטיזנים".⁷⁹ על פי חזונו של יזמי ההנצחה, שטח אתר ההנצחה יהיה 400 מ"ר, שבחלקו יהיה קבור מתחת לפני האדמה, שם יהיו חדר התייחדות, חדר הרצאות וספרייה. האנדרטה תינשא לגובה של 30 מ' מעל פני השטח, כאשר בקצה העליון יהיה מקום תצפית על העיר.⁸⁰ הצוות המקצועי שסייר באתר התנגד למיקומה של ההנצחה בגן הצומת, אך ההחלטה של מועצת העירייה בנושא הייתה חד־משמעית. היוזמה של ארגוני הלוחמים היהודיים להנציח את זכר הלוחמים קיבלה בשנות השמונים ביטוי פיזי בנוף ההנצחה בישראל. ב־1985 הוקמה ביד ושם אנדרטה לזכר הלוחמים היהודים במלחמת העולם השנייה. האנדרטה עשויה שישה גושי גרניט היוצרים צורת משושה עם חלל פנימי בצורת מגן דוד. ב־1991 הוצבה בגן ציבורי בחיפה אנדרטה לזכר הלוחמים היהודיים בנאצים. גם ראשון לציון ועפולה הנציחו באנדרטאות את זכר הלוחמים היהודיים בנאצים. האנדרטה בתל אביב-יפו לזכר הלוחמים היהודים במלחמת העולם השנייה נחנכה ב־2001 במקום שנקבע לה עשרים שנה קודם לכן על ידי מועצת העירייה. העיכוב בהקמתה היה תוצאה של היעדר מקורות מימון. האנדרטה

תמונה 70: יד ללוחמים היהודיים במלחמת העולם ה-II

הוקמה לאחר שנמצאו תורמים מהמגזר העסקי ובאמצעות קרן תל אביב לפיתוח שפנתה לפסלים ורדה גבעולי ואילן גלבר. האנדרטה מורכבת משישה גושי אבן גרניט מסותתים גס המונחים זה על זה. גושי האבן מסודרים בצורת גלעד. התקדים הוא הגלעד המקראי: "וַיִּקְחוּ אֲבָנִים וַיַּעֲשׂוּ גֵל" (בראשית לא, מו) – הוא הגלעד שהקימו יעקב ולבן לציון הברית שכרתו. המספר שישה הוא אמבולמטי לשואה, בתוקף זה שהוא מייצג את ששת המיליונים. בחזית האנדרטה נקבעה כתובת ההקדשה לכל הלוחמים היהודיים שלחמו במלחמת העולם השנייה, ללא הבחנה בין חיילים סדירים ובין פרטיזנים:

יד ללוחמים היהודים
במלחמת העולם ה-II

בראש האנדרטה נקבעה מזרקה שהמים שנבעו ממנה זלגו מטה על פני גושי האבן. הניגוד בין האבן והמים היה גם המתח בין הזיכרון המקובע באבן ובין החיים שמסמלים המים הזורמים על פני

האבן. במשך הזמן התמלא בור הסחרור למים שמתחת לאנדרטה בסחופת, והמים הזולגים על פני האבן הותירו לאורך נתיב זליגתם פסים דמויי חלודה.⁸¹ גם אם לא זו הייתה הכוונה, האפקט שנוצר על ידי הצבע דמוי החלודה טוען את המבנה הפיסולי ברובד נוסף של משמעות: הכתמים בגון חלודה נראים ככתמי דם שזלג מראש המבנה כלפי מטה, דבר שמציע את הפרשנות כי המבנה הפיסולי אינו אלא מזבח. במשמעותה כמזבח, האנדרטה מדגישה את ההקרבה של הלוחמים בנאצים, מי שגבורתם הייתה ביטוי של הקרבה עצמית של מי שסירבו לתפקיד הקורבן שהועיד להם שלטון הרשע של הנאצים ועוזריהם. טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה נערך במאי 2000, לציון 45 שנה לניצחון על גרמניה הנאצית.

לזכר ראול ולנברג

הדיפלומט השוודי שהציל אלפי יהודים בבודפשט ונרצח על ידי הסובייטים הוא מהידועים ביותר בין חסידי אומות העולם. ב־1957 החליטה עיריית תל אביב לקרוא רחוב על שמו, אך הנושא התעכב בגלל שגורלו עדיין לא היה ידוע. איש התקשורת

תמונה 71: פסל ראול ולנברג, רחוב ראול ולנברג

והפוליטיקאי לעתיד יוסף לפיד, שאמו ניצלה על ידי ולנברג בבודפשט, דחף להנצחה, והצליח לשכנע את ראש העירייה להט בחשיבות העניין בהנצחתו של חסיד אומות העולם השוודי.⁸² ב-1987 הוחלט לקרוא רחוב מרכזי מעבר לירקון על שמו של חסיד אומות העולם השוודי. הרחוב נקרא על שמו ב-19 בספטמבר 1990. יוסף לפיד גם יזם את הצבת ההעתק של פסל-הדמות של ולנברג שיצר הפסל ההונגרי אימרה ורגה וניצב בבודפשט. הצבת הפסל בתל אביב נעשתה באמצעות קרן תל אביב לפיתוח. עלות הכנת ההעתק של הפסל והעברתו לתל אביב הייתה כרבע מיליון ₪. ראש עיריית תל אביב רון חולדאי אישר את השתתפות העירייה במחצית הסכום. השאר היה תרומה.

קרן תל אביב לפיתוח פנתה לזוג הפסלים ורדה גבעולי ואילן גלבר להשתתף במיזם ההנצחה. ההחלטה המתבקשת בנוגע למיקום הפסל הייתה להציב אותו ברחוב ולנברג, אלא שכאן עלתה השאלה היכן לאורך הרחוב הארוך והרחב יש להציבו. בסיוור שנערך במקום עם הפסלים עלו הצעות שונות. ההצעה שאומצה הייתה להציב את הפסל בצד הדרומי של רחוב ולנברג, קצת לפני הפנייה ימינה לרחוב הברזל. הרעיון של הפסלים הישראליים היה להציב את דמותו המפוסלת של ראוול ולנברג כאילו היא יוצאת ממעבר התחום על ידי שני קירות אבן. האסוציאציה המתבקשת היא לפסוק מתהלים: "גַם כִּי־אֶלֶף בְּגִיָּא צִלְמוֹת לֹא־אֵיךָ יָע" (תהלים כג, ד). טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה נערך ב-16 ביוני 2002.

אנדרטה לזכר הצלת יהודי בולגריה

ב-28 בפברואר 2001 נערך טקס חנוכת הגן על שם העם הבולגרי בדרך בן צבי פינת רחוב יהודה הימית ביפו. בהמשך השנה הוקם במרכז הגן פסל בצורת גוש אבן טבעית מתוכה בוקע עמוד בצורת גליל קטוע שעליו חקוקה הכתובת: "מוקדש בהוקרה לעם הבולגרי על פועלו בהצלת יהודי בולגריה בתקופת השואה". הגן והאנדרטה היו מחוות-זיכרון למאבקם של אנשי ציבור ומנהיגי הכנסייה האורתודוקסית בבולגריה באביב 1943 שמנע את גירושם של היהודים אזרחי בולגריה למחנות ההשמדה הנאציים. ההנצחה ביפו הייתה מתבקשת: ב-1949 התיישבו רבים מעולי בולגריה ביפו. טקס חנוכת הגן התקיים ב-28 בפברואר 2001, במעמד ראשי עיריית סופיה ותל אביב-יפו. ביטוי נוסף של הכרת התודה היה קריאת רחבה בכיכר המזרקה בשדרות ירושלים ביפו על שמו של דימיטר פשב, חסיד אומות עולם, שהיה סגן יושב ראש הפרלמנט הבולגרי. לוח הזיכרון שנקבע שם מסביר כי הוא "מנע את גירוש יהודי בולגריה למחנות ההשמדה".

באוגוסט 2018, במלאת 75 שנים להצלת יהודי בולגריה, הוצבה בגן צ'רלס קלור, קרוב למוזיאון האצ"ל בתש"ח, "אנדרטת ההצלה" לזכר הצלת יותר מ-48,000

תמונה 72: הגן על שם העם הבולגרי, יפו

יהודי בולגריה במלחמת העולם השנייה ולזכרם של כ־11,000 יהודים שחיו בשטחים בשליטת בולגריה ונשלחו למותם בטרבלינקה. מיקום האנדרטה מבטא את הקשר שבין יפו וקהילת עולי בולגריה בישראל. הפסל מברוזה מציג שתי דמויות חבוקות. הדמות הגדולה, המסמלת את העם הבולגרי, מגוננת על הדמות הקטנה, המסמלת את קהילת יהודי בולגריה. בבסיס האנדרטה, בין שתי הדמויות ונחבא מן העין, מגן־דוד: מסר חד־משמעי בנוגע להקשר ההיסטורי של יחס הקרבה המגוננת של שתי הדמויות החבוקות, האחת מגוננת, האחרת חוסה בזרועותיה. את הפסל עיצב הפסל הבולגרי מומצ'יל צ'בטקוב. לפסל שתי גרסאות זהות:

תמונה 73: אנדרטת ההצלה, גן צ'רלס קלור

האחת בסופיה, בירת בולגריה, והשנייה בתל אביב. הרעיון להצבת שתי אנדרטאות זהות בבולגריה ובישראל עלה ב־2014 בעת שראש ממשלת בולגריה ביקר בישראל. התחרות לבחירת הפסל נערכה בבולגריה. בטקס הסרת הלוט מעל הפסל בסופיה ביולי 2016 נכחו נשיא בולגריה ונשיא מדינת ישראל.⁸⁵ הפסל ה"תאום" בתל אביב נחנך ב־5 בספטמבר 2018 בטקס חגיגי בנוכחות ראש ממשלת ישראל, ראש ממשלת בולגריה וראש עיריית תל אביב-יפו.

לזכר נרדפי המשטר הנאצי בשל נטייתם המינית

האנדרטה לשואה ולתקומה בכיכר העירייה לא הוקדשה באופן ספציפי לזכר קורבנות השואה: זכר ששת המיליונים היה חלק בלתי נפרד וברור מאליו מזיכרון השואה, מונח גורף המתייחס לחורבן הפיזי והרוחני של הקיום היהודי בשטחים שתחת שלטון הנאצים. ב-1994 נקרא רחוב בצפון העיר, בשטח שמעבר לירקון, בשם רחוב קדושי השואה. הייתה זו הנצחה קיבוצית של כל היהודים שנספו בשואה. המונח "קדושים" הוא מונח מסורתי שבשימושו הנוכחי מתייחס לאו דווקא למי שהקריבו עצמם על קידוש השם, אלא לכל מי שמצא את מותו בגלל היותו יהודי, כאשר "יהודי" מוגדר במונחים של שייכות לדת, עם, גזע או לאום.

בשלב הנוכחי של תולדות ההנצחה העירונית, האנדרטה היחידה בתל אביב-יפו לזכר קורבנות המשטר הנאצי הוקדשה ב-2014 לזכר הלהט"בים אזרחי הרייך הגרמני שנרדפו בגלל נטייתם המינית. כ-15,000 מהם נכלאו במחנות הריכוז וההשמדה הנאציים, ועל פי הערכה, כמחצית מהם נספו. את הקמת האנדרטה בגן מאיר, ליד מרכז הקהילה הגאה בעיר, יזם חבר המועצה ערן לב (מרצ), וראש העירייה רון חולדאי קידם את בנייתה כמיזם הנצחה עירוני. ההליך המנהלי היה מהיר. ביוני 2013 אישרה ועדת השמות וההנצחה את ה"הנצחה לזכר הקהילה הגאה שנרצחה על ידי הנאצים".⁸⁴ ועדת הכספים אישרה ביולי את בניית האנדרטה שעלות מימונה הייתה כ-100,000 ש"ח.⁸⁵ כדי להימנע מהצורך לקבל אישור בוועדת הפסלים העירונית הוחלט לקרוא לאלמנט ההנצחה "מונומנט" ולא "אנדרטה" או "פסל". שיוך האנדרטה למיזם שדרוג גן מאיר סייעו גם הם לטיפול המהיר באישור הקמתה של האנדרטה. את האנדרטה עיצבה אדריכלית הנוף יעל מוריה, שמשרדה היה מופקד על שדרוג גן מאיר.

ועדת ההיגוי אישרה את צורת האנדרטה ביולי 2013.⁸⁶ האנדרטה היא בצורת משולש גדול, יצוק בטון, ועליו משולש קטן יותר, בנוי משלוש מנסרות מלבניות בצורת ספסלים בצבע ורוד. המנסרות אינן נוגעות זו בזו כך שנותרים פתחים המאפשרים כניסה לחלל הפנימי של המשולש הוורוד. התצורה המרחבית של המשולש המוגדר על ידי שלושת הספסלים מייצגת את הטלאי הוורוד שהוצמד למדי האסירים ההומוסקסואליים במחנות הריכוז הנאצים. על כל אחד מהספסלים נכתב המשפט "לזכר נרדפי המשטר הנאצי בשל נטייתם המינית וזהותם המגדרית" בעברית, אנגלית וגרמנית, בהתאמה. בצד, על משולש בטון, נכתב הסבר על מדיניות המשטר הנאצי כלפי הקהילה ההומוסקסואלית בגרמניה. הכיתוב שנבחר היה מכיליל: הוא התייחס לא רק להומוסקסואלים, שנרדפו על פי סעיף מפורש בספר החוקים, אלא לקהילת הלהט"ב כולה.

אנדרטאות לזכר הקורבנות הגאים של המשטר הנאצי נבנו קודם לכן בברלין, סן פרנציסקו ואמסטרדם. ייחודה של האנדרטה בנוף ההנצחה הישראלי היה בכך שהייתה

תמונה 74: אנדרטה לזכר הלהט"בים נרדפי המשטר הנאצי, גן מאיר

הראשונה שהנציחה קורבנות לא־יהודים של המשטר הנאצי, ברובם המכריע גרמנים. במשמעות זו לא הייתה זו אנדרטת שואה: המונח שואה, בעברית, מתייחס להרג העם היהודי על ידי הנאצים ועוזריהם. האנדרטה מוקדשת להנצחת קבוצה מוגדרת היטב של קורבנות, ובמובן זה המסר של האנדרטה הוא פרטיקולרי. רגישות הנושא באה לידי ביטוי בגיוס יועץ אקדמי, פרופסור משה צימרמן, לסיוע בניסוח הרקע ההיסטורי לרדיפות ההומוסקסואלים בגרמניה הנאצית. ההקשר הגרמני בא לידי ביטוי גם בכך ששפות הכיתוב על האנדרטה היו עברית, אנגלית וגרמנית. במהלך הדיונים בהקמת האנדרטה העלה ערן לב את ההצעה שבמקום הכיתוב בגרמנית יופיע כיתוב בערבית, שהיא שפה רשמית במדינת ישראל.⁸⁷

במהלך הדיונים בהקמת האנדרטה הוחלט לקיים את טקס חנוכת האנדרטה ביום שישי, ה-8 בנובמבר 2013, יום לפני יום השנה לליל הבדולח. ליל הבדולח – ה-9 בנובמבר 1938 – הוא תאריך מפתח בהיסטוריה של רדיפת היהודים בגרמניה הנאצית. האנדרטה הוצבה בדצמבר וטקס חנוכת האנדרטה נערך ב-10 בינואר 2014. בטקס נשאו דברים גם ראש העירייה רון חולדאי ושגריר גרמניה בישראל. עבור ראש

העירייה, האנדרטה הייתה מסר ברור על אופייה הייחודי של העיר: "אך טבעי הוא שאנדרטה כזו מוקמת בתל אביב – מרכז החופש והסבלנות"⁸⁸. בהתייחסו לחשיבות האנדרטה לקהילה הגאה בעיר, הוסיף: "אחד מתפקידיה העיקריים של עירנו הוא להיות בית לכל אחד ולכל קהילה". עבור נציגי הקהילה האנדרטה הייתה ביטוי להכרה במעמדה של הקהילה הגאה בעיר. המגיבים לדיווח על הקמת האנדרטה נחלקו לאלה שתמכו בהקמתה של האנדרטה לאלה שביקרו את ההחלטה לבדל את הקורבנות ההומוסקסואליים של המשטר הנאצי כקבוצה מועדפת של קורבנות.⁸⁹

תמונה 75: האנדרטה לשואה ולתקומה

9

יד יצחק רבין

במוצאי שבת, ה'4 בנובמבר 1995, נערכה בכיכר מלכי ישראל בתל אביב עצרת השלום שאורגנה לתמיכה במדיניות הממשלה, שבסיומה נרצח יצחק רבין. ב־12 באותו החודש נערכה באותו המקום עצרת הזיכרון שסימנה את תום תקופת האבל. במהלך עצרת הזיכרון הכריז ראש העירייה רוני מילוא כי שמה של הכיכר יוסב לכיכר יצחק רבין. בפרק הזמן שחלף בין שתי העצרות, הכיכר נוכסה על ידי הציבור, עברה תמורה תפקודית ונעשתה אתר לאומי של עלייה לרגל.

בשעות שמיד לאחר הרצח התאספו אלפי אנשים בכיכר. בבוקר היום שלמחרת, ה'5 בנובמבר, נערכו בכיכר התכנסויות ספונטניות, ביניהם בלטו עובדי עירייה שנטשו את משמרתם באישור ובני נוער שהתגודדו בקבוצות ברחבה המרוצפת. בשלב זה התבררו הדפוסים השולטים של האבל הטקסי: גלעד הלך ונבנה באתר ההתנקשות, צעירים ונוער ישובים מסביב לצבירי נרות נשמה דולקים שביניהם פזורים פריטים שבהקשר הנתון קיבלו משמעות פולחנית, כמו תמונת רבין שצורפה לעיתוני אותו היום או העמוד הראשון של עיתוני הצהריים שכותרתם הכריזה על הסיבה למתרחש בכיכר באותה העת, ומסביב זרימה בלתי פוסקת של אנשים. בכך היה שינוי משמעותי מזמנים רגילים, שאז הכיכר כמעט וריקה לחלוטין, למעט עובדי אורח הממהרים לחצותה. ביום שני, ה'6 בנובמבר, בשעה שנערך טקס ההלוויה הממלכתי בירושלים, הכיכר התמלאה באנשים. לקראת ערב נערכה במקום עצרת זיכרון ספונטנית.

תפקודה של הכיכר כאתר לאומי של עלייה לרגל קיבל ביטוי מובהק ברב־גוניות הקהל המגיע לכיכר. דגש מיוחד היה על הנוכחות של בני נוער וצעירים: "אולם היו אלה הצעירים שיצרו את המקום ושמרו על הלהבה"¹. בפאתוס שהיה חלק בלתי נפרד של הרטוריקה התקשורתית, היה מי שקרא לציבור ללכת לכיכר כדי לפגוש שם

תמונה 76: נובמבר 1995

תמונה 77: נובמבר 1995

"צעירים המדברים עברית אחרת".² המטפורה "ילדי הכיכר(ות)" ביטאה באופן מדויק את התפיסה של הכיכר כטריטוריה של דור צעיר שמעורבותו הרגשית והפוליטית הכילה הבטחה להתחדשות.

הילת הקדושה שהייתה לכיכר נוצרה גם על ידי מספר רב של עצמים טקסיים, שהקונבנציונליים שבהם היו נרות נשמה ופרחים.³ הריכוז הגדול ביותר של פריטים מסוג זה היה במקום ההתנקשות, היכן שרצף נרות הנשמה וזרי פרחים הופרע רק על ידי שבילים צרים שאפשרו את הגישה למדרגות בנין העירייה. בניית הגלעד למרגלות המדרגות החלה עוד בליל ההתנקשות, כאשר גושי אבן שהובאו במיוחד למטרה זו הונחו שם. הצורה והמשמעות של הגלעד נקבעה על ידי הסידור המשתנה ברציפות של עצמים נפרדים ממקורות שונים שהושמו ביחד באותו המקום. בעוד נרות נשמה ופרחים הדגישו את ההיבט הטקסי של אבן, עצמים אחרים הדגישו את הייחודיות של המבנה בנוף הזיכרון המקומי. לקטגוריה אחת היה אובייקט בצורת לוחות הברית שעליו חקוקה הכתובת "לא תרצח". אובייקט אחר, שהוצב ליד הגלעד כמה ימים מאוחר יותר ובהדרגה השתלב במבנה, היה פסל בצורת חבית מחוררת, ששימשה חבית מטרה במחנה צאלים. כבר בשלב מוקדם קיבל הגלעד צורה של מזבח. הפיח שנגרם על ידי הנרות הדולקים יצר קונוטציה ויזואלית למזבח ותרם לכך שהנושא המרכזי של המקום הוגדר במונחים של הקרבה וקורבן. התוספת המתמדת של סטיקרים פוליטיים, פרחים ונרות נשמה גרמה לכך שהגלעד עוצב מחדש שוב ושוב.

המיקום של מוקדי הזיכרון הבוערים בשטח הפתוח של הכיכר היה מקרי ודינמי. נרות נשמה בוערים אורגנו שוב ושוב בתבנית של מגן דוד, לב, או שסודרו בצורת אותיות המרכיבות את שמו של רבין. נרות גם הודלקו בחלל הפנימי של האנדרטה לשואה ולתקומה. כך נטען המבנה בהילה של קדושה שלא נבעה מהנושא המקורי שאליו הוקדשה, והמבנה תפקד כאנדרטה בקונטקסט עכשווי כחלק מהמרקם הסמלי של הכיכר המתפקדת כאתר פולחן.

אבל, מבוכה וזעם התגלמו גם באלפי התשדורות שהופיעו על קירות בניין העירייה באזור שמסביב לאתר ההתנקשות. אלה כללו גרפיטי שנכתבו על הקירות בעט ודפי נייר וקרטון כתובים שהודבקו אליהם. לצד ציורים שציירו ילדים והצטיינו בתמימות צוירו גם איקונות בגודל על-טבעי של רבין על קירות הבטון החשופים המקיפים את מקום ההתנקשות. רוב הטקסטים הכתובים היו פשוטים והביעו בצורה ישירה ובוטה את רגשות הכותבים. טקסטים אלה וציורי הקיר סיפקו גוון מיתולוגי מובהק לדמותו של רבין, "גיבור השלום", כפי שהוכרז עליו שוב ושוב, כאשר הפאתוס והסנטימנטליות ביטאו לא רק את האווירה השלטת אלא גם את העובדה שמדובר היה בטקסטים עממיים וספונטניים שנכתבו בחלקם על ידי בני ובנות נוער. שפע הטקסטים הכתובים ביטא את הצורך לחלוק רגשות ותובנות ואת השאיפה להשתתף באופן פעיל ברשתות התקשורת

תמונה 78: נובמבר 1995

שנוצרו באתר הכיכר על ידי הציבור. הפעילויות הטקסיות בכיכר ביטאו מה שעוזי צור כינה "אסתטיקה חדשה של אבל", שהייתה ביטוי של תרבות נוער ישראלית-חילונית.⁴ קידושה של הכיכר במהלך שבוע האבל התבטא בהמרה הספונטנית של המקום לאתר הנצחה. אתר ההנצחה היה מורכב מפעילות טקסית מתמדת. עוצמת הפעילויות החברתיות וההקשר שבו התבצעו יצרו מחדש את הכיכר כמרחב מקודש, כשהביטוי הבולט לכך היו נרות הנשמה הבווערים שהיו לחלק בלתי נפרד מהמרקם הפיזי של האבל. המעמד המיוחד של הכיכר בא לידי ביטוי בכך שהגבולות בין הפרטי והציבורי, העממי והרשמי טושטשו במידה כזאת שלא אפשר היה כמעט להבחין ביניהם. הסיבה לכך הייתה שהכיכר תופעלה על ידי הציבור, לכאורה ללא התערבות נראית לעין של רשויות ושל גופים רשמיים. במהלך שבוע האבל הכיכר הייתה רווייה במשמעות של היוצא-דופן, דבר שבא לידי ביטוי גם בפער שבין הכיכר ובין הסביבה העירונית המקיפה אותה, בה התנהלו חיי היום-יום של העיר שהמשיכה בשגרת החיים. היבט נוסף של המצב המיוחד ששרר בכיכר היה קבלתם על ידי הרשות של השינויים שבוצעו באדריכלות המקומית. נרות, פרחים ואובייקטים אחרים שהושארו בכיכר לא הוגדרו כלכלוך וכזוהמה, כפי שהיה קורה במצב רגיל, אלא כאובייקטים מקודשים.

תמונה 79: אפריל 1996

כתובות הגרפיטי שנכתבו על קירות בניין העירייה נתפסו לא כפגיעה בסדר הציבורי אלא כביטוי אותנטי ומכובד של רחשי הציבור.

הביטוי הרשמי המובהק ביותר לטרנספורמציה שעברה על הכיכר במהלך שבוע האבל היה שינוי שמה מ"כיכר מלכי ישראל" ל"כיכר יצחק רבין". כבר במהלך ליל הרצח הופיעו כתובות על קיר בניין העירייה שהכריזו על הכיכר כעל כיכר רבין. יוזמה ספונטנית ואנונימית זו ביטאה תחושה רווחת כי חשיבות הדרמה שהתחוללה במקום מחייבת את שילובה התמידי בשפה של הנוף המקומי, ושינוי שמה של הכיכר היה

האופציה הזמינה ביותר לביצוע מהלך זה. כבר ביום ראשון בערב הודיע ראש העירייה על תמיכתו בשינוי השם, ובמהלך השבוע הופיע השם החדש, למרות שעדיין לא היה לו תוקף רשמי, כחלק מהרטוריקה של הכיכר ושל המתרחש שם. הופעת השם החדש בכלי התקשורת סייעה להחדיר אותו ולהרגיל את האוזן אליו, אך בה בעת גם שימרה את המומנטום שהביא בסופו של דבר להכרזה על שמה החדש של הכיכר על ידי ראש העירייה רוני מילוא במהלך עצרת הנעילה של שבוע האבל ב-12 בנובמבר.

עצרת הנעילה של שבוע האבל בכיכר מלכי ישראל סימנה את החזרה של הכיכר, ששימשה במשך השבוע כאתר שהוקדש לפעילויות חברתיות לא מוסדרות, למצבה הנורמלי כשטח המצוי בשליטה רשמית. סיומו של שבוע האבל התבטא גם בהצטמצמות המרחבית של הקדושה והתרכזותה בגלעד המציין את מקום ההתנקשות. אולם עקבות הפעילות הטקסית שהתבצעה במהלך שבוע האבל נותרו על כנן באמצעות הכתובות על הקירות, ציורי הקיר והשעווה המותכת שנותרה על הרחבה המרוצפת. אך השבת הסדר הציבורי על כנו הייתה שאלה של זמן בלבד. כבר בינואר 1996 הציע חבר המועצה מרדכי וירשובסקי לנקות את קירות העירייה מהכתובות שנותרו שם. לטענתו מדובר היה "בלכלוך, חוסר משמעת ומבוכה ציבורית", הוא אף טען כי מבחינתו המדובר היה בפרובוקציה ויזואלית חמורה ביותר.⁵ ההצעה נדחתה בנימוק שעדיין מוקדם מדי למחוק את עקבות הטראומה הלאומית.

קריאת הכיכר על שמו של יצחק רבין הייתה הצעד הראשון בעיצובו מחדש של נוף ההנצחה המקומי ויצירת מתחם זיכרון רשמי באתר הרצח, למרגלות גרם המדרגות שהובילו לכניסה לבניין העירייה. תהליך ההנצחה במרחב דרש התייחסות לנוף הזיכרון הספונטני שנוצר במקום במהלך שבוע האבל ובמידה פחותה גם לאחריו. הליך מיסוד הזיכרון המקומי כלל את הקמת האנדרטה במקום הרצח ועיצובו הסביבתי של המתחם כאתר הנצחה מוסדר.

האנדרטה במקום בו נרצח רבין נחנכה ב-1 בנובמבר 1996, קרוב ליום השנה הראשון לרצח. אלמנת ראש הממשלה לאה רבין וראש העירייה רוני מילוא הסכימו לקונצפט שהציעה האדריכלית קלוד גרונדמן-ברייטמן: אנדרטה שאינה בולטת מעל סביבותיה ומשתלבת ברחוב. האנדרטה אינה מנציחה את רבין האיש והמנהיג. היא מעוצבת כגלעד, וזאת במשמעות הישירה של המונח: גל אבנים המוצב במרחב ומעיד לדורות על אירוע שהתרחש במקום. הפסלת יעל ארצי סיתתה 16 גושים רבועים של בזלת שהוצבו זה לצד זה בתבנית רבועה. גושי האבן השחורים והמסותתים בחספוס יוצרים רושם של נוף לאחר רעידת אדמה: הגושים המוטלים זה לצד זה ומופרדים זה מזה הם ביטוי חזותי לשבר שפקד את החברה הישראלית. התאורה בצבע צהוב-כתום שבתחתית האנדרטה מתפקדת כאש תמיד, דבר המדגיש את משמעות האנדרטה כזיכרון. מעמדה של האנדרטה כאתר מקודש בא לידי ביטוי בפעילויות הזיכרון שנערכו במקום, ביניהן

תמונה 80: האנדרטה באתר הרצח

הנחת זרים בימי הזיכרון להירצחו של רבין ובעת ביקור אורחים רמימעה במקום. חילולה של האנדרטה באמצעות כתובות נאצה או השחתתה הפיזית, שמתרחשים בדרך כלל בסמוך ליום הזיכרון הממלכתי לרצח, זכו להד תקשורתי רב שהדגישו את מקומה המיוחד בטופוגרפיה של הזיכרון הלאומי.⁶

השלב השני של יצירת נוף הזיכרון המקומי התמקד בעיצוב האתר כסביבת הנצחה. בפגישה שנערכה באוגוסט 1999 בהשתתפות ראש העירייה רון חולדאי, לאה רבין וגילה אלמגור הציג דוד טרטקובר את תפיסתו הרעיונית והעיצובית. העיקרון המנחה היה שהאתר בצורתו הנוכחית "היה עלוב וחסר פעילות... מרכיבי האתר אינם ממחישים את משמעותו ההיסטורית במדינת ישראל".⁷ כפי שהבחין רוביק רוזנטל, בבסיס תפיסתו הרעיונית של טרטקובר עמדה השאיפה ליצור "הנצחה של הנצחה"⁸: אתר הנצחה שגם מנציח את ההנצחה הספונטנית במקום לאחר הרצח. המעצב התבקש לדאוג לשמר את הגרפיטי שהיה לסימן ההיכר המובהק של האתר, אך מסקנתו הייתה כי "על הקירות לא קיים עוד גרפיטי מקורי מיום הרצח": הגרפיטי על הקירות מסביב איבד ברובו את האותנטיות שלו בגלל תוספות מאוחרות יותר. מבחינת טרטקובר, האותנטיות הוגדרה בפרמטרים של עדות ראשונית, אמוציונלית וספונטנית, של תחושת האבל וההלם שאפיינה את השבועות הראשונים שלאחר הרצח, כאשר כל מה שנוצר אחר כך לא היה רלוונטי לזיכרון כיוון שלא היה לו כל ערך תיעודי.

המלצתו של טרטקובר הייתה לנקות את הקירות החיצוניים של בניין העירייה מגרפיטי למעט אובייקט אותנטי אחד שיש לשמר בצורתו המקורית: כתובת ה"סליחה" על הקיר הדרומי של גן העיר, שנכתבה בימים שמיד לאחר הרצח. כפי שהסביר טרטקובר בהצעה שהגיש לעיריית תל אביב-יפו, "המילה 'סליחה' המצוירת ביד חופשית בצבעים כחול ושחור היא האזכור הבולט היחיד באתר לפרץ הרגשות האמיתי בשנת 1995. שאר הגרפיטי אינו קיים".⁹ בנוסף לכך הציע להקדיש את קיר בניין העירייה לתערוכה פתוחה של צילומי גרפיטי אותנטי. הצד החיצוני של קיר גרם המדרגות, הפונה לרחוב אבן גבירול, יוקדש לכיתוב גרפיטי על ידי הקהל הרחב. מהצד הפנימי של הקיר תוצב תערוכת צילומים מחיי יצחק רבין.

הצעתו של טרטקובר התקבלה על ידי ראש העירייה שהכריז כי הוא מבקש לקדם הנצחה ראויה במקום הרצח, והבטיח כי העירייה תגייס את המימון הדרוש להקמת אתר ההנצחה.¹⁰ הכוונה הייתה לסיים את העבודות עד יום הזיכרון שיחול ב-4 בנובמבר 1999. כחלק מעיצוב מתחם ההנצחה הוחלף שלט הרחוב בפנינת בית העירייה: במקום רחוב אבן גבירול 69 נכתב: "כיכר יצחק רבין". פירוש הדבר היה הרחבת שטח הכיכר גם לצד הצפוני של המעבר המקורה מתחת לבניין העירייה, והכללת מתחם ההנצחה בתחומי כיכר רבין. בהתבסס על מידע מהשב"כ שוחזרה הגיאוגרפיה של הרצח. המקומות בהם עמדו רבין, המאבטח והרוצח סומנו בטבעות מתכת, ולוח הסבר על הקיר הסמוך סיפק מידע למבקרים על הסימונים שנעשו לחלק מנוף ההנצחה. חנוכת אתר ההנצחה נערכה ביום הזיכרון, בנוכחות ראש הממשלה, ראש העירייה, משפחת רבין ומוזמנים.

הכתובת המקורית שניסח טרטקובר והוצבה באתר ההנצחה יידעה את המבקרים במקום כי "בשעה 21:40 בסיום העצרת, יורה צעיר יהודי חובש כיפה שלושה קליעי אקדח בגבו של יצחק רבין ורוצח ראש ממשלה בישראל". הבחירה הייתה שלא להנציח את הרוצח בשמו.¹¹ בעקבות פניות מצד גורמים דתיים ולא־דתיים שטענו כי מדובר היה בנוסח מבזה שמטיל כתם על ציבור שלם הורה ראש העירייה רון חולדאי למעצב אתר ההנצחה להסיר את צמד המילים "חובש כיפה", כאשר במקביל דרש זאת גם היועץ הממשלתי לממשלה אליקים רובינשטיין. החלטתו של ראש העירייה נענתה בתגובה חריפה במיוחד של לאה רבין; גם טרטקובר התנגד להסרת הכיתוב.¹² ב-25 בנובמבר 1999 כוסתה הכתובת, כשלב לקראת החלפת הלוח באחר, ללא הכיתוב מעורר המחלוקת. חולדאי הסביר כי מכיוון שהעירייה היא זו שמימנה את אתר ההנצחה, שמורה בידה גם הזכות לבצע שינויים נדרשים.¹³

המחלוקת בנוגע לכיתוב ולהחלטה להסירו באו לידי ביטוי במאמרי דעה בעיתונות העברית ששיקפו את המחלוקת הפוליטית בחברה הישראלית בנוגע לאחריות לרצח וללקחים שיש להפיק ממנו.¹⁴ המתנגדים להתייחסות ל"חובש כיפה" סברו כי המדובר

בהכללה גורפת שיש בה עלבון והסתה. מצדדי הנוסח טענו כי אין להסתיר את האמת, אפילו אם היא כואבת. הדיון התקשורתי הער בכיתוב מיקד את תשומת לב הציבורית באתר ההנצחה והעניק לו נוכחות בולטת בנוף הזיכרון הפוליטי של הרצח, אפילו אם לזמן קצר יחסית. בה בעת אתר ההנצחה נעשה מזוהה עם מחלוקת וקיטוב.

שימור הגרפיטי שעל "קיר הסליחה" באמצעות כיסוי בלוחות פרספקס שקופים עשה אותו לפריט מוזיאלי שמשני צדיו שילוט בעברית, אנגלית וערבית המכריז על המקום כאתר בו נרצח יצחק רבין ב־4 בנובמבר 1995. תהליך השימור הושלם כשנתיים מאוחר יותר, כאשר התברר כי לא ניתן לפתור את הבעיה בצנרת המים שבקיר שגרמה להתפתחות עובש על חלקים גדולים של הגרפיטי.¹⁵ הפתרון שנמצא היה לקבוע על הקיר מסגרת מתכת שעליה תיתלה, במרחק של כ־10 ס"מ מפני הקיר, תמונת ענק של הגרפיטי שצולמה שנתיים קודם לכן. עם החלפתו בהעתק נאמן שלו, נעלם הפריט האוטנטי האחרון מאתר ההנצחה. לקראת ציון 25 שנים לרצח שחל בנובמבר 2020 שיפצה עיריית תל אביב את רחבת האנדרטה והושקעו משאבים כדי לשפר את חוויית הביקור במקום על ידי הנגשת מידע היסטורי באמצעות שני סרטים תיעודיים שניתן לצפות בהם על מסך שהותקן במיוחד על הקיר הפנימי של גרם המדרגות. האחד מספר את סיפורה של הכיכר לאחר הרצח כאתר של אבל לאומי, השני מספר את סיפור חייו של יצחק רבין. קהל היעד היה צעירים שלא חוו אישית את האירועים המונצחים באתר.

* * *

לקראת יום השנה ה־75 לרצח חיים ארלוזורוב ב־2008 יזמה קרן פילנטרופית את הקמתה של אנדרטה במקום בו נרצח המנהיג הציוני על חוף הים של תל אביב ביוני 1933. רצח ארלוזורוב, שהיה יושב ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, הסעיר ופילג את היישוב העברי. ההשפעה שהייתה לרצח ארלוזורוב ב־1933 על היישוב היהודי מזכירה את הזעזוע העמוק שפקד את החברה הישראלית בעקבות רצח רבין ב־1995. אמנם רוצחיו של ארלוזורוב לא נתפסו מעולם, אך חילופי ההאשמות שהוטחו משמאל לימין וההשפעה הנמשכת שהייתה להם על הפוליטיקה הציונית הטרימו במידה ידועה את מה שהתרחש בשיח הפוליטי בישראל לאחר רצח רבין.

חמישה אמנים הוזמנו לקחת חלק בתחרות סגורה לעיצוב האנדרטה. ועדת הפסלים העירונית בשיתוף הקרן שמימנה את מפעל ההנצחה ומשפחת ארלוזורוב בחרו ברוב קולות בהצעתה של הפסלת דרורה דומיני. הפסל מברונזה הוצב במקומו ב־2009, היא שנת המאה לתל אביב. הצבת הפסל במקום הייתה שילוב של שני הקשרים מתלכדים. האחד היה העיצוב הנופי של מתחם החוף באזור חוף הילטון שנעשה על ידי משרד אדריכלות הנוף מוריה-סקלי באמצעות הצבת פסל חוצות. השני היה הנצחת

תמונה 81: פסל לציון מקום הירצחו של חיים ארלוזורוב, חוף הים

רצח ארלוזורוב באמצעות סימון המקום כאתר בעל משמעות סמלית. הפסל המיתמר לגובה 3.5 מ' מורכב מתשע "קונכיות" המסודרות כארבעה זוגות המונחים זה על זה וניצבים על בסיס בצורת קונכייה בודדת. הקונכיות המסודרות זו מעל זו מייצגות את הדיונות שעליהן נוסדה ונבנתה תל אביב. תצורה זו רומזת לתל שבשמה של העיר ומורכב משכבות המונחות זו מעל זו. על המשטח השטוח שבראש הפסל מיתמרים בניינים המייצגים את העיר שצמחה על החולות. מבנים אלה בצורת תיבות מזכירים את הבניינים רבי-קומות שמופיעים בקצה העליון של התבליט באנדרטת המייסדים בשדרות רוטשילד. בתבליט שיצר אהרן פריבר ב־1949 מייצגים הבניינים רבי-קומות הללו את עתידה של תל אביב.

האנדרטה לזכר רבין לצד רחוב אבן גבירול מסמלת את רעידת האדמה ששינתה את פני הנוף. הפסל של דרורה דומיני בחוף הים רומז לקיומו של שיווי משקל עדין המאפשר את קיומה של העיר הבנויה על המשטח שבראש הפסל. ברמה הגלויה של המסרים הסמליים, הפסל אינו מתיימר להזכיר את המנהיג הציוני ואת השפעת הרצח על היישוב. לכשעצמו, ללא קשר למיקומו או לסיפור יצירתו כיצירה מוזמנת, זה פסל סביבתי שמנסח בשפה של חומר ושל דימויים חזותיים את מיתוס הייסוד של תל אביב, היא העיר שנוסדה על חולות. מוטיב הרצח בא לידי ביטוי במיקום הפסל כציון המקום בו נרצח ארלוזורוב. התייחסות ישירה לאיש ארלוזורוב במכלול הפיסולי היא תבליט דיוקן של המנהיג הציוני שהפסלת הציבה ליד הפסל. התבליט הפיגורטיבי הוא העתק של הדיוקן של ארלוזורוב שיצר הפסל משה ציפר. כפי שהסבירה הפסלת, היא ביקשה "לשים משהו עם ממד יותר מסורתי ופיגורטיבי שיחבר בין הפסל החדש ובין המסורת של האנדרטאות. ביקשתי בבית היציקה שיעשו לי העתק ושילבתי אותו בסביבה של הפסל".¹⁶

תמונה 82: "קיר הסליחה", יד רבין

10

לזכר חללי הטרור

שבועות ספורים לאחר רצח הספורטאים הישראליים באולימפיאדת מינכן על ידי מחבלים פלסטינים בספטמבר 1972, הביא ראש עיריית תל אביב יהושע רבינוביץ לדיון בהנהלת העיר את הצעת הוועד האולימפי הישראלי להקים אנדרטה לזכר הנרצחים בכיכר בעיר.¹ ראש העירייה הציע את הרחבה ברחוב בארי פינת רחוב ויצמן, ליד בית החולים העירוני. הוא גם הציע כי הכיכר תישא את השם "כיכר האחד-עשר". ההנהלה אישרה את ההצעה. ביוזמתו של יצחק ארצי שונה השם ל"רחבת הי"א", בהתאם לנוהג המקובל של הנצחה קבוצתית על ידי ציון מספר המונצחים באותיות עבריות כאשר מספרם עולה על עשרה.²

שטח הרחבה הבנויה מטרסות הוא 3 דונם. עיריית תל אביב השקיעה כ-700,000 ל"י בהכשרת הרחבה. במרכז ניצב פסל הברונזה "מלחמת בני אור בבני חושך" של הפסל אלי אילן. מסביב לוחות עם שמות אחד עשר הספורטאים. טקס הסרת הלוט מעל אתר ההנצחה נערך ב-19 בספטמבר 1974, סמוך ליום השני לרצח.³ בטקס הדליקו המשפחות השכולות אחת עשרה אבוקות לזכר החללים. בטקס נשאו דברים שר החינוך והתרבות, יו"ר הוועד האולימפי הישראלי, ונכח בו שגריר גרמניה. ראש העירייה שלמה להט הסיר את הלוט מעל הפסל.

הנצחת אחד עשר הספורטאים בתל אביב הייתה היבט מקומי של מפעל הנצחה לאומי שהתבצע בערי ישראל. עניין אחר היה ההנצחה המקומית של קורבנות פיגוע טרור במקום בו התרחש. בסוף יולי 1990 נרצחה מרני קימלמן, צעירה מקנדה בפיגוע בחוף ירושלים. חבריה לא הסתפקו בגלעד הספונטני שהקימו במקום הרצח ופנו לראש העירייה בבקשה לבנות אנדרטה באתר. בתשובתו טען להט ש"אין צורך" באנדרטה.⁴ עוזרו של ראש העירייה הציג את העיקרון המנחה את מדיניות ההנצחה של העירייה:

תמונה 83: לזכר הי"א

לדאבוננו הרב בעירנו היו מקרים רבים של נפגעים שמצאו מותם בפעולות איבה, ולא ניתן להנציח כל קורבן של הטרור במקום בו מצא את מותו.⁵

בפיגוע דקירה ברחוב העלייה בתל אביב ב־1 במרץ 1993 נרצחו שני עוברי אורח. במקום הוקם גלעד מפרחים ונרות נשמה בוערים. כראשון מסוגו בישראל, ייחודו של הגלעד היה בהיותו ספונטני ומאולתר, ביטוי של תחושות אזרחים מן השורה שביקשו להביע את רגשות הזעם והכאב שלהם באתר הפשע.⁶ הגלעד הספונטני פונה מאוחר יותר. בהתאם למדיניות העירייה, האפשרות להקים במקום אנדרטה רשמית לא עלתה לדיון.

מדיניות ההנצחה העירונית של נפגעי פעולות טרור בעיר שונתה בעקבות גל פיגועי ההתאבדות של שנות ה־90 בעיר. ב־19 בפברואר 1994 התפוצץ מחבל מתאבד באוטובוס קו 5 שנסע ברחוב דיזנגוף בתל אביב. בפיגוע נהרגו 22 אזרחים ואזרחיות. אזור תחנת האוטובוס שם התרחש הפיגוע נעשה מיד לאתר הנצחה ספונטני. אזרחים ואזרחיות עלו לרגל למקום הטבח והניחו נרות זיכרון על המדרכה המגודרת. מקום הפיגוע היה מקום

פולחן ציבורי שם ניתן היה להתייחד עם המתים ולתת ביטוי לתחושות של הלם, צער, כאב, זעם, איך-אונים ותסכול.

ההחלטה על הקמת האנדרטה שתנציח את קורבנות הפיגוע במקום בו נרצחו התקבלה בעיריית תל אביב שבוע לאחר הפיגוע. על הקמת האנדרטה הופקדה מחלקת הטקס והאירועים. תאריך היעד היה טקס האזכרה בתום תקופת השלושים, שלפי המסורת היהודית מקובל אז לעלות לבית הקברות לטקס גילוי המצבה על קבר המת. את האנדרטה עיצב הפסל דן רפפורט, שביקש שלא לקבל שכר אמן וקבלן, והסתפק בתשלום עבור עבודת הפיקוח והתיאום בלבד.⁷ מלאכת עיצוב האנדרטה נמשכה שבועיים, במהלכם נעשו שינויים רבים בעיצוב. הפסל הצהיר כי הוא "רוצה לשוות מראה מכובד, מאופק וסולידי" לאנדרטה. הרעיון המקורי של רפפורט היה של אנדרטה הניצבת בחזית גדם העץ שנותר מהפיגוע בצורת גליל מנירוסטה שחלקו העליון, בצורת אליפסה קעורה, משמש כלוח זיכרון. העיצוב הסופי היה של אלמנט פיסולי מנירוסטה מושחרת שבסיסו מעוצב כמנסרה משולשת שחלקה האחורי קעור. שלט ההנצחה שבראש האנדרטה הוא בצורת משולש הפוך שבסיסו העליון בצורת קשת קעורה מזכיר שרטוט מופשט של קרני פר המופנים לעבר גזע העץ שמאחור. חלקה האחורי, הקעור,

תמונה 84: אתר הפיגוע בקו 5, רחוב דיזנגוף, אוקטובר 1994

של האנדרטה, מתכתב עם הגיאומטריה של גזע עץ הפיקוס שמאחורי האנדרטה. במבט מחזית האנדרטה נדמה שחלקה העליון של האנדרטה מחבק את העץ שמאחור. העץ היה עד לאירוע הנורא, וצמיחתו מחדש לאחר ההרס שגרם הפיצוץ העז הייתה בעלת משמעות סמלית. במרוצת השנים שחלפו מאז הפיגוע התעבה הגזע והפער הפיזי בינו ובין האנדרטה הצטמצם. בחלק העליון של שלט ההנצחה נכתב:

במקום זה נגדעו ביד מרצחים חייהם של כ"ב חללי הפיגוע באוטובוס קו 5
בי"ד בחשוון תשנ"ד (10.9.1994)

והכתובת "זכרם ינן לעד". שמות 22 הקורבנות חרוטים על לוח ההנצחה בצורת האות Y: שבעה זוגות של שמות בשני טורים בחלק העליון, ועוד שמונה שמות בטור אחד בחלק התחתון. סידור השמות הוא אלפביתי: הרשימה בטור הימני למעלה, ממשיכה בטור השמאלי למעלה, ומסתיימת בטור היחיד שבחלק התחתון של מבנה האות Y. תפקידה של האנדרטה כפול. מחד להנציח את שמות הקורבנות. מאידך לציין את האתר כמקום מקודש לזכר האירוע שאירע שם. טקס הסרת הלוח מעל האנדרטה נערך ב־18 בנובמבר 1994 בהשתתפות המשפחות השכולות וראש העירייה רוני מילוא. לאחר פגישה שנערכה עם נציגי המשפחות השכולות באוגוסט 1995 הוחלט להצמיד את סמל העיר לאנדרטה.⁸ כמו כן הוחלט שטקס הזיכרון ביום השנה הראשון לפיגוע יופק על ידי העירייה.

האנדרטה שנבנתה בקרבת מעבר החצייה ליד דיזנגוף סנטר לזכר 13 הרוגי הפיגוע שביצע מחבל מתאבד בי"ג באדר תשנ"ו (4.3.1996) עוצבה גם היא על ידי דן רפפורט. האנדרטה מזכירה בקוויה ובצבעה את האנדרטה שעיצב לקורבנות הפיגוע בקו 5 ונחנכה כשנה וחצי קודם לכן. ההבדל העיצובי הוא שבאנדרטה לחללי הפיגוע ליד דיזנגוף סנטר לוח השמות הוא מבנה משולש שבסיסו העליון ישר, כאשר מאחור 13 פסים. האלמנט הגיאומטרי הזה טעון משמעות. מספר ההרוגים בפיגוע היה 13; הפסים המקבילים מזכירים בצורתם מעבר חצייה – התייחסות למקום הפיגוע, ליד מעבר החצייה ברחוב דיזנגוף, במרחק מטרים ספורים מהאנדרטה. הגיאומטריה של הזיכרון של האנדרטה מושתתת על שני משולשים: המנסרה משולשת, והמשטח שבראשה משולש גם הוא. מוטיב שני המשולשים שהוא תשתיתי לאנדרטה עושה אותה לווריאציה תלת־ממדית ומופשטת על נושא מגן־הדוד: בצורתו המוכרת, הדו־ממדית, מגן־הדוד מורכב משני משולשים שזורים זה בזה. הכתובת בראש לוח הזיכרון היא:

תמונה 85: אנדרטה לחללי הפיגוע בקו 5, רחוב דיזנגוף

בצומת זה נגדעו ביד מרצחים
חייהם של י"ג עוברי אורח תמימים
בהם ילדים ובני נוער,
בפיגוע חבלני ביי"ג באדר תשנ"ו (4.3.1996)

השמות על לוח השמות באנדרטה לזכר חללי הפיגוע בקו חמש מסודרים בסדר אלפביתי. לעומת זאת לא ניתן לזהות את העיקרון המארגן את סידור השמות על לוח השמות באנדרטה לזכר חללי הפיגוע ליד דיזנגוף סנטר. היעדר עיקרון מארגן ברור

תמונה 86: אנדרטה לחללי הפיגוע בדיזנגוף סנטר

יוצר את הרושם כאילו סידור השמות אינו כפוף להיררכיה כלשהי, אפילו לא לזו של סדר האותיות באלפבית. משמעות הדבר היא שוויון מוחלט בן השמות ובהתאמה בין הקורבנות.

ההכנות לקראת הקמת האנדרטה החלו זמן קצר לאחר הפיגוע. כשבועיים לאחר הפיגוע הציע האמן את הסקיצה לאנדרטה.⁹ טקס הסרת הלוט התקיים ב־21 באפריל 1996, ימים ספורים לפני יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, במעמד ראש העירייה רוני מילוא, הרב הראשי לישראל, הרב מאיר לאו, והרב הראשי לתל אביב-יפו, הרב חיים דוד הלוי. ב־1996 הוצב בשדרות רוטשילד, בקטע שבין רחוב אלנבי ורחוב נחלת בנימין, הפסל

תמונה 87: פסל/הנצחה בשדרות רוטשילד

"אקוודוקט" של ערן שקין. הפסל עשוי מתכת בצורת אמת מים קטועה הנשענת משני צדיה המנותקים זה מזה על עמודי מתכת. הפער בין שני חלקי אמת המים יוצר מבנה של שער לשדרה. פסל החוצות בשדרה הוא אנדרטה, כפי שמתברר מהכתוב על לוח ההסבר שבחזית הפסל:

הפסל מוצב לזכרו של
נתן עזריה ז"ל
שנרצח בפיגוע טרור
ב־1.3.1993
יהא זכרו ברוך

משמעות הפסל כהנצחה היא במים שזרימתם פסקה. המים הם נוזל החיים, ומים זורמים הם מטפורה לזרימת החיים. הפער בין שני חלקי אמת המים ההרוסה מסמל את החיים שנקטעו.

בפיגוע ההתאבדות בקפה אפרופו בבית חנה, שדרות בן גוריון, שהתבצע ביום שישי, ה־21 במרץ 1997, נרצחו שלוש נשים. לאחר שלושה חודשים פנו המשפחות השכולות לראש העירייה רוני מילוא בבקשה להנציח את זכר הנשים בשדרות בן גוריון פינת רחוב אד"ם הכהן, "סמוך למקום האסון".¹⁰ המשפחות השכולות ביקשו להיות שותפות בקביעת עיצוב ואופי ההנצחה. בהסכמת המשפחות השכולות הזמינה בינואר 1998 עיריית תל אביב את המעצב והפסל אליעזר ויסהוף לעצב את הפסל "שלושת הפרחים" שהציע.¹¹ ביוני 1998 אישרה הנהלת העירייה את הנצחת הקורבנות באמצעות "פסל שישתלב באזור".¹²

הרעיון הראשוני היה להציב את הפסל בפינת בית הקפה, אך הוחלט כי הפסל שיוקדש לזכר שלוש הנשים שנרצחו בפיגוע יוצב בשדרות בן גוריון, מול בית הקפה. בלשונו של הפסל:

אנו נעצב וניצק שלושה פרחים המכסים עמוד אבן או חומר דומה.
הפרחים נגדעים ונחתכים באמצע. גבעוליהם חתוכים. פיצוץ גודע אותם
והם ממשיכים על הקרקע... העיצוב מבטא היטב את שלוש הנשים
הצעירות שחיהן קופדו בפיצוץ. קיר הבטון היצוק, שמאחורי הציון, יתאר
בכתב את שמות הקורבנות ומהות האירוע.¹³

בשלב מאוחר נעלם קיר הבטון מהתוכנית. גובה האנדרטה העשויה אבן בסיתות גס היה 1.6 מ', ורוחבה — 0.6 מ' x 0.6 מ'. פרטי הנרצחות והאירוע נחרטו על לוח מתכת

תמונה 88: אנדרטה לזכר קורבנות הפיגוע בקפה אפרופו, שדרות בן-גוריון

שהוצב על מסד האבן השטוח שעליו עמד הפסל. שלט קטן יותר הוצב מאחורי הפסל, מיועד לעיניהם של ההולכים בשביל הולכי הרגל בשדרה. על פי הסיכום, העירייה השתתפה במימון כשליש מעלות הפסל, והשאר מומן על ידי המשפחות השכולות.¹⁴ העירייה מימנה גם את התשלום לאמן ואת הפיתוח הסביבתי של אתר ההנצחה בשדרות בן גוריון.¹⁵ טקס הסרת הלוח מעל הפסל נערך ביום שישי, ה-3 ביולי 1998. אורחי הכבוד באירוע היו נשיא המדינה עזר ויצמן, חבר הכנסת שמעון פרס וראש עיריית תל אביב רוני מילוא.

ב־1 ביוני 2001, ערב שבת, פוצץ עצמו מחבל מתאבד בכניסה למועדון בדולפינריום שעל חוף הים. בפיגוע נרצחו 21 איש, ברובם צעירים וצעירות מעולי חבר העמים שביקשו לבלות בדיסקוטק. ביום א', ה־3 ביוני 2001, החליטה עיריית תל אביב לבנות אנדרטה לזכר הנרצחים שתיחנך ביום השלושים לפיגוע.¹⁶ את האנדרטה עיצבו ורדה גבעולי ואילן גלבר בצורת עמוד אבן שעליו נחרטו השמות. העמוד היה בצורת מנסרה משולשת שראשה בצורת משולש נוטה בשיפוע כלפי מטה, שבסיסו בראש העמוד וקדקודו התחתון במפגש שני המקצועות שבחזית האנדרטה. על פני שני המקצועות המשווים והחלקים שבחזית האנדרטה נחרטו השמות בכתב קירילי (מימין) ובכתב עברי (משמאל). המקצוע האחורי של המנסרה מסותת סיתות גס. בסיס האנדרטה גם הוא עשוי אבן לא־משויפת, מה שמקנה לבסיס מראה כמו־טבעי. בראש האנדרטה נכתב בעברית (מעל) וברוסית (מתחת):

לזכרם של 21 אזרחים תמימים בהם נערות ונערים,
אשר חייהם נגדעו בידי מרצחים בפיגוע חבלני נפשע
בליל שבת, י"א בסיון תשס"א, 1.6.2021

בגב האנדרטה נכתב הטקסט באנגלית. האנדרטה נחנכה ביום השלושים לפיגוע.¹⁷ את ממשלת ישראל ייצג שר האוצר סילבן שלום.

ביום ראשון שלאחר הפיגוע הקימו דוד שבת מחדרה ושלמה אלקבץ מקיבוץ משמרות אנדרטה במקום הפיגוע.¹⁸ בהיותה מוקד של זיכרון מקומי, מבקרים באתר הפיגוע הניחו ליד האנדרטה הלא־רשמית שהוקמה שם נרות נשמה ופרחים. בעוד האנדרטה הספונטנית שנבנתה על ידי ציבור המבקרים באתר הרצח של רבין נעלמה עם בנייתה של האנדרטה הרשמית, האנדרטה הלא־רשמית לזכר קורבנות הפיגוע בדולפינריום נותרה לצדה של האנדרטה הרשמית שהקימה העירייה כאלמנט מוכר של אתר ההנצחה לקורבנות הפיגוע.

האנדרטה הלא־רשמית לא הנציחה את שמות הקורבנות. היא הייתה בצורת צלליות ממתכת של צעיר וצעירה שמחזיקים ידיים. על פס מתכת לא־מהוקצע ביניהם נכתב: "השם יקום דמם". הכיתוב מעל הדמויות הכריז ברוסית "זה הבית שלנו", ובעברית, מתחת, "לא נפסיק לרקוד". האמירה "זה הבית שלנו" הייתה כתובה רוסית, ולכן קהל היעד שלה היה בעיקרו עולים שבאו זה מקרוב מחבר העמים. בה בעת, המסר הפטרייטי היה חד־משמעי: "הבית שלנו" היה מדינת ישראל. בעוד האנדרטה הרשמית מאבן מנציחה את שמות הנרצחים והנרצחות המסודרים בסדר אלפביתי על פאות המנסרה, האנדרטה הלא־רשמית מנציחה באופן חזותי את תאוות החיים של הצעירים שחייהם נגדעו. האמירה "לא נפסיק לרקוד", המנוסחת בגוף ראשון רבים, מבטאת רוח של

לזכר חללי הטרור

תמונה 89: אנדרטה לחללי הפיגוע בדולפיניריום, 2022

תמונה 90: אנדרטה לחללי הפיגוע בדולפיניריום, 2007

תמונה 91: אנדרטה לחללי הפיגוע בדולפינריום, 2022

התרסה המנוסחת בלשון ההבטחה שלא ברור אם נאמרת בשם המתים או כהתחייבות של החיים. מאפיין חד וברור של האנדרטה הלא-רשמית הוא מסר של שילוב תרבותי רוסי-ישראלי-יהודי. האמירה שבכותרת היצירה מנוסחת ברוסית ומתחתיה – בעברית. הדמויות הן בכחול-לבן – צבעי הדגל הלאומי.

לאחר שמבנה הדולפינריום נהרס ב-2018 והשטח נעשה פארק חופי, נותרו שתי האנדרטאות כתזכורת לטרגדיה שהתחוללה שם. ראש העירייה רון חולדאי הבטיח כי "האנדרטה תישאר לתמיד".¹⁹ למעשה היו שם שתי אנדרטאות שלאחר הריסת הדולפינריום הועתקו ממקומן המקורי ומוקמו לצד שביל הולכי הרגל. אלא שלאנדרטה הרשמית יש גישה מוסדרת שמזמינה הולכי רגל להתקרב ולקרוא את הכתוב עליה, בעוד האנדרטה הלא-רשמית מוצבת על הדשא, ללא שביל גישה המחבר אותה לשביל הולכי הרגל. בעוד האבן ממנה עשויה האנדרטה הרשמית הוכיחה עמידות בפני מזג האוויר, המתכת ממנה עשויה האנדרטה הלא-רשמית נפגעה מהקרבה לים: המתכת נאכלה, הכחול והלבן הוכתמו בכתמי חלודה. במהלך השנים השתנו פניה של האנדרטה הלא-רשמית. המתכת נצבעה כמה וכמה פעמים בצבעים שונים, והשילוב המקורי של כחול-לבן פינה מקומו לשלל צבעים מתחלפים, ביניהם אדום, צהוב, בז' וכתום, שהעצימו את המסר המילולי הכמוס במשפט "לא נפסיק לרקוד". למרגלות האנדרטה הוצבה הכתובת "יזכור".

ב-2020 חודשה האנדרטה הלא-רשמית: המתכת הוחלפה בפלסטיק, במטרה להאריך את תוחלת החיים של האנדרטה המחודשת.²⁰ הדמויות שבו ונצבעו בכחול ובלבן, אלא שבמהדורה העכשווית החלוקה הייתה לרוחב כל אחת מהדמויות, ובסימטריה הפוכה, בעוד שבמהדורה המקורית של האנדרטה החלוקה ללבן ולכחול הייתה לאורכה של כל אחת משתי מהדמויות. הכחול והלבן נעלמו מהכתובות שבראש האנדרטה, והוחלפו באדום, גוונים של ירוק ושחור. שינוי משמעותי היה היפוך סדר השפות בכותרת: בעוד שבאנדרטה המקורית העברית הופיעה מתחת לרוסית, באנדרטה המחודשת הכתובת העברית הופיעה למעלה, ומתחתיה הכתובת הרוסית. בצד האנדרטה הופיעה שלט הסבר בעל אופי ארעי על האירוע ועל נסיבות הקמתה. השלט מאזכר את שמות מקימיה. שמם גם נחקק על סלע צבוע בלבן שהוצב למרגלות האנדרטה, מתחת למילה "יזכור" באותיות אדומות.

גן חללי הטרור

בעקבות מספרם הגדל של אזרחים שנרצחו ברחובות העיר בפעולות התאבדות של פעילי טרור בשנות ה-90, ביקשו תושבים מהעירייה להנציח את חללי הטרור בעיר. ההערכה הייתה כי מספרם של הקורבנות היה כמה מאות. האנדרטאות שהוקמו באתרי

תמונה 92: גן חללי הטרור, גני יהושע

הפיגוע הנציחו את קורבנות הפיגועים במקום בו נרצחו. אך לא בכל אתרי הפיגועים בעיר הוקמו אנדרטאות לזכר הקורבנות. גן חללי הטרור נחנך בטקס שנערך במקום ב-17 באפריל 2007.

הדגם המתבקש להנצחה עירונית היה הנצחת חללי מערכות ישראל בגן הבנים שבגני יהושע. שאלת הקשר בין הנצחת הנופלים במערכות ישראל וחללי הטרור הייתה עניין רגיש בגלל התנגדותם הנחרצת של הארגונים המייצגים של משפחות הנופלים במערכות ישראל להנצחה משותפת: מבחינתם, ההפרדה בין הנצחת הנופלים במערכות ישראל ובין קורבנות הטרור הייתה עניין עקרוני. ב-1998 קבעה ממשלת ישראל כי יום הזיכרון הממלכתי יוקדש לחללי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה, אך ההפרדה בין קטגוריות ההנצחה באה לידי ביטוי חד-משמעי בטקסי הזיכרון הנפרדים הנערכים בהר הרצל ביום הזיכרון הממלכתי.

בישיבה הראשונה שדנה בנושא בראשות מנכ"ל העירייה במרץ 2005 נקבע מיקום אתר ההנצחה לחללי הטרור "בצמוד לגן הבנים מעבר למגרש החנייה של מרכז הטניס".²¹ החלטה עקרונית נוספת הייתה שבנוסף להפרדה המרחבית בין שני האתרים דרושה הייתה גם "הפרדה תפיסתית" ביניהם. השאלה אם מדובר היה בחלק מגן הבנים או לאו הייתה בעלת חשיבות רבה, וניסוחים שונים בעניין זה העידו על אי-בהירות. בישיבה שנערכה שבוע מאוחר יותר אצל מנכ"ל העירייה נקבע כי מדובר

היה "בחלקה אשר הינה חלק מגן הבנים אך יחד עם זאת נפרדת מהחלקה בה מונצחים חללי מערכות ישראל".²²

הרעיון של שילוב והפרדה בויזמנית הוא חלק מתרבות הזיכרון הישראלית, כאשר דוגמה מובהקת לכך היא ההצמדה וההפרדה בין יום הזיכרון ליום העצמאות. בנוגע לאתר ההנצחה לחללי הטרור, ההצמדה המופרדת או ההפרדה המוצמדת בינו ובין גן הבנים הוגדרו בפרמטרים מרחביים ואדריכליים. את המדיניות בנושא זה ניסח ראש העירייה בראשית אוגוסט 2005.²³ הקביעה העקרונית הייתה שגן נפגעי הטרור (כפי שנקרא לפני ששמו הרשמי נקבע כגן חללי הטרור ביוני 2006 בעקבות בקשה של אב שכול)²⁴ אינו חלק מגן הבנים, וכי שני האתרים שונים זה מזה מבחינת הנושא שלהם. המדובר היה ב"תפיסה אחרת, אתר אחר באותו מקום". ההיררכיה בין שני האתרים הייתה צריכה גם לבוא לידי ביטוי בגודלם היחסי. על פי ראש העירייה, הנצחת חללי הטרור צריכה הייתה להיעשות "במבנה יותר קטן, מכובד, יעיל, יפה". הצורך בבידול נבע מחשש מהתנגדות ההורים השכולים שבניהם מונצחים בגן הבנים. חביבה אבי-גיא, יושבת ראש ועדת השמות וההנצחה של עיריית תל אביב-יפו, הסבירה: "אנו עושים הכול כדי למנוע התמרמרות משפחות הנופלים בגן הבנים".²⁵ משמעות הדבר היה למנוע את הרושם שמדובר באתר הנצחה משותף לחללי מערכות ישראל ולחללי פעולות הטרור.

כאדריכל פארק הירקון וגן הבנים, הבחירה בגדעון שריג לתכנון גן חללי הטרור הייתה ברורה מאליה. לכאורה מדובר היה בעיצובו של גן הנצחה נוסף בפארק הירקון, אך תכנון גן חללי הטרור היה שונה באופן מהותי מתכנון גן הבנים. בעוד ההתערבות המינימלית של הרשות העירונית אפשרה חופש יצירתי בעיצוב אדריכלות נוף הזיכרון של גן הבנים, הצורך לבדל את הנצחת חללי הטרור מהנצחת חללי מערכות ישראל הייתה אילוץ כבד משקל. בתחילה ביקש גדעון שריג לעצב את גן חללי הטרור בדומה לגן הבנים: חורשות של אקליפטוסים וחרובים ושבעה עמודי הנצחה מגרניט שחור. על פי גישה זו, גן חללי הטרור אמור היה להיות הרחבה של גן הבנים. בעקבות ההנחיה שיש לבדל את שני אתרי ההנצחה נדרשה גישה שונה לחלוטין לעיצוב גן חללי הטרור. התוכנית החדשה הטמיעה את התפיסה ש"הכול שונה".

אתר ההנצחה לחללי הטרור עוצב כאנדרטה סביבתית הממוקמת בגן, ולא כגן זיכרון שיש בו אלמנטים של הנצחה. מבנה ההנצחה עוצב בצורת קיר מעגלי שהיקפו כ-40 מ', עשוי שחם בגוון אפור-שחור, עם פתח צר מצד צפון שמאפשר כניסה למרחב הפנימי. השמות חקוקים על הצד הפנימי של הקיר. במרכז המבנה המעוגל "סלע נביעה" רבוע מבזלת, ומסביב ספסלים מאבן בהירה. הרעיון של "סלע נביעה" שמראשו זולגים מים על דפנותיו מסמל את החיים ודומה בתפקודו הסמלי למבוע ברחבה המרכזית של גן הבנים. המינרלים בצבע לבן שהמים הזורמים השקיעו על דפנות סלע הנביעה עומדים

תמונה 93: גן חללי הטרור, מבט מגן הבנים

בניגוד לצבע השחור של הסלע; הופעת המשקע הלבן על הסלע השחור הייתה תרומה לא-מתוכננת לשיח הניגודים החזותי באתר ההנצחה.

מאפיין מובהק של גן חללי הטרור הוא ההתכנסות פנימה, למרחב המותחם על ידי קיר ההנצחה המעגלי. בנימה של ביקורת טענה אדריכלית העיר דניאלה פוסק כי קיר ההנצחה המתוכנן יוצר "חזית אטומה"²⁶. השמות על קיר ההנצחה נראים לעין רק לאחר הכניסה למרחב הפנימי. המפגש עם השמות נעשה מול קיר השמות המקיף את המבקרים מכל עבר: בגן חללי הטרור, לזכור פירושו להיות מוקף בשמות כולם.

בגן הבנים מונצחים בני ובנות תל אביב שנפלו במערכות ישראל. בגן חללי הטרור מונצחים כל מי שנרצחו בפעולות טרור בתל אביב-יפו, ללא קשר למקום מגוריהם. סידור שמות החללים החקוקים על צדו הפנימי של קיר ההנצחה ההיקפי הוא על פי עשורים. פילוח השמות לפי עשורים מבוססת על תפיסה פורמלית של חלוקה עשונית לתקופות: בניגוד לגן הבנים, שם ההיסטוריה מורכבת מאירועי מפתח (מלחמות) ותקופות ביניים (בין המלחמות), ההיסטוריה הנפרשת על קיר ההנצחה בגן חללי הטרור מובנית כרצף של עשורים, כל עשור וחלליו, כאשר סידור השמות בכל מקבץ הוא אלפביתי. לאחר

שהאתר נחנך לא ניתן היה עוד לסדר את השמות שנוספו לפי סדר אלפביתי ובחלוקה לעשורים, והשמות שנוספים לקיר בעקבות אירועי טרור בעיר מייצגים סדר כרונולוגי של אירועים טראגיים.

בשלב מאוחר של התכנון הוקף מתחם האנדרטה בסוללת עפר מוגבהת עליה ניטע דשא. מסביב ניטעו עצים, ביניהם אקליפטוסים, שלמרות הצהרת הכוונות של שריג בשיבת הנהלת העירייה לא נכללו בחורשות גן הבנים. הארגון המרחבי של מתחם האנדרטה הוא של מעגלים קונצנטריים: סוללת העפר בהיקף החיצוני, קיר השמות במעגל הפנימי, כשבמרכז הרחבה עם סלע הנביעה וספסלי ישיבה מסביבו. מבנה זה מזכיר את גלגל רפאים (רוג'ום אל-הירי) הכלקוליתי בגולן: מכלול של מעגלים קונצנטריים של מצבורי אבנים ובמרכזו הגיאומטרי תל אבנים ששימש למטרה פולחנית. כפי שטענה מרים מזר, הצלחת עיצובו של גן חללי הטרור הייתה בכך ש"למעשה אין דמיון לגן הבנים".²⁷ גן הבנים הוא מרחב ירוק ופתוח כאשר ההנצחה מבוצרת בין חורשות עצים. גן חללי הטרור הוא אנדרטה סביבתית שממוקמת בין קבוצות עצים הנטועים מחוצה לו, מתחם הנצחה קומפקטי וסגור המופרד מסביבתו המידית, כשההבחנה בין פנים וחץ היא מאפיין מובהק של הנוף המקומי. סוללת העפר המקיפה את מתחם ההנצחה רומזת לקיומה של חומת מגן השומרת על הזיכרון. בה בעת, היא יוצרת הפרדה חזותית מוחלטת בין גן חללי הטרור ובין גן הבנים שבקרבת מקום.

הערות

הקדמה

- 1 מעוז עזריהו, על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל, ירושלים 2012.

1: עמודי הזיכרון לזכר צליחת הירקון

- 1 ללא תאריך, אהת"א 212.
2 העולם, 6 בפברואר 1920, עמ' 15.
3 ועד תל אביב, ישיבה 6, 5 בנובמבר 1918.
4 ועד תל אביב, ישיבה 53, 28 באוקטובר 1919.

2: לזכר חללי המאורעות והמלחמה (1921-1948)

- 1 דאר היום, 30 באוקטובר 1921, עמ' 3.
2 דאר היום, 5 ביולי 1922, עמ' 4.
3 הארץ, 25 באפריל 1922; משה גליקסון, הפועל הצעיר, שנה 15, 28 באפריל 1922, עמ' 3.
4 נחום פפר למהנדס קופמן, ט' (חודש לא ברור) תרפ"ב, הארכיון הציוני (להלן: א"צ), L18 6407.
5 מודעה, דאר היום, 5 ביולי 1922, עמ' 4.
6 דאר היום, 7 ביולי 1922, עמ' 4.
7 הודעה זו נמסרה במכתב למערכת שנועד להזים את טענת ארגון הארכיטקטים והמהנדסים בתזכיר ששלח לעיריית תל אביב כי אדריכל העיר עסק גם בעבודות פרטיות, ביניהן נמנו הקמת מצבת הקבר לחללי המאורעות: דאר היום, 22 ביוני 1924.
8 "קברי הקדושים", הארץ, 27 במאי 1924.
9 מקבים א ט"ז 4-5.
10 דאר היום, 31 באוקטובר 1929, עמ' 4; על מינוי הוועדה: דאר היום, 24 באוקטובר 1929, עמ' 4.
11 האחים סגל בע"מ לשלוש, י"ד אייר תרצ"ח, ארכיון היסטורי תל אביב (להלן: אהת"א), 08-236.
12 דוד בדר לישראל רוקח וחברי המועצה, 26 במרץ 1946, אהת"א א 4-3809.
13 ישראל רוקח לדוד צבי פנקס, 9 ביוני 1946, שם.
14 "בבית הקברות הישן", דבר, 19 ביוני 1945.
15 ישיבת הנהלת עיריית תל אביב, 22 ביולי 1937, החלטה 1013.
16 פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת מצבה לקורבנות תרצ"ו, 26 באוגוסט, 1937, אהת"א א 8-236.
17 דבר, 30 במרץ 1938, עמ' 4.
18 פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת מצבה לקורבנות תרצ"ו, 21 באפריל 1938, אהת"א א 8-236.
19 פרוטוקול, ישיבת הוועדה להקמת מצבה לקורבנות תרצ"ו, 26 באפריל 1938, שם.
20 דוד צבי פנקס לביה"ח "מרץ", 18 באפריל 1939, אהת"א ב 4-163.

- 21 יעקב שיפמן לדוד צבי פנקס, 16 במאי 1939, שם.
- 22 יעקב שיפמן לישראל רוקח, 29 בינואר 1940, א"צ J8/1145.
- 23 ידיעות המזכירות הארצית של "כפר היישוב", עלון פנימי מס' 5, 10 באפריל 1940.
- 24 פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת אופן ההוצאה לפועל של הקמת המצבות וחלוקת הכספים שנאספו ב"יום הזיכרון", 20 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- 25 המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לשער העמקים, 9 ביולי 1940, א"צ J8/1142.
- 26 הצפה, 13 במאי 1940, עמ' 1; המשקיף, 13 במאי 1940, עמ' 4.
- 27 החלטות ישיבת נשיאות "כפר היישוב", 2 ביולי 1940, א"צ J8/1145.
- 28 פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת אופן ההוצאה לפועל של הקמת המצבות וחלוקת הכספים שנאספו ב"יום הזיכרון", 20 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- 29 ידיעות המזכירות הארצית של "כפר היישוב", עלון פנימי מס' 6, 23 ביוני 1940.
- 30 המזכירות הארצית ליישובים, 14 במאי 1940, א"צ J8/1143; המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לאברהם רטנר, 14 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- 31 פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת אופן ההוצאה לפועל של הקמת המצבות וחלוקת הכספים שנאספו ב"יום הזיכרון", 20 ביוני 1940, א"צ J8/1143; ראו גם: ידיעות המזכירות הארצית של "כפר היישוב", עלון פנימי מס' 6, 23 ביוני 1940.
- 32 רשימת חללי תרצ"ו-תרצ"ט בנחלת-יצחק שאין עליהם מצבות, ללא תאריך, א"צ J8/1145.
- 33 המזכירות הארצית של "כפר היישוב" ליעקב שיפמן, 23 ביוני 1940, א"צ J8/1143.
- 34 יעקב שיפמן לדר"ר לנדוי, 28 ביולי 1940, א"צ J8/1143.
- 35 המזכירות הארצית של "כפר היישוב" לשער העמקים, 9 ביולי 1940, א"צ J8/1142.
- 36 המזכירות הארצית של "כפר היישוב" ליצחק בן-צבי, הוועד הלאומי, 16 בפברואר 1941, א"צ J8/1143.
- 37 דוד צבי פנקס לישראל רוקח, 18 בדצמבר 1940, א"צ J8/1145.
- 38 חברה קדישא ליו"ר ועד הקהילה לת"א ויפו, ט"ו באלול ת"ש; דוד צבי פנקס לישראל רוקח, 31 באוקטובר 1940, אהת"א ג 4-163.
- 39 יעקב שיפמן לישראל רוקח, 5 במאי 1941, שם.
- 40 חברה קדישא להנהלת עיריית תל אביב, ג' אייר תש"א, שם.
- 41 הצפה, 28 בינואר 1941, עמ' 3.
- 42 אל המשתתפים בהתחרות להקמת מצבה על קבר האחים בבית הקברות החדש בנחלת יצחק, 21 ביולי 1942, אהת"א 4-3808.
- 43 דבר, 16 בנובמבר 1942, עמ' 3.
- 44 ידיעות עיריית תל אביב, 15 במרץ 1943, עמ' 88; ראו גם: דבר, 22 באוקטובר 1942, עמ' 4.
- 45 ידיעות עיריית תל אביב, 15 במרץ 1943, עמ' 88.
- 46 דוד בדר לישראל רוקח, 16 באוקטובר 1945, אהת"א 4-3808.
- 47 יעקב בן סירה לישראל רוקח, 12 בנובמבר 1945, שם.
- 48 ישראל רוקח לנשיא החברה קדישא, 26 באפריל 1948, אהת"א ב 4-3809.
- 49 דבר, 30 באפריל 1952, עמ' 6.
- 50 יהודה נדיבי לאבא חושי, 22 באוגוסט 1952, אהת"א א 4-3810.
- 51 אמר, 24 באוגוסט 1941, עמ' 1.
- 52 מנחם האגר ליהודה נדיבי, 18 בינואר 1950, אהת"א ג 4-3809.
- 53 יהודה נדיבי לדוד בדר, 25 בדצמבר 1949, שם.
- 54 משה רויטמן לאלברט פוזריס, 13 ביולי 1950, אהת"א ג 4-3808.
- 55 מ. שוחט ליהודה נדיבי, 1 בדצמבר 1950, אהת"א ג 4-3809.
- 56 יהודה נדיבי למערכות העיתונים, 12 בנובמבר 1950, אהת"א א 4-3808.
- 57 יהודה נדיבי למשה עמיעז, 22 באוקטובר 1952, אהת"א א 4-3810.
- 58 יהודה נדיבי לחברה קדישא, 3 באוקטובר 1952, אהת"א א 4-31809.
- 59 עליזה ברודסקי-היימן לחיים לבנון, 21 באפריל 1953, א 4-3810.

- 60 יהודה נדיבי למושה עמיעז, 13 במאי 1953, ב 4-3810.
 - 61 דבר, 18 באוגוסט, 1953, עמ' 1.
 - 62 שרית גרינברג למאיר דורון, 6 בדצמבר 1994, תיק האנדרטה במחלקת הטקס והאירועים.
 - 63 מרדכי הרה למרים מזה, 1 במרץ 1995, תיק האנדרטה במחלקת הטקס והאירועים.
 - 64 שרית גרינברג למאיר דורון, 20 בפברואר 1997, תיק האנדרטה במחלקת הטקס והאירועים.
 - 65 מרדכי הרה למאיר דורון, 30 באפריל 1997, תיק האנדרטה במחלקת הטקס והאירועים.
 - 66 מאיר דורון לשרית גרינברג, 15 באפריל 1997, תיק האנדרטה במחלקת הטקס והאירועים.
 - 67 מרדכי הרה לדן רפפורט, 21 באוגוסט 1997, תיק האנדרטה במחלקת הטקס והאירועים.
 - 68 דוד צבי פנקס לישראל רוקח, 29 ביוני 1948, אהת"א ב 4-3809.
 - 69 יעקב בן סירה לחברה קדישא, 17 ביוני 1948, שם.
 - 70 דוד צבי פנקס לישראל רוקח, 25 בנובמבר 1948, שם.
 - 71 דוד בדר לישראל רוקח, 12 בדצמבר 1949, שם.
 - 72 פנחס קליר ליהודה ארבו, 21 ביוני 1951, אהת"א א 4-3810.
 - 73 יהודה נדיבי לג. הימפלד, 13 באפריל 1951, אהת"א ג 4-3809.
 - 74 משה עמיעז להנהלת החברה קדישא, 11 ביולי 1952, אהת"א א 4-3810.
 - 75 מנחם האגר ליהודה נדיבי, 14 באוגוסט 1952, שם.
 - 76 יונה ברנשטיין לעיריית תל אביב, 28 בדצמבר 1953, שם.
- 3: מצבות לגדולי העם בבית הקברות הישן
- 1 על קבורתם מחדש של מנהיגים ציוניים בארץ-ישראל: מעוז עזריהו, "הר הרצל: מתווה היסטורי של בית הקברות הלאומי בירושלים", אופקים בגאוגרפיה 64-65, עמ' 383-369; דורון בר, אידיאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם מחדש של אנשי שם באדמת ארץ-ישראל, ירושלים 2015.
 - 2 דאר היום, 5 במאי 1926, עמ' 2.
 - 3 ידיעות עיריית תל אביב, 1 בינואר 1926, עמ' 11.
 - 4 דאר היום, 18 ביולי 1926, עמ' 2.
 - 5 ידיעות עיריית תל אביב, 1 בינואר 1926, עמ' 11.
 - 6 פרוטוקול ישיבות נשיאות הוועד הפועל, 18-19 באפריל 1926, א"צ 9/8.L.
 - 7 דאר היום, 5 במאי 1926, עמ' 2.
 - 8 שם, שם.
 - 9 דבר, 3 במאי 1926, עמ' 4.
 - 10 דבר, 3 במאי 1926, עמ' 4; 5 במאי 1926, עמ' 1.
 - 11 י' לוי, "להעלאת ארונו של נורדוי", דבר, 4 במאי 1926, עמ' 3.
 - 12 דוד בלוך לחברה קדישא, 2 בינואר 1927, אהת"א 4-3731.
 - 13 דוד בלוך לגב' נורדאן, 5 בינואר 1927, שם.
 - 14 צימרמן למנהל המחלקה הטכנית, 6 בפברואר 1927, שם.
 - 15 דבר, 2 בינואר 1927, עמ' 1; דאר היום, 3.1.27, עמ' 1.
 - 16 הצפירה, 24 ביוני 1927, עמ' 4.
 - 17 ממלא מקום ראש עיריית תל אביב לוועד הקהילה, 14 ביוני 1926, אהת"א 4-3731.
 - 18 דוד בלוך לגב' נורדאן, 9 בפברואר 1927, שם.
 - 19 ישיבת הוועד הפועל של עיריית תל אביב, 12 בינואר 1927, סעיף 11.
 - 20 דובינסקי עם הרב פפולה, שיחת טלפון, 23 בפברואר 1927, אהת"א 4-3731.
 - 21 דובינסקי עם יהודה גרזובסקי, שיחת טלפון, 24 בפברואר 1927, שם.
 - 22 דוד בלוך לפישר, 16 במאי 1927, שם.
 - 23 אילנה אורת, 'בשולי האריה', מלניקוב: 'יהודה המתעורר', מחווה לאברהם מלניקוב, חלוץ הפיסול הארץ-ישראלי, פסלים, רישומים, צבעי מים (קטלוג תערוכה), חיפה 1982.
 - 24 תזכיר פנימי, 11 במאי 1927, אהת"א 4-3731.

- 25 דוד בלוך לד"ר מוסנזון, 22 ביולי 1927, שם.
- 26 דוד בלוך לגב' נורדאן, 20 ביולי 1927, שם.
- 27 דוד בלוך לד"ר מוסנזון, 30 באוגוסט 1927, שם.
- 28 דבר, 23 בינואר 1928, עמ' 1.
- 29 הצפירה, 3 בפברואר 1928, עמ' 1.
- 30 החלטת הנהלת עיריית תל אביב, מס' 20, 1 באפריל 1928; מאיר דיזנגוף להנהלת חברה קדישא, 4 באפריל 1928, אהת"א א 4-3807.
- 31 דובינסקי להנהלת העירייה, 4 בדצמבר 1928, אהת"א א 4-3807.
- 32 מאיר דיזנגוף לחברה קדישא, 4 בדצמבר 1928, שם.
- 33 ינקובסקי לעיריית תל אביב, 5 בדצמבר 1928, שם.
- 34 מ"מ ראש העיר לחברה קדישא, 27 בדצמבר 1928, שם. המפה לא נשמרה.
- 35 פרוטוקול, ישיבה בעניין בית הקברות בעירייה, 30 בינואר 1929, שם.
- 36 מאיר דיזנגוף לחברה קדישא, 9 באוקטובר 1929, שם.
- 37 מאיר דיזנגוף לחברה קדישא, 11 במרץ 1930, שם.
- 38 מאיר דיזנגוף לרבה (אשת אחד העם), 20 בינואר 1931, שם.
- 39 ב-1944 כתב זאב גלוסקין כי "בזמנו, לפני 20 שנה בערך, הוזמנתי ביחד עם דיזנגוף וז"ל שתי אחוזות קרקע למנוחת עולמים הישן...": זאב גלוסקין לחברה קדישא, 28 בנובמבר 1944, אהת"א א 4-3808.
- 40 אברהם ברוידס, פגישות ודברים עם סופרי הדור, רמת גן 1976, עמ' 63. ראו גם: תקוה ויינשטוק, "הזנחה ועזובה שולטים בשני בתי העלמין העתיקים של תל אביב-יפו", מעריב, 29 באוגוסט 1963, עמ' 11.
- 41 דבר, 7 ביוני 1934, עמ' 5; הארץ, 7 ביוני 1934, עמ' 5.
- 42 אברהם קצנלסון להנהלת הסוכנות היהודית, 15 בפברואר 1934, א"צ, 4-8/4-S.
- 43 דבר, 14 בפברואר 1934, עמ' 1.
- 44 דאר היום, 9 באפריל 1934, עמ' 1.
- 45 Palestine Post, 7 June 1934, p. 1.
- 46 הארץ, 7 ביוני 1934, עמ' 1.
- 47 דבר, 6 ביולי 1934, עמ' 1.
- 48 דבר, 5 במאי 1926, עמ' 4.
- 49 הארץ, 11 בינואר 1931, עמ' 1.
- 50 דבר, 5 ביוני 1931, עמ' 1.
- 51 על קבורת פינסקר בירושלים: דבר, 23 ביוני 1934, עמ' 2; 24 ביוני 1934, עמ' 1; 25 ביוני 1934, עמ' 1; 27 ביוני 1934, עמ' 1.
- 52 הארץ, 7 ביוני 1934, עמ' 5.
- 53 דבר, 6 ביולי 1934, עמ' 1.
- 54 ברוידס, עמ' 65. ראו גם: הארץ, 17 ביולי 1934, עמ' 2. הדברים נכתבו כנראה על ידי משה גליקסון, שלפי עדותו של ברוידס היה עד לשיחה. שמו של אוסישקין אינו מוזכר בכתבה.
- 55 מאמר שהופיע בדאר היום אף טען כי "הכוונה ליצור מעין פנתיאון על הר הצופים נתבטלה מעיקרה, מכיוון שאחד העם וביאליק נטמנו בת"א": "עצמותיו של הרצל לא", 15 בדצמבר 1935, עמ' 1. באוקטובר 1941 נקבר אוסישקין לצד פינסקר במערת ניקנור על הר הצופים.
- 56 דבר, 17 ביולי 1934, עמ' 5.
- 57 דאר היום, 7 בספטמבר 1934, עמ' 10.
- 58 אברהם ברוידס, "המצבה של ביאליק", דבר, 16 ביולי 1976, עמ' 13. לא מצאתי תיעוד נוסף לדברים אלו.
- 59 שלמה בן-ישראל, "שביבים מפנקס-רפורטר", דאר היום, 16 במאי 1935, עמ' 2.
- 60 אליעזר קפלן לישראל רוקח, 16 ביולי 1935, אהת"א א 4-3764.
- 61 ידיעות עיריית תל אביב, 15 במרץ 1935, עמ' 23.
- 62 נחום גוטמן לוועדת ביאליק, 19 באפריל 1935, אהת"א א 4-3764.

- 63 דו"ח חבר השופטים, 5 במאי 1935, אהת"א 4-3764.
- 64 דאר היום, 11 ביולי 1935, עמ' 7.
- 65 דבר, 9 בנובמבר 1934, עמ' 7.
- 66 דבר, 11 ביוני 1936, עמ' 11.
- 67 דבר, 21 ביולי 1935, עמ' 1.
- 68 יעקב שיפמן לישראל רוקח, 19 באוגוסט 1935, 4-3764.
- 69 שלמה זלצמן להנהלת העירייה, 13 באפריל 1930, אהת"א 4-3731.
- 70 שלמה בן-ישראל, "שביבים מפנקס-רפורטר", דאר היום, 16 במאי 1935, עמ' 2.
- 71 החלטת הנהלה, ישיבה 104, 13 בינואר 1937; יהודה נדיבי לישראל רוקח ודב הוז, 19 בינואר 1937, אהת"א 4-3731.
- 72 ישראל רוקח להנהלת הסוכנות היהודית, 24 בינואר 1937, אהת"א 4-3731.
- 73 דבר, 8 במרץ 1937, עמ' 1.
- 74 פרוטוקול, ישיבת הוועדה לשאלת הקמת המצבות על קברות דיזנגוף ונורדאו, 25 באפריל 1937, אהת"א 4-3731.
- 75 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים בקשר על הקמת מצבות על קברי דיזנגוף ונורדאו, 2 במאי 1937, אהת"א 4-3731. ההודעה על התחרות: דבר, 3 במאי 1937, עמ' 7.
- 76 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים בקשר עם הקמת מצבות על קברי דיזנגוף ונורדאו, 13 ביוני 1937, שם.
- 77 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים בקשר עם הקמת מצבות על קברי דיזנגוף ונורדאו, 23 ביוני 1937, שם.
- 78 החלטות הנהלת המועצה השישית, ישיבה מס' 141, 13 ביולי 1937, אהת"א 4-3731.
- 79 ישראל רוקח לחברה קדישא, 14 ביולי 1937, שם.
- 80 מקסה נורדאו לישראל רוקח, 3 באוגוסט 1937, אהת"א 4-3731.
- 81 Palestine Post, 13 September 1937, p. 3.
- 82 דבר, 13 בספטמבר 1937, עמ' 6.
- 83 דבר, 13 בספטמבר 1937, עמ' 6.
- 84 ברודס, פגישות ודברים, עמ' 93.
- 85 ברודס, פגישות ודברים, עמ' 95.
- 86 הצפה, 17 באוקטובר 1943, עמ' 1.
- 87 אהרן-זאב בן-ישי לישראל רוקח, 27 באפריל 1944, אהת"א 4-3769.
- 88 יוסף קלרוויין ובנימין צ'לנוב, "מכתב למערכת", דבר, 9 בנובמבר 1944, עמ' 2.
- 89 אברהם וילנסקי לישראל רוקח, 2 באוגוסט 1944, אהת"א 4-3769.
- 90 דבר, 17 באוקטובר 1943, עמ' 1.
- 91 'עם גילוי המצבה על קבר טשרניחובסקי', ללא תאריך, אהת"א 4-3769.
- 92 זאב גלוסקין לחברה קדישא, 28 בנובמבר 1944, אהת"א 4-3808.
- 93 דבר, 4 באוקטובר 1944, עמ' 1.
- 94 צבי קרול, "אל שאול בכינה", דבר, 6 באוקטובר 1944, עמ' 2.
- 95 דבר, 13 באוקטובר 1944, עמ' 6. ראו תגובה למאמר: "כבוד המשורר והאמת", דבר, 1 בנובמבר 1944, עמ' 4.
- 96 ישראל רוקח לאברהם וילנסקי, 20 בנובמבר 1944, אהת"א 4-3769.
- 97 שטריק ליעקב שיפמן, 26 בינואר 1945, אהת"א 4-3769.
- 98 ישראל רוקח להנהלת הסוכנות היהודית, 5 בפברואר 1945, אהת"א 4-3769.
- 99 "עם גילוי המצבה על קבר טשרניחובסקי", אהת"א 4-3769; הארץ, 10 באוקטובר 1945; המשקיף, 9 באוקטובר 1945, עמ' 3; הבקר, 9 באוקטובר 1945.
- 100 הבקר, 10 באוקטובר 1945, עמ' 4.
- 101 אברהם וילנסקי לישראל רוקח, 15 באוקטובר 1945, אהת"א 4-3769.

4: לזכר המייסדים והמייסדות

- 1 הארץ, 4 במאי 1934, עמ' 4.
- 2 ידיעות עיריית תל אביב, 16 בספטמבר 1950, עמ' 5.
- 3 הבקר, 7 באוקטובר 1938, עמ' 7.
- 4 הבקר, 31 ביולי 1947, עמ' 3.
- 5 יהודה נדיבי לישראל רוקח, 20 בפברואר 1949, אהת"א 04-3576.
- 6 אהרן-זאב בן-ישי ליהודה נדיבי, 11 במרץ 1949, אהת"א 04-3578.
- 7 ישיבת ועדת כספים, 12 במאי 1949, #35; יהודה נדיבי לדוד סמילנסקי, 20 במאי 1949, אהת"א 04-3576.
- 8 אהרן-זאב בן-ישי ליהודה נדיבי, 11 במרץ 1949, אהת"א 04-3578; אהרן-זאב בן-ישי, "גילוי האנדרטה למייסדי תל אביב", ידיעות עיריית תל אביב, 23 במרץ 1951, עמ' 3.
- 9 ישיבת מועצת עיריית תל אביב, ישיבה 741, 23 באוקטובר 1949, #5899.
- 10 שם, שם.
- 11 מרשם ישיבת הוועדה לקביעת רשימת מייסדי ת"א, 23 בנובמבר 1949, אהת"א 04-3578.
- 12 קביעת זהותם של מייסדי תל אביב, 1 ביוני 1949, שם.
- 13 א. סימון ליהודה נדיבי, 13 בנובמבר 1949, שם.
- 14 יהודה נדיבי לא. סימון, 19 באוקטובר 1950, שם.
- 15 "ראשוני תל אביב", דבר, 1 בנובמבר 1950, עמ' 2; מכתבים אל העורך, הבקר, 19 בנובמבר 1950, עמ' 2.
- 16 ש. לוי להנהלת העירייה, 4 בספטמבר 1949, אהת"א 04-3576.
- 17 יהודה נדיבי לישראל רוקח, 20 בפברואר 1949, שם.
- 18 ישיבת ועדת הכספים, 28 באפריל 1949, #19.
- 19 משה ציפר לבן סירה, 26 במאי 1949, אהת"א 04-3576.
- 20 נחום גוטמן ליהודה נדיבי, 15 בספטמבר 1949, אהת"א 04-3576.
- 21 זיכרון דברים, 12 באוגוסט 1949, שם.
- 22 אנדרטה למייסדי תל אביב, ללא תאריך, אהת"א 04-3576; הודעה לעיתונות, 21 בנובמבר 1949, שם.
- 23 "נאום ראש העירייה", ידיעות עיריית תל אביב, 23 במרץ 1951, עמ' 2.
- 24 "עוד שניים שנשתכחו", מכתב למערכת הצפה, 3 באפריל 1951, עמ' 2.
- 25 יהודה נדיבי לישראל רוקח, 24 באוקטובר 1951, אהת"א 04-3577.
- 26 "אנדרטת תל אביב ושוויון הזכויות", האשה במדינה, 20-21, מרץ-אפריל 1951 (גזר עיתון, אהת"א 04-3576).
- 27 יהודה נדיבי לעורכת "האשה במדינה", כ"ה ניסן תשי"א (1 במאי 1951), אהת"א 04-3576.
- 28 יהודה נדיבי לישראל רוקח, 20 בפברואר 1949, שם.
- 29 תהילה מטמון ליהודה נדיבי, 20 במאי 1951, שם.
- 30 יהודה נדיבי למשה עמיעז, 12 באוגוסט 1952, אהת"א 04-3577.
- 31 יהודה נדיבי לחיים לבנון, 22 ביולי 1957, שם.
- 32 אברהם רותם, "קיר זיכרון לתל אביב הקטנה", מעריב, 25 בינואר 1965, עמ' 15.
- 33 שרגא הר-גיל, "גוטמן חי שוב – בימים ההם", מעריב, 30 במרץ 1967, עמ' 1.
- 34 יעקב רבי, "סיפורה של הגימנסיה", על המשמר, 24 ביולי 1970, עמ' 6.
- 35 מעריב, 3 בפברואר 1970, עמ' 15.
- 36 על המשמר, 10 ביוני 1971, עמ' 6.
- 37 דבר, 13 באוקטובר 1971, עמ' 4.
- 38 מעריב, 9 בינואר 1975, עמ' 13.
- 39 אילנה אילת, "תמיד הם יחד", מעריב, 27 בינואר 1976, עמ' 25.
- 40 דבר, 20 בינואר 1976, עמ' 4.

5: לזכר הנופלים במלחמת העצמאות

- 1 שבתי טבת, "קברות חיילים ללא מצבה", הארץ, 8 בינואר 1951.
- 2 נתן ילין-מור, דיון בחוק בתי הקברות הצבאיים, ישיבה קב"ח של הכנסת, ב' ניסן תשי" / 20 במרץ 1950, דברי הכנסת, עמ' 1067.
- 3 יעקב בן סירה לחברה קדישא, 17 ביוני 1948, אהת"א, ב 4-3809.
- 4 משה רויטמן לדוד צבי פנקס, 7 בספטמבר 1948, שם.
- 5 משה רויטמן לישראל רוקח, 1 בספטמבר 1948, שם.
- 6 משה רויטמן לדוד צבי פנקס, 7 בספטמבר 1948, אהת"א ב 4-3809.
- 7 דבר, 15 בנובמבר, 1948, עמ' 1.
- 8 על המשמר, 15 בנובמבר 1948, עמ' 1; הצפה, 15 בנובמבר 1948, עמ' 2; המשקיף, 15 בנובמבר 1948, עמ' 2.
- 9 משה רויטמן לאהרן זאב אשכולי, 15 באוקטובר 1948, אהת"א ב 4-3809.
- 10 משה רויטמן לישראל אמיר, 26 בנובמבר 1948, שם.
- 11 משה רויטמן לבלכטובסקי, 26 דצמבר 1948, שם.
- 12 משה רויטמן ליעקב דורי, 20 בפברואר 1949, שם.
- 13 משה רויטמן לאהרן זאב אשכולי, 15 בדצמבר 1948, שם.
- 14 סיכום פגישת ועדת השופטים לתחרות על בתי הקברות הצבאיים, 14 במרס 1949, ארכיון צה"ל (להלן: אצה"ל), 374-580/1956.
- 15 דבר, 27 באפריל 1949.
- 16 פרוטוקול השיפוט, התחרות הפומבית לתכנון בתי הקברות הצבאיים, ישיבה ב-4 ביולי 1949, אצה"ל, 378-580/1956.
- 17 על תכנון בתי הקברות הצבאיים: מעוז עזריהו, במוותם ציוו: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים, השנים הראשונות, ישראל 2012.
- 18 דבר, 26 באפריל 1955, עמ' 1.
- 19 יצחק בן-צבי, דו"ח סיור בבתי הקברות שנערך ב-ז'ח' סיוון תשי"א, א"צ 166/116.
- 20 פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 25 ביולי 1951, שם.
- 21 יוסף דקל לישראל רוקח, 13 בפברואר 1951, אהת"א ג 4-3809.
- 22 חרות, 13 במרץ 1949, עמ' 4; הבקר, 18 במרץ 1949, עמ' 8.
- 23 דבר, 5 במאי 1949, עמ' 4.
- 24 פרוטוקול, אספה כללית של אסיפת ארגון יד לבנים, 10 בינואר 1950, אצה"ל, 62-28/1960.
- 25 החלטת מועצת עיריית תל אביב, 9 במאי 1951, אהת"א א 04-129.
- 26 "איך תבנה 'כיכר מלכי ישראל' בתל אביב?", ידיעות עיריית תל אביב, 16 במאי 1947, עמ' 4.
- 27 תנאי התחרות להקמת האנדרטאות להנצחת זכר בני תל אביב, אהת"א א 04-129.
- 28 הארץ, 29 באפריל 1952, עמ' 1.
- 29 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים בתחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, אפריל 1952, אהת"א א 4-129, עמ' 4.
- 30 שם, שם.
- 31 שם, שם.
- 32 חיים לבנון אל אברהם יסקי ושמעון פובזנר, 7 ביולי 1953, אהת"א א 4-129.
- 33 מסמך לדיון בישיבת ועדת הכספים, 30 בדצמבר 1954, שם.
- 34 משה עמיעז לחיים לבנון, 1 באפריל 1955, שם.
- 35 "הכנפיים שהצילו", מעריב, 3 בפברואר 1956, עמ' 12; "ככה יוחג יום העצמאות", חרות, 21 באפריל 1957, עמ' 5; "הוסר הלוח מעל אנדרטאות לזכר מגיני תל אביב", חרות, 7 במאי 1957, עמ' 1.
- 36 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים בתחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, אפריל 1952, אהת"א, א 4-129, עמ' 4.
- 37 "הוסר הלוח מעל אנדרטאות לזכר מגיני תל אביב", חרות, 7 במאי 1957, עמ' 1.

- 38 פרוטוקול השיפוט של תחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, אפריל 1952, אהת"א, א 4-129, עמ' 4.
- 39 שם, עמ' 5.
- 40 משה עמיעז לחיים לבנון, 1 באפריל 1954, אהת"א, א 4-129.
- 41 "הכנפיים שהצילו", מעריב, 3 בפברואר 1956, עמ' 12.
- 42 אורי קיסרי, "קורות אנדרטה אחת", הארץ, 18 ביולי 1958, עמ' 3.
- 43 דבר, 13 באפריל 1950, עמ' 4.
- 44 שמעון סאמט, "הידעתם את שמות הרחובות בת"א?", מעריב, 3 בפברואר 1950, עמ' 2.
- 45 החלטת מועצת עיריית תל אביב, 9 במאי 1951, אהת"א א 4-129.
- 46 בורשטיין ליד לבנים, 17 באפריל 1964, אהת"א א 04-130.
- 47 אמו השכולה של מורי אלון (כך!) לחיים לבנון, 6 באוגוסט 1956, אהת"א א 4-129.
- 48 דבר, 11 ביולי 1971, עמ' 4.
- 49 חרות, 25 במאי 1956, עמ' 1.
- 50 פרוטוקול, ישיבת הנהלת העירייה, 2 ביוני 1998, #948.
- 51 ישיבת ועדת שמות והנצחה, 1 באפריל 1987, מגנוה, תיק 22.
- 52 סיכום פגישה שנערכה ב-26 ביולי 2007, גיל ארזי ליחיאלי קדישאי, 6 באוגוסט 2007, ארכיון דן רפפורט.
- 53 העתקת יד לזכר נופלי אוניית הנשק אלטלנה, גרסה חדשה לאחר אישור ועדת הפסלים העירונית, פברואר 2008, שם.
- 54 העתקת יד לזכר נופלי אוניית הנשק אלטלנה, גרסה חדשה לאחר אישור ועדת הפסלים העירונית, פברואר 2008, שם.
- 55 איתמר אייכנר, 'אנדרטה חדשה לזכר אלטלנה', YNET, 6 באוקטובר 2016, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4863442,00.html>

6: בית יד לבנים

- 1 פ' נחמה אל ראש העיר, דבר, 1 ביולי 1957, עמ' 2.
- 2 ט' כספי, "מה עושה תל אביב להנצחת זכר בניה שנפל?", מעריב, 8 בנובמבר 1957, עמ' 4.
- 3 תגובות מתתיהו קלי, מנהל המחלקה להסברה ויחסי ציבור, עיריית תל אביב-יפו, מעריב, 8 בנובמבר 1957, עמ' 4.
- 4 נח פרלמוטר לחיים לבנון, 1 בנובמבר 1957, אהת"א א 04-130.
- 5 "הורים שכולים תובעים מפעל לזכר החללים", דבר, 4 באפריל 1958, עמ' 14.
- 6 משה עמיעז לחיים לבנון, 8 באפריל 1958, אהת"א א 04-130.
- 7 גזבר העירייה לחיים לבנון, 20 באוקטובר 1958, שם.
- 8 "לבנון מכריז על הקמת מרכז מבחרי ומנהרה בכיכר דיזנגוף", דבר, 5 בינואר 1959, עמ' 7.
- 9 אב שכול לראש העיר, 21 ביוני 1959, אהת"א, א 4-129; י"א חפץ אל ראש העיר, 13 בדצמבר 1959, שם.
- 10 מכתב גלוי לראש עיריית תל אביב, 21 ביוני 1959, אהת"א א 4-129.
- 11 התחרות פומבית לתכנון בניין יד לבנים בתל אביב-יפו, ללא תאריך, אהת"א א 04-130.
- 12 הארץ, 29 בינואר 1960, עמ' 2.
- 13 משה עמיעז לישראל לוטן וצבי תורן, 30 במרץ 1960, אהת"א א 04-130.
- 14 משה עמיעז לישראל לוטן וצבי תורן, 14 באוגוסט 1960, שם.
- 15 צבי איכט לא. ניידיץ, 24 בנובמבר 1963, שם.
- 16 הלל ברזל ויוסף בורשטיין ליהודה נדיבי, 26 בפברואר 1964, שם.
- 17 זיכרון דברים, ישיבה ב-20 במאי 1964; ישיבה ב-28 במאי 1964, אהת"א א 04-130.
- 18 יצחק אבינועם למנחם בגין, ללא תאריך (לאחר ה-6 בספטמבר 1979), אהת"א א 60-(28)7.
- 19 משה עמיעז לרוטטובסקי, 28 במאי 1964, שם.

- 20 יהודה נדיבי ליוסף בורשטיין, 17 באפריל 1964, שם.
- 21 משה עמיעז לאדריכלים, 4 ביוני 1964, שם.
- יהודה נדיבי ליוסף בורשטיין, 17 באפריל 1964, שם.
- יהודה נדיבי ליוסף בורשטיין, 17 באפריל 1964, שם.
- 22 משה עמיעז ליוסף בורשטיין, 10 בפברואר 1965, שם.
- 23 זיכרון דברים, ישיבה ב-20 במאי 1964, שם.
- 24 בנימין פורטיס למרדכי נמיר, 24 בדצמבר 1964, שם.
- 25 אברהם רותם, 'בית יד לבנים בתל אביב', מעריב, 16 בפברואר 1965, עמ' 15.
- 26 "הושלם בית יד לבנים בתל אביב", למרחב, 21 בספטמבר 1965, עמ' 5.
- 27 גן הבנים. צמחי בר בארץ ישראל בגן בית יד לבני ת-א, עיריית תל אביב-יפו, מנהל החינוך, הנוער והתרבות / בית יד לבנים, תל אביב, תאריך לא ידוע. אהת"א 25-1345.
- 28 יצחק אבינעם ליצחק ארצי, 21 במאי 1976, אהת"א 25-1344.
- 29 "הנצחת חללי מערכות ישראל בבית יד לבנים", ללא תאריך, אהת"א 60-(28)7.
- 30 יהודה אונגר להנהלת ארגון ותיקי ההגנה, 3 בספטמבר 1979; 23 במאי 1978, אהת"א 60-(28)7.
- 31 ש. ברקאי לחיים ישראלי, 19 בספטמבר 1979, שם.
- 32 סיכום עונת תשל"ט בבית יד לבנים תל אביב, ללא תאריך, שם.
- 33 "יצחק ארצי", ללא תאריך, שם.

7: גן הבנים

- 1 על המשמר, 1 בנובמבר 1951, עמ' 2.
- 2 הארץ, 25 באפריל 1958, עמ' 10.
- 3 מעריב, 7 בפברואר 1961, עמ' 11.
- 4 דב בן-מאיר לשלמה לוי, 29 באפריל 1987, מגנוז, תיק 22.
- 5 הודעת דובר העירייה, 10 בפברואר 1971.
- 6 דנקה הרניש, "נסתיים השלב הראשון ב'מבצע אלף הימים' בתל אביב", דבר, 22 בינואר 1971, עמ' 19.
- 7 הודעת דובר העירייה, 10 בפברואר 1971.
- 8 ועד אגודת צהלה לתושבי צהלה, אוקטובר 1979, בתוך חמישים וממשיכים: צהלה 1951-2002, עמ' 27, אהת"א 14-281.
- 9 שמואל לוי לדרן רפפורט, 17 בדצמבר 1984, אהת"א 25-4371.
- 10 ג'ו יוחננוף לשמואל לוי, 8 באפריל 1985, שם.
- 11 אבי חזקיהו לרון חולדאי, 21 ביולי 2000, מגנוז, תיק 22.
- 12 מרים מזר לאבי חזקיהו, 8 באוגוסט 2000, שם.
- 13 סיכום פגישה בבית יד לבנים, 24 באפריל 1975, אהת"א 25-1344.
- 14 יצחק אבינעם ליגאל גריפל, 19 במאי 1976, שם.
- 15 א. נאמן לאברהם שכטרמן, 15 בינואר 1978, מגנוז, תיק 22.
- 16 ישיבת ועדת השמות וההנצחה, 25 במרץ 1987, עמ' 2.
- 17 תזכיר בכתב יד, 26 בנובמבר 1996, מגנוז, תיק 22.
- 18 אסא כשר, "עיר בלי אנדרטה", עיתון תל אביב, 5 במאי 2000, עמ' 18.
- 19 פרוטוקול, ישיבת ההנהלה, 19 בנובמבר 2000, עמ' 3.
- 20 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 10 בדצמבר 2000, עמ' 73.
- 21 שם, שם.
- 22 פרוטוקול סטנוגרפי, ישיבת ההנהלה, 19 בנובמבר 2000, עמ' 3.
- 23 שם, עמ' 3.
- 24 שם, עמ' 8.
- 25 שם, עמ' 12.

- 26 שם, עמ' 3.
- 27 שם, עמ' 6.
- 28 סיכום פגישה אצל מרים מזר בנושא פארק הבנים, 22 באפריל 2001, ארכיון משרד גדעון שריג-לב וקסמן.
- 29 לעניין זה ראו: מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, שדה בוקר 1995, עמ' 190-191.
- 30 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 10 בדצמבר 2002, עמ' 73.
- 31 על הגן בתרבות ההנצחה הישראלית ודיון על גן יד לבנים וגן הבנים בתל אביב: טל אלון-מוזס, עיון בשני גני זיכרון תל-אביביים: גן יד לבנים וחורשות גן הבנים; יעל מוריה וסיגל בר-ניר, ברשות הרבים: מחווה לגן העיר תל-אביב, אברהם קרוון. קטלוג תערוכה, מוזיאון תל אביב לאמנות, 2003, עמ' 248-252.
- 32 פרוטוקול סטנוגרפי, ישיבת ההנהלה, 19 בנובמבר 2000, עמ' 5.
- 33 שם, עמ' 5.
- 34 סיכום פגישה, 22 באפריל 2001.
- 35 הרעיון של הצגת שמות הנופלים על עמודי הנצחה הופיע גם באתר ההנצחה של אוניברסיטת חיפה ובמתחם יד לבנים – גן המייסדים בחדרה שהוקם ב-1994. את מכלול ההנצחה בחדרה תכננו דני קרוון וצבי דקל. הוא כולל שמונה עמודי זיכרון עשויים פלדה צבועה בצבע אדום-חמרה המסודרים בתצורה מלבנית. עמודי ההנצחה הם בצורת עמודים מרובעים זהים בגובה 6 מ'. כל אחד מהעמודים מייצג אחת ממלחמות ישראל.
- 36 סיכום פגישה של נציגי המחותרות עם ערן אברהמי, 2 בפברואר 2001, מגנוה, תיק 22.
- 37 ישיבת ועדת ההיגוי של גן הבנים, 12 ביוני 2002, שם.

8: לזכר השואה, התקומה, הגיבורים והקורבנות

- 1 (לא ברור) למרדכי נמיר, 20 במאי 1962, אהת"א 25-1347.
- 2 צבי אלגת, "אנדרטה לקורבנות השואה – במרכז כיכר מלכי ישראל", מעריב, 12 במאי 1964, עמ' 15.
- 3 דבר, 10 באוקטובר 1965, עמ' 14.
- 4 הודעת דובר העירייה, 14 במרץ 1966, אהת"א ב 129-4.
- 5 מרדכי נמיר לנחום גולדמן, 12 ביוני 1966, אהת"א 25-1347.
- 6 מרדכי נמיר לנחום גולדמן, שם.
- 7 פרוטוקול, ישיבת הנהלת העירייה, 18 בפברואר 1968.
- 8 תצהיר תשובה של עיריית תל אביב-יפו לבית המשפט העליון, בג"צ 163/73, אהת"א 25-1350.
- 9 יהושע רבינוביץ לאריה פינקוס, 1 בדצמבר 1972, אהת"א 25-1348.
- 10 צבי אבי-גיא ליהושע רבינוביץ, 27 ביוני 1969, אהת"א 25-1347.
- 11 מעריב, 12 במרץ 1970, עמ' 7.
- 12 פרוטוקול, ישיבת הנהלת העירייה, 6 באפריל 1970, #4.
- 13 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 7 ביוני 1970, #142.
- 14 פרוטוקול 1 של ועדת ההיגוי, 1 בנובמבר 1970, אהת"א 25-1348.
- 15 פרוטוקול 2 של ועדת ההיגוי, 1 בדצמבר 1970, שם.
- 16 "ניסיון להגדיר רעיון המונומנט", אבא קובנר ליהושע רבינוביץ, טבת תשל"א, שם.
- 17 פרוטוקול 3 של ועדת ההיגוי, 126 בינואר 1971, שם.
- 18 מרדכי נמיר ליהושע רבינוביץ, 22 בנובמבר 1970, אהת"א 25-1347.
- 19 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים, 28 במאי 1972, עמ' 1, שם.
- 20 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים, 28 במאי 1972, עמ' 4, שם.
- 21 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים, 28 במאי 1972, עמ' 3, שם.
- 22 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים, 28 ביוני 1972, עמ' 1, שם.

- 23 חומר רקע של דובר העירייה במסיבת עיתונאים, 4 באפריל 1973, אהת"א 25-1350.
- 24 זיכרון דברים, התייעצות בנידון האנדרטה לשואה ולתקומת ישראל בכיכר מלכי ישראל, תל אביב, 18 ביולי 1973, שם.
- 25 מנחם סבידור ליהושע רבינוביץ, 5 ביולי 1972, אהת"א 25-1347.
- 26 אברהם רותם, "האנדרטה לשואה תהיה שואה לתל אביב", מעריב, 10 ביולי 1972, עמ' 18.
- 27 יהושע רבינוביץ למנחם סבידור, 1 באוגוסט 1972, אהת"א 25-1347.
- 28 פרוטוקול, ישיבת ועדת הכספים, 17 בינואר 1973, #1176.
- 29 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 25 בפברואר 1973, #774.
- 30 יהודית וינקלר, "אנדרטה במחלוקת", הארץ, 16 במרץ 1973, עמ' 21.
- 31 מאמר מערכת, "נגד הפירמידה ההפוכה", הארץ, 20 במרץ 1973, עמ' 1.
- 32 יגאל תומרקין, "האנדרטה לשואה ולתקומה", הארץ, 3 באפריל 1973, עמ' 13.
- 33 אביבה גנון, "מחריפה המחלוקת", ידיעות אחרונות, 24 באפריל 1973, עמ' 24.
- 34 שם, שם.
- 35 שם, שם.
- 36 Ziva Amishai-Maisles, **Depiction and Interpretation: The Influence of the Holocaust on the Visual Arts**. Oxford and New York 1993, p. 461.
- 37 אדם ברוך, חיינו: ספר תקנונים יהודי ישראלי, ירושלים: 2002, עמ' 256.
- 38 הצעה מס' 3, אנדרטה לשואה ולתקומה — כיכר מלכי ישראל, אהת"א 25-1347.
- 39 בג"ץ 163/73.
- 40 הודעת דובר העירייה, 18 בנובמבר 1974, אהת"א 35-6303; יהודית וינקלר, 'נבחרים נבוכים מול אנדרטה ופסל', הארץ, 19 בנובמבר 1974, עמ' 3.
- 41 יואל מרקוס, "לא לחלל את הכיכר ולא להרוג את הכיכר", הארץ, 30 בדצמבר 1974, עמ' 9.
- 42 ארגון הלוחמים בנאצים לראש העירייה, 20 באוקטובר 1974, אהת"א 25-1350.
- 43 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 11 בנובמבר 1974, עמ' 24-25.
- 44 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 11 בנובמבר 1974, עמ' 19-21.
- 45 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 11 בנובמבר 1974, עמ' 27.
- 46 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 15 בדצמבר 1974, עמ' 22.
- 47 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 15 בדצמבר 1974, עמ' 18.
- 48 רן שחורי, "על אנדרטת המריבה לקראת חניכתה", הארץ, 8 באוגוסט 1975, עמ' 18.
- 49 הודעת דובר העירייה, 26 באפריל 1976, אהת"א 36-6304.
- 50 חיים בסוק לשלמה להט, אפריל 1976, אהת"א 25-1350.
- 51 דבר, 5 במאי 1978, עמ' 2.
- 52 יהודה שוחט לשלמה להט, 16 במאי 1976, אהת"א 25-1350.
- 53 יורם ברונובסקי, "אהבת שלשת העיגולים", הארץ, 21 במרץ; יוסף תמיר, 'חפץ זר בכיכר מלכי ישראל בתל אביב', הארץ, 6 במאי 1977.
- 54 יצחק ארצי לשלמה להט, 18 באוגוסט 1976, אהת"א 25-1350.
- 55 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 17 באוקטובר 1976.
- 56 מכתב למערכת, מעריב, 1 במרץ 1977, עמ' 25.
- 57 יוסף תמיר, "חפץ זר בכיכר מלכי ישראל בתל אביב", הארץ, 6 במאי 1977.
- 58 יצחק ארצי לגורביץ, 19 בפברואר 1978, אהת"א 25-1350.
- 59 משה בר-נע ליגאל גריפל, 10 באוקטובר 1977, אהת"א 25-1350; חנן בן-יהודה למיכאל אדירעם, 27 באפריל 1978, אהת"א 25-1344.
- 60 יגאל תומרקין לחיים בסוק, 18 בנובמבר 1981, אהת"א 25-1350.
- 61 ד"ר שלמה כהן לשלמה להט, 21 באקטובר 1984, אהת"א 25-4730.
- 62 שפיטובסקי לחיים הרצוג (נשיא המדינה), 24 באפריל 1985, שם.
- 63 פול קניאל לנאוה דיסנצ'יק, 11 ביוני 1984, אהת"א 25-4371.
- 64 יואב זיתוני, "סוף לגרפטי: הפסל והמזרקה בכיכר רבין ישופצו", YNET, 7 ביולי 2010.

- 65 פול קניאל לחנה קליאוט, 4 באפריל 1984, אהת"א 25-4371.
- 66 ארגון חברי ההגנה לשלמה להט, 29 בנובמבר 1987, אהת"א 25-5745.
- 67 שלמה להט ליצחק פונדק, 25 בינואר 1988, אהת"א 25-1351.
- 68 שלמה להט ליצחק פונדק, 3 בינואר 1989, אהת"א 25-6826.
- 69 רבקה כנעלסון על הפסל של נחמה אופק, 3 בדצמבר 1987, אהת"א 25-5745.
- 70 "פתיחת כיכר לונדון בתל אביב", הארץ, 25 במאי 1942, עמ' 4.
- 71 דבר, 12 בנובמבר 1942, עמ' 4.
- 72 ידיעות עיריית תל אביב, 16 באפריל 1950, עמ' 15.
- 73 מעריב, 19 באוגוסט 1984, עמ' 6.
- 74 מעריב, 25 בינואר 1966, עמ' 9.
- 75 החלטה של ועדת השמות וההנצחה, 25 בנובמבר 1999, מגנוח, תיק 35.
- 76 מרים מזר למנכ"ל חברת אתרים, 29 ביולי 2003, שם.
- 77 אסתר זנדברג, "הבליץ על גן לונדון", הארץ, 30 באוקטובר 2003, <https://www.haaretz.co.il/misc/1.920603>
- 78 (לא ברור) למרדכי נמיר, 20 במאי 1962, אהת"א 25-1347.
- 79 פרוטוקול, ישיבת מועצת העירייה, 4 באוגוסט 1981.
- 80 26 באוגוסט 1981, אהת"א 25-1351.
- 81 התכתבות עם הפסלת ורדה גבעולי, 11 בינואר 2022.
- 82 דוד שליט, "ראול ולנברג הציל את חייה של אמא שלי", גלובס, 13 ביוני 2002, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=593550>
- 83 של ראוול ולנברג: פרוטוקול הישיבה ה-216 של הכנסת ה-16, 1 בפברואר 2005.
- 84 עופר אדרת, "הנשיא ריבלין חנך אנדרטה להצלת והשמדת יהודי בולגריה בסופיה", הארץ, 7 ביולי 2016, <https://www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.3000588>
- 85 ישיבת ועדת שמות והנצחה, 25 ביוני 2013.
- 86 ישיבת ועדת כספים, 22 ביולי 2013, החלטה #61/13.
- 87 ישיבת ועדת ההיגוי, 9 ביולי 2013. ראו גם: ניב סוניס, "לזכר נרדפי הנאצים בשל נטייתם המינית וזהותם המגדרית: ספורה של אנדרטה תל-אביבית", עבודה סמינריונית, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2016.
- 88 סיכום ישיבה בנושא האנדרטה, 30 בספטמבר 2013, תיק אנדרטה, מחלקת הטקס ואירועים.
- 89 מור שמעוני, "אנדרטה לזכר קורבנות השואה הגאים נחנכה בתל אביב", וואלה, 10 בינואר 2014, <https://news.walla.co.il/item/2710961>
- 89 עופר אדרת, "לראשונה בישראל – אנדרטה לגאים שנרצחו בשואה הוצבה בתל אביב", הארץ, 11 בדצמבר 2013, תגובה 5, <https://www.haaretz.co.il/news/local/.premium-1.2187562>

9: יד יצחק רבין

- 1 עוזי צור, "אסתטיקה של זיכרון קרוב מדי", הארץ, 17 בנובמבר 1995, עמ' 9.
- 2 סבר פלוצקר, "לכו לזכר רבין: מדברים שם עברית אחרת", ידיעות אחרונות: 24 שעות, 8 בנובמבר 1995, עמ' 1.
- 3 סמדר שפי, "אמנות של פרחים קמלים ונרות נשמה", הארץ, 23 באפריל 1996, עמ' 12.
- 4 עוזי צור, "אסתטיקה של זיכרון קרוב מדי", הארץ, 17 בנובמבר 1995, עמ' 9.
- 5 Allison Kaplan Sommer, A., "Rabin Square deco: Eyesore or loving tribute", *Jerusalem Post*, January 19, 1996, p. 10.
- 6 שרון קדמי, "עובד עיריית תל אביב פוטר בשל חילול אנדרטת יצחק רבין ז"ל", גלובס, 2 בנובמבר 2003, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=737501>; יואב מלכה ואלי סניור, "תג מחיר באנדרטת רבין" *ynet*, 14 באוקטובר 2011, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4134887,00>.html

- 7 סיכום פגישה – הנצחת יצחק רבין, 4 באוגוסט 1999, תיק מתחם ההנצחה, מחלקת הטקס והאירועים.
- 8 רוביק רוזנטל, "הטעות של טרטא", **זמן תל אביב**, 3 בדצמבר 1999, עמ' 26.
- 9 דוד טרטקובר לדוד הרניק, 30 באוגוסט 1999, תיק מתחם ההנצחה, מחלקת הטקס והאירועים.
- 10 שימור מתחם רבין – סיכום פגישה 8.8.99, תיק מתחם ההנצחה, מחלקת הטקס והאירועים.
- 11 "כיתוב לדורות", **הארץ**, 29 בנובמבר 1999, עמ' 5.
- 12 רון לזין ואיתי אשד, "לאה רבין: רון חולדאי הוא אדם אלים שגורם לעיוות ההיסטוריה", **מעריב**, 28 בנובמבר 1999, עמ' 4-5; טולי פיקרש, "יהודי לאומני קיצוני' במקום 'חובש כיפה'", **הארץ** – **כלכלה**, 29 בנובמבר 1999, עמ' 5.
- 13 אמיר בן דוד, "חולדאי מסרב להחזיר הכיתוב 'חובש כיפה'", **הארץ**, 29 בנובמבר 1999, עמ' 3.
- 14 ספי רכלבסקי, "רוגזו של פלא יועץ", **מעריב**, 3 בדצמבר 1999, עמ' 31; מנחם שיוף, "הכיתוב שהביא לקיטוב", **זמן תל אביב**, 5 בדצמבר 1999, עמ' 9; מנחם קלוגמן, "להשאיר את הכיתוב!", **המודיע**, 1 בדצמבר 1999, עמ' 6; אורית שוחט, "יהודי חובש כיפה", **הארץ**, 3 בדצמבר 1999, עמ' 15.
- 15 ים יהושע, "קיר הזיכרון ליצחק רבין הוחלף בצילום שלו מלפני שנתיים", **הארץ**, 23 בדצמבר 2001, עמ' 2א.
- 16 מיכאל יעקובסון, 'סיבוב באנדרטה לרצח חיים ארלוזורוב בחוף תל אביב', **חלון אחורי**, 7 באוקטובר 2017, <https://michaelarch.wordpress.com/2017/10/07/%D7%A1%D7%99%D7%91%D7%95%D7%91-%D7%91%D7%90%D7%A0%D7%93%D7%A8%D7%98%D7%94-%D7%9C%D7%A8%D7%A6%D7%97-%D7%90%D7%A8%D7%9C%D7%95%D7%96-%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%91-%D7%91%D7%97%D7%95%D7%A3-%D7%AA%D7%9C-%D7%90/>.

10: לזכר חללי הטרור

- 1 פרוטוקול, ישיבת הנהלת העירייה, 13 במאי 1973, #1288; פרוטוקול, ישיבת הנהלת העירייה, 8 באוקטובר 1972, #1076.
- 2 פרוטוקול, ישיבת הנהלת העירייה, 1 בספטמבר 1974, #137.
- 3 **דבר**, 20 בספטמבר 1974, עמ' 2; **מעריב**, 20 בספטמבר 1974, עמ' 11.
- 4 שלמה להט לשחר מרקוס, 8 באוגוסט 1990, אה"ת א' 6816-25.
- 5 אלחנן כהן לשחר מרקוס, 16 בספטמבר 1990, שם.
- 6 אדם ברוך, 'גלעד עממי ברחוב העליה', **העולם הזה**, 10 במרץ 1993, עמ' 47.
- 7 דן רפפורט למרדכי הרה, 2 בנובמבר 1994, קלסר אנדרטאות, מחלקת הטקס והאירועים.
- 8 ישיבה בהשתתפות סגן ראש העירייה ונציגי ועד נפגעי הפיגוע בקו 5, 7 באוגוסט 1995, שם.
- 9 דן רפפורט למאיר דורון, 20 במרץ 1996, מגנוה, קלסר אנדרטאות, מס' 274.
- 10 שי אברהמי לרוני מילוא, 29 ביוני 1997, מגנוה, קלסר אנדרטאות, מס' 274.
- 11 מרדכי קרה לאליעזר ויסהוף, 20 בינואר 1998, שם.
- 12 פרוטוקול, ישיבת הנהלת העירייה, 2 ביוני 1998, #948.
- 13 אליעזר ויסהוף למרדכי הרה, 2 בדצמבר 1997, מגנוה, קלסר אנדרטאות, מס' 274.
- 14 מרדכי הרה לוועדת הרכישות, 25 במאי 1998, שם.
- 15 פרוטוקול, ישיבת הנהלת העירייה, 2 ביוני 1998, #949.
- 16 שרון קדמי, 'עיריית ת"א תקים אנדרטה לזכר הנרצחים במקום הפיגוע בדולפינריום', **גלובס**, 3 ביוני 2001, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=494997>.
- 17 סמדר שמואלי, "אלפים חנכו אנדרטה לחללי הפיגוע בדולפינריום", **ynet**, 1 ביולי 2001, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-870049,00.html>.
- 18 עמוס הראל, 'מתו מפצעים עוד שניים מפצעי הפיגוע', **הארץ**, 4 ביוני 2001, <https://www.haaretz.co.il/misc/1.706697>.

- 19 משה כהן, 'החלה הריסת הדולפינריום בת"א', **מעריב**, 16 במאי 2018, <https://www.maariv.co.il/news/israel/Article-638470>.
- 20 איתי שינקמן, 'ויקטור קומודרז'ניק שנפצע בפיגוע בדולפינריום', **תאגיד השידור**, 12 באפריל 2021, <https://www.kan.org.il/item/?itemid=103782>.
- 21 סיכום ישיבה, 2 במרץ, 2005, ארכיון המשרד "שריג-וקסמן אדריכלות נוף".
- 22 סיכום ישיבה, 9 במרץ 2005, שם.
- 23 תעתיק שיחת טלפון, רון חולדאי עם גדעון שריג, 8 באוגוסט 2005, שם.
- 24 רון קרמן לרון חולדאי, 6 ביוני 2006, שם.
- 25 פרוטוקול, ישיבת גן נפגעי הטרור (כך!), 26 באפריל 2006, שם.
- 26 דניאלה פוסק לגדעון שריג, ללא תאריך, שם.
- 27 חביבה אביגיא, סיכום ישיבת ועדת ההיגוי, 26 באפריל 2006, שם.

רשימת תמונות

- 1: עמודי הזיכרון לזכר צליחת הירקון
 1. תוכנית עמודי הזיכרון, הארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו (עמ' 15)
 2. כתובת ההקדשה על עמוד הזיכרון, שפך הירקון, צילום: כפיר סיון (עמ' 16)
 3. עמוד הזיכרון, שפך הירקון, צילום: כפיר סיון (עמ' 17)
 4. עמוד הזיכרון, כיכר היל, צילום: כפיר סיון (עמ' 18)
 5. התרגום לעברית של זאב ז'בוטינסקי לכתובת ההקדשה, הארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו (עמ' 19)
 6. סקיצה של עמוד הזיכרון, שפך הירקון, ארכיון היסטורי עיריית תל אביב-יפו (עמ' 20)
- 2: לזכר חללי המאורעות והמלחמה (1921-1948)
 7. מודעה על איסוף תרומות להקמת מצבה לחללי מאורעות תרפ"א, הארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו (עמ' 22)
 8. החלק המרכזי של מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"א בבית הקברות הישן, צילום: כפיר סיון (עמ' 23)
 9. מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"א בבית הקברות הישן, צילום: כפיר סיון (עמ' 24)
 10. מצבת האחים על קברות חללי מאורעות תרפ"א (מבט ממערב), 1924, צילום: יוסף לויתן. מתוך אוספי העיר הנגלית לעין, אלבום רחל וריקה הטשואל לבית לויתן (עמ' 25)
 11. דגם חלקת חללי ההגנה, הביטחון וההעפלה, בית הקברות נחלת יצחק (עמ' 28)
 12. חלקת חללי ההגנה, הביטחון וההעפלה, בית הקברות נחלת יצחק, צילום: כפיר סיון (עמ' 30)
 13. תוכנית חלקת הקבורה לחללי ההפצצות על תל אביב 1940-1941, הארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו (עמ' 33)
 14. חלקת הקבורה לחללי ההפצצות על תל אביב 1940-1941, בית הקברות נחלת יצחק, צילום: כפיר סיון (עמ' 34)
 15. חלקת הקבורה לחללי ההפצצות על תל אביב 1940-1941, בית הקברות נחלת יצחק, צילום: כפיר סיון (עמ' 35)
 16. לזכר חללי ההפצצות על תל אביב 1940-1941, כיכר מיכאלס, צילום: כפיר סיון (עמ' 36)
 17. מצבות על קברי חללי ההפצצות על תל אביב בתש"ח, בית הקברות נחלת יצחק, צילום: כפיר סיון (עמ' 38)
 18. מצבת האחים לחללי מאורעות תרפ"ט, בית הקברות הישן, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב (עמ' 40)

3: מצבות לגדולי העם בבית הקברות הישן

19. מודעה עירונית על קבורת מקס נורדאו בבית הקברות הישן בתל אביב, מאי 1926, הארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו (עמ' 42)
20. דגם המצבה על קברו של אחד העם, הספרייה הלאומית (עמ' 45)
21. משמרת צופים ליד קברו של אחד העם, 1930 בקרוב, הארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו (עמ' 46)
22. מתווה של המבנה הזמני על קבר נורדאו, הארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו (עמ' 47)
23. קברי ארלוזורוב, אחד העם ונורדאו (ברקע: החומה הדרומית של בית הקברות), יוני 1934, צילום: יוסף קלריוויץ, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים (עמ' 50)
24. המצבה על קבר ביאליק, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב (עמ' 53)
25. המצבה על קברי חיים נחמן ומונייה ביאליק, צילום: כפיר סיון (עמ' 55)
26. מצבת צינה ומאיר דיזנגוף, 1939, ספר בית הקברות הישן בתל אביב (עמ' 57)
27. התוכנית הזוכה בתחרות לתכנון "אוהל" נורדאו, באדיבות תלמה לוין (עמ' 58)
28. המצבה על קבר שאול טשרניחובסקי, צילום: כפיר סיון (עמ' 61)
29. המצבות על קברי נורדאו, דיזנגוף וטשרניחובסקי, מבט פנורמי ממערב, צילום: סטנלי ווטרמן (עמ' 62)

4: לזכר המייסדים והמייסדות

30. המצבה לזכר מייסדי תל אביב, שדרות רוטשילד, מבט ממזרח, צילום: כפיר סיון (עמ' 64)
31. התבליט על המצבה לזכר מייסדי תל אביב, צילום: כפיר סיון (עמ' 66)
32. כתובת ההקדשה ושמות המייסדים על המצבה לזכר מייסדי תל אביב, שדרות רוטשילד, מבט ממערב, צילום: כפיר סיון (עמ' 68)
33. הפסיפס של נחום גוטמן, שדרות רוטשילד, צילום: כפיר סיון (עמ' 73)
34. מאיר דיזנגוף על סוסתו, שדרות רוטשילד, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 74)
35. לוח ההקדשה ושמות המייסדות והמייסדים, צילום: כפיר סיון (עמ' 76)

5: לזכר הנופלים במלחמת העצמאות

36. החלקה הצבאית בבית הקברות נחלת יצחק, יוני 1950, צילום: טדי בראונר, לשכת העיתונות הממשלתית (עמ' 78)
37. הצעתם של אברהם יסקי ושל שמעון פובזנר לאנדרטה לזכר חללי תל אביב במלחמת העצמאות בכיכר מלכי ישראל, ידיעות עיריית תל אביב-יפו (עמ' 82)
38. חזית האנדרטה לזכר "מגיני תל אביב וכובשי יפו", גן הכובשים, צילום: כפיר סיון (עמ' 84)
39. גב האנדרטה לזכר "מגיני תל אביב וכובשי יפו", גן הכובשים, צילום: כפיר סיון (עמ' 84)
40. אנדרטה לזכר הטייסים אהרן-דוד שפרינצק ומתתיהו סוקניק, גן העצמאות, צילום: כפיר סיון (עמ' 86)
41. אנדרטה לזכר הטייסים אהרן-דוד שפרינצק ומתתיהו סוקניק, גן העצמאות, צילום: כפיר סיון (עמ' 87)
42. אנדרטה לזכר הטייסים מורי אלון, מתתיהו סוקניק ואהרן-דוד שפרינצק, רמת הטייסים, צילום: כפיר סיון (עמ' 89)
43. יד לאוניית הנשק אלטלנה, חוף הים, 2009, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 91)
44. יד לאוניית הנשק אלטלנה, הטיילת, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 92)
45. יד לאוניית הנשק אלטלנה, בית הקברות נחלת יצחק, צילום: כפיר סיון (עמ' 93)
46. מודעה עירונית על פתיחת גן הכובשים, ארכיון היסטורי עיריית תל אביב-יפו (עמ' 94)

6: בית יד לבנים

47. בית יד לבנים, צילום: יוסף ליאור (עמ' 96)
48. בית יד לבנים, צילום: יוסף ליאור (עמ' 98)
49. לוחות זיכרון לחללי המחתרות בבית יד לבנים, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 100)
50. לוח זיכרון לחללי מלחמת העצמאות בבית יד לבנים, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 102)

7: גן הבנים

51. גן הבנים, נווה צה"ל, צילום: כפיר סיון (עמ' 104)
52. גן הבנים, קריית שלום, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 105)
53. גן הבנים, צהלה, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 106)
54. אנדרטה לזכר חללי אסון המסוק בנחל בזק, נווה עופר, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 107)
55. אנדרטה לזכר הנופלים, מעוז אביב, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 108)
56. גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון), צילום: מעוז עזריהו (עמ' 110)
57. גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון), צילום: מעוז עזריהו (עמ' 111)
58. מפה, גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון) (עמ' 115)
59. הרחבה המרכזית, גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון), צילום: גליה ורורבסקי (עמ' 119)
60. גן הבנים, גני יהושע (פארק הירקון), צילום: מעוז עזריהו (עמ' 120)

8: לזכר השואה, התקומה, הגיבורים והקורבנות

61. דגם האנדרטה לשואה ולתקומה, יגאל תומרקין, הארכיון ההיסטורי של תל אביב-יפו (עמ' 125)
62. האנדרטה לשואה ולתקומה, אוגוסט 1975, צילום: יעקב סער, לשכת העיתונות הממשלתית (עמ' 134)
63. האנדרטה לשואה ולתקומה, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 134)
64. האנדרטה לשואה ולתקומה, 2012, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 135)
65. האנדרטה לשואה ולתקומה, 2012, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 135)
66. האנדרטה לשואה ולתקומה, מבט מלמעלה על הכיכר, אפריל 2022, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 137)
67. לזכר הכ"ג, שיכון למד, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 139)
68. כיכר לונדון / גן ההעפלה, צילום: כפיר סיון (עמ' 140)
69. כיכר לונדון / גן ההעפלה, צילום: כפיר סיון (עמ' 141)
70. יד ללוחמים היהודיים במלחמת העולם ה-II, צילום: כפיר סיון (עמ' 143)
71. פסל ראול ולנברג, רחוב ראול ולנברג, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 144)
72. הגן על שם העם הבולגרי, יפו, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 146)
73. אנדרטת ההצלה, גן צ'רלס קלור, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 147)
74. אנדרטה לזכר הלהט"בים נרדפי המשטר הנאצי, גן מאיר, צילום: כפיר סיון (עמ' 149)
75. האנדרטה לשואה ולתקומה, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 150)

9: יד יצחק רבין

76. נובמבר 1995, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 152)
77. נובמבר 1995, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 152)
78. נובמבר 1995, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 154)
79. אפריל 1996, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 155)
80. האנדרטה באתר הרצח, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 157)
81. פסל ליציון מקום הירצחו של חיים ארלוזורוב, חוף הים, צילום: רנטה שיין-עזריהו (עמ' 160)
82. "קיר הסליחה", יד רבין, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 162)

10: לזכר חללי הטרור

83. לזכר הי"א, צילום: כפיר סיון (עמ' 164)
84. אתר הפיגוע בקו 5, רחוב דיזנגוף, אוקטובר 1994, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 165)
85. אנדרטה לחללי הפיגוע בקו 5, רחוב דיזנגוף, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 167)
86. אנדרטה לחללי הפיגוע בדיזנגוף סנטר, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 168)
87. פסל/הנצחה בשדרות רוטשילד, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 169)
88. אנדרטה לזכר קורבנות הפיגוע בקפה אפרופו, שדרות בן-גוריון, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 171)
89. אנדרטה לחללי הפיגוע בדולפינריום, 2022, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 173)
90. אנדרטה לחללי הפיגוע בדולפינריום, 2007, צילום: כפיר סיון (עמ' 174)
91. אנדרטה לחללי הפיגוע בדולפינריום, 2022, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 175)
92. גן חללי הטרור, גני יהושע, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 177)
93. גן חללי הטרור, מבט מגן הבנים, צילום: מעוז עזריהו (עמ' 179)

מפתח מצבות ואנדרטאות

- 1: עמודי הזיכרון לזכר צליחת הירקון
19, 16-15
- 2: אנדרטאות לזכר חללי המאורעות
והמלחמה (1921-1948)
קורבנות מאורעות תרפ"א 21-27, 43
קורבנות מאורעות תרפ"ט 26
קורבנות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט 26-32
חלקת חללי ההגנה, הביטחון וההעפלה 28, 30
מצבות לזכר חללי ההפצצות האוויריות על ת"א
32-35, 37-39
אנדרטה לזכר קורבנות ההפצצות האוויריות
בפינת רח' המלך ג'ורג' ושרד' בן ציון 35-37
- 3: מצבות לזכר גדולי העם
בבית הקברות הישן
מקס נורדאו 41-50, 52-53, 56-60, 62
אחד העם 44-46, 48-53, 56, 60
צינה דיזנגוף 49, 56-57, 59
חיים ארלוזורוב 49-53, 55, 57
מאיר דיזנגוף 51, 56-57, 59-60, 62
טשרניחובסקי שאול 51, 60-62
ביאליק חיים נחמן 52-56, 60
ביאליק מניה 55
- 4: לזכר המייסדים והמייסדות
מצבה בשד' רוטשילד 63-71, 161
פסל מאיר דיזנגוף בשד' רוטשילד 71, 74
- 5: לזכר הנופלים במלחמת העצמאות
בית הקברות הצבאי בנחלת יצחק 77-80
מצבת זיכרון לנופלים במלחמת העצמאות
בכיכר מלכי ישראל 80-83
גן הכובשים 81, 83, 84-85
לזכר הטייסים בגן העצמאות 81, 83, 85-88
לזכר הטייסים ברמת הטייסים 88-89
יד לאלטלנה 93-90
- 6: בית "יד לבנים" 95-101
- 7: גן הבנים
נוה צה"ל 103-105
צהלה 106
נוה עופר 106-108
מעוז אביב 108-109
רמת החי"ל 109
גני יהושע פארק הירקון 109-119, 177-180
- 8: לזכר השואה, התקומה, הגיבורים
והקורבנות
אנדרטת השואה והתקומה 121-138
אנדרטה לזכר כ"ג יורדי הסירה בשיכון למד
138-140

10: לזכר חללי הטרור

רחבת הי"א 164-163
אנדרטה לזכר קרני קימלמן 164-163
אנדרטה לזכר הפיגוע בקו 5 166-164, 168-167
אנדרטה לזכר הפיגוע ליד דיזנגוף סנטר 166,
169-168
פסל הנצחה בשד' רוטשילד 170-169
אנדרטה לזכר הפיגוע בקפה אפרופו 171-170
אנדרטה לזכר הפיגוע בדולפינריום 176-172
גן חללי הטרור 180-176

כיכר לונדון - גן ההעפלה 142-140

יד ללוחמים היהודים 143-142

פסל ראול ולנברג 145-144

אנדרטה לזכר הצלת יהדות בולגריה 147-145

נרדפי המשטר הנאצי בשל נטייתם המינית

150-148

9: יד יצחק רבין 172, 161, 159-151

אנדרטת רצח ארלוזורוב 161-159

מפתח אישים

- אבי־גיא חביבה 178
 אביגור שאול 79
 אברבך ג'ניה 31
 אוורבך חיה לאה 49
 אושיקין מנחם 50, 53-52
 אופק נחמה 140-138
 אושינקר ישראל 81
 אילן אלי 163
 אלדובי צבי 122
 אלון מרדכי (מודי) 89-87
 אלחנני אבא 85, 88
 אלמגור גילה 157
 אלקבץ שלמה 172
 אנקשטיין בנימין 31
 ארד יצחק 123
 ארדון מרדכי 123-125
 ארלוזורוב חיים 11, 49-53, 55, 57, 60, 159-161
 ארלוזורוב סימה 50
 ארצי יעל 156
 ארצי יצחק 100, 136-137, 163
 אשכול לוי 99
 אשכולי אהרון־זאב 78
 בגין מנחם 90, 93
 בדר דוד 26, 32, 38
 בוקשטיין דניאל 88
 בורשטיין פסח 123-124, 127, 137
 בורשטיין פרץ 124
 בזם נפתלי 98
 ביאליק חיים נחמן 11, 46, 49-50, 52-56, 60, 95
 ביאליק מניה 53, 55
 בלך דוד 44-46
 בן־אהרון יצחק 89
 בן־גוריון דוד 52, 114
 בן יהודה ברוך 72
 בן־ישי אהרון זאב 65, 69
 בן־צבי זאב 68-69
 בן צבי יצחק 80
 בסוק חיים 123, 136-137
 בסט דוד 81
 ברוידס אברהם 49, 53-54
 ברוך אדם 129
 ברלין יוסף 23
 ברנר יוסף חיים 21, 25, 43
 ברקת ראובן 89
 ברש אשר 23
 גבעולי ורדה 13, 143, 145, 172
 גוטמן דורה 73
 גוטמן נחום 49, 54, 68-69, 72-73, 75, 98
 גולדמן 32
 גולומב אליהו 55
 גור (גרובסקי) יהודה 45
 גינצברג אשר (אחד העם) 43-46, 48-53, 56, 60
 גינצברג רבקה 49
 גלבר אילן 143, 145, 172
 גלוסקין זאב 49, 60-61
 גליקסברג חיים 54
 גליקסון משה 53
 גמזו חיים 72, 123-124
 גרונדמן־ברייטמן קלוד 156
 גרינברג שרית 36
 גרינספן אוסוולד 85
 גריפל יגאל 110
 גרשטל לאופולד 85
 דומיני דרורה 159, 161
 דונקלבלום מנחם 66
 דורי יעקב 79
 דיזנגוף מאיר 11, 41, 43-44, 49-51, 56-57, 59-60
 62-63, 65-66, 70-72, 74-75
 דיזנגוף צינה 11, 49, 56-57, 59, 63
 דנין יחזקאל 70

לחט שלמה 36, 73, 108, 110, 131-132, 136-140,	דנציגר יצחק 122
145, 163	דרויאנוב אלתר 66
לוטן ישראל 97	הוכמן יהודה 81
לוין ברוס 142	הופמן אוטו 31
לחובר פישל 53	הופנר דן 123
לישנסקי בתיה 68	היל ג'ון 15-16
לפיד יוסף 145	הלוי חיים דוד 169
מוקדי משה 54-55	הלר זאב 51
מוריה יעל 148	הרה מרדכי 37
מזר מרים (מיקי) 114, 180	הרצל בנימין זאב 44, 51
מטמון-כהן יהודה-לייב 71	הרשקוביץ דב 25-27
מטמון-כהן פניה 71	וולוך נתן 114
מיכלסון לאה 101	וייס 70
מילוא רוני 36, 109-110, 151, 156, 166, 169-171	וילנסקי אברהם 60, 62
מילר שמעון 108	ויסהוף אליעזר 170
מינור יוסף 53-54	ויסנר פאר 112
מלניקוב אברהם 24, 45-46	ויצמן עזר 171
מסריק תומס 44	וירשובסקי מרדכי 112, 156
מרקוס יואל 131	ולנברג ראול 12, 144-145
נדיבי יהודה 33-34, 38, 64, 70-71, 98	ורגה אימרה 145
נורדאו (נורדוי) מקס 11, 41-53, 56-62	זאבי רותם 93
נחליאלי אליאב 142	ז'בוטינסקי זאב 16, 19
נמיר מרדכי 72, 99, 121-125, 142	זברסקי 57
נתניהו בנימין 93	זולוטוב נחום 83
סבירור מנחם 122-127	זונדלביץ' דוד 71
סוסקין אברהם 65, 68-69	זוסמן 131
סוקניק מתתיהו 81, 86-89	זיידנר יוסף 51
סימון אוריאל 67	חולדאי רון 93, 109, 112-114, 141, 145, 148-149,
סימון יוחנן 68	157-158, 176
סמילנסקי דוד 66-67, 70	חיותמן 70
סנדברג קארל 123	חיים טרודה 68
עזריאל בן ציון חי 26	חירם אשר 31, 79
עזריה נתן 170	טינוביץ' 57
עלי מוחמד 52	טישליר יוסף 23
עמיעד אריאל 103	טרטקובר דוד 157-158
עשת פנחס 122	טשרניחובסקי שאול 11, 51, 60-62
פאפו אהרן 128	יבניאלי שמואל 66
פובזנר שמעון 81-83, 106	ילין-מור נתן 77
פונדק יצחק 138, 140	יסקי אברהם 81-83, 123-124
פוסק דניאלה 179	יפה בצלאל 25, 45
פיגין דב 68, 81, 122	ישעיהו ישראל 89
פיכמן יעקב 53, 56	כרמי דב 57
פינסקר ליאו 52, 59	כשר אסא 112
פינקרפלד יעקב 31	לאו ישראל 93
פנקס דוד צבי 37, 79	לאו מאיר 169
פפר אליעזר 22-23	לב ערן 148-149
פפר נחום 22-23	לבנון חיים 35, 71, 83, 96, 123-124

- רועה מיכאל 114
 רוקח ישראל 27, 32, 34, 37, 44, 54-56, 59, 64,
 66-71, 77, 80, 140
 רותם אברהם 127
 רטנר יוחנן 68-69
 רייך 57
 רייכר יצחק 69, 81
 רכטר יעקב 123-124
 רפפורט דן 13, 37, 90, 93, 106, 165-166
 רפפורט נתן 129
 שבת דוד 172
 שגיב שקרקה טוביה 93
 שוורץ קרל 50, 54, 68-69
 שושני סעדיה 31, 66
 שז"ר (רובשוב) זלמן 49, 52
 שחורי רן 133
 שטרוק הרמן 50, 54, 57
 שטרנשוש משה 83, 122
 שיף 32
 שיפמן (בן-סירה) יעקב 27, 29, 31-32
 שלם אייל 93
 שמי יחיאל 98, 122
 שמעוני דוד 52-53, 60
 שני יהודה 65
 שער פנחס 97-98
 שפרינצק אהרן-דוד 81, 85-89
 שפרינצק יוסף 70, 85
 שקין ערן 170
 שרון אריה 123-124, 128
 שריג גדעון 13, 113-114, 116, 178, 180
 שרת משה 70
 תומרקין יגאל 12, 122, 124-133, 136-138, 142
 תורן צבי 97
 תמוז בנימין 85, 88
 תמיר יוסף 137
 פריבר אהרן 68-69, 161
 פרידמן 51
 פרלסון (פרי) אליעזר 31
 פרס שמעון 171
 פרסיץ שושנה 52, 54
 פשב דימיטר 145
 צ'בטקוב מומצ'יל 146
 צבי דוד 35, 37
 צור עוזי 154
 צימרמן משה 149
 ציפר משה 54-55, 68, 106, 122, 161
 צ'לנוב בנימין 51, 57, 60, 62, 81
 קאופמן ריכרד 23, 50
 קארה חיים 83
 קארה מיכאל 81, 83
 קדישאי יחיאל 90
 קדישמן מנשה 122
 קובנר אבא 122-124, 129
 קומפורטי איקה 81
 קומפורטי ביטוש 81
 קימלמן מרני 163
 קיסטר 131
 קיסרי אורי 85, 88
 קלרוויין יוסף 31-33, 51, 57, 60, 62
 קצנלסון אברהם 50
 קרוון אברהם 83, 98-99
 קרוון דני 122
 קרול צבי 12, 61
 רבין יצחק 12, 99, 151-161, 172
 רבין לאה 156-158
 רבינוביץ יהושע 122-124, 127, 131, 163
 רבניצקי יהושע חנא 53-54
 רובינשטיין אליקים 158
 רוזנטל רוביק 157
 רויטמן משה 77-79